

# EMLÉKEIM....

- Önéletrajz -



Pöttyindé - Izeretettel. Nagypapá!  
Kv. 949. VIII. 30.

Írja:  
Vásárhelyi János  
erdélyi református püspök

Kolozsvár, 1937. augusztus 1.

## TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés .....	2
Az elődök .....	4
Az erdélyi református papi élet jellemrajza a XIX. század második feléről .....	5
Vásárhelyi Lőrinc .....	12
A kollégiumi élet .....	21
Személyes emlékek .....	26
Theológus évek .....	33
Személyes emlékek a theológiai évekből .....	41
A besztercei káplánság .....	47
Záró évem a theológián .....	51
Monostori segéd-papságom .....	54
Az első besztercei esztendő .....	59
Külföldi utunk .....	63
A besztercei papság .....	69
Besztercei elismerések .....	77
A dési évek .....	82
Munkásságom a dési gyülekezetben .....	89
Dési távozásom .....	92
Kolozsvári évek .....	97
Kolozsvári lelkeszi működésem .....	98
Az egyházközségi közéletben .....	116
A városi közéletben .....	124
A Hóstát népe .....	135

## BEVEZETÉS

1937. augusztus 1-én, akkor kezdtem meg az önéletrajz írását, amikor már életem 49-ik évét június 12-ik napján betöltöttem és így csaknem egy félszázad határpontjáról tekintek vissza változatos eseményekben elég gazdag életem eseményeire, tanulságaira. Sokszor tanácsolták mások is, magam is nem egyszer gondoltam arra, hogy jó lenne, ha életem fontosabb eseményeiről naplószerű feljegyzéseket vezetnék, azonban a jószándékú tanácsok, a magam által is helyesnek ítélt terv megvalósításában különböző elfoglaltságaim mellett akadályozott annak megdöntése, hogy a naplószerű feljegyzések megkezdését jó lenne, ha megelőznék az önéletrajz, melynek keretében összefoglaló képét rajzolnám meg életem, gondolkodásom kialakulását magában foglaló fontosabb eseményeknek. Egy ilyen önéletrajz megírására nem éreztem mindeztideig elég bátorságot magamban. Azt gondoltam ugyanis, hogy igen nehéz dolog lesz az emlékek adatszerű feldolgozását megfelelő korrajz keretébe beállítani s egyébként is túlságosan fog kísérteni az egyéni megítélésnek olyan előtérbe állítása, mely itt és ott talán bántására is lesz másoknak. Meg akarom őrizni magammal és másokkal szemben is az őszinte igazságot, és semmiképpen sem akarom, hogy saját személyemet úgy állítsam előtérbe, hogy abban az elfogultság, a személyi önigazolás előtérbe kerüljön.

A mai nappal habozásomnak véget vetek. Íme megkezdem ezen önéletrajz megírását. Tisztába vagyok azzal, hogy nem fogok teljes önéletrajzot írni, még kevésbé fogok korrajzot nyújtani. Egyszerűen visszatekintek életem eddigi útjára s az emlékezetemben felmerülő fontosabb eseményeket leírom úgy, amint azok megtörténtek s jelzem azon hatásokat, melyeket az események életemre gyakoroltak. Tudom, hogy így nagyon is töredezett lesz az a kép, melyet rajzolni fogok, de egy értéke mégis lesz, legalább is gyermekeim számára megőrzi az édes apa életének kiemelkedőbb emlékeit, az emlékekben kifejezésre jutó tanulságokat. Az is lehet, hogy paptársaimnak is fog mondani egyet-mást ez az írás. Lehet... De sem most, sem ezután nem kívánok semmit külső szempontok meghatározása szerint írni. Írásom nem lesz egyéb, mint naplószerű feljegyzéseknek gyűjteménye.

Az erdélyi református egyházkerületnek püspöke vagyok. Rendkívül nagy felelősségem, igen nehéz a helyzetem. A jövővel szemben állandó az aggodásom. Csak egyben bízom. Isten gyengeségeimre nem tekintő atyai irgalmában. Most, amikor emlékeimre egy átfogó tekintettel visszapillantok, úgy érzem, hogy Isten véghetelen kegyelmének fénye ragyog be minden eseményt, s szívemben visszazendül lelkem Megváltójának szava: **„Nem ti választottatok engem, hanem én választottalak titeket, és én rendelvelek titeket, hogy ti elmenjetek és gyümölcsöt teremjetek, és a ti gyümölcsötök megmaradjanak: hogy akármit kértek az Atyától az én nevemben, megadja néktek. Ezeket parancsoltam néktek, hogy egymást szeressétek.”** /János XV. 16-17./

Érzem, Isten színe előtt vallástevő őszinteséggel érzem, és írom le a vallomást, hogy egész életem alakításában tapasztaltam az Istennek, a Krisztusban mennyei Atyámnak vezérlő kezét. Ő választott ki, Ő védelmezett, Ő irányította életem eseményeit úgy, hogy erdélyi református egyházunk szolgálatában a Krisztus evangéliumának szóban és írásban prédikátora legyek és száz és százféle változatban, de szüntelenül csak az Ő parancsolatát hirdessem: „Ezeket parancsoltam néktek, hogy egymást szeressétek”.

Isten kibeszélhetetlen kegyelmének ajándéka volt s jelenleg is drága áldása számomra az, hogy bűneim, kétségeim, gondjaim között sem borult homályba előttem a Krisztus szívéből merített ama keresztyén optimizmusnak fénye, melynek belső törvényét az apostol így fejezte ki: „Semmi felől ne aggódjatok, hanem imádságotokban és könyörgésekben minden alkalommal hálaadással tárjátok fel kívánságaitokat az Isten előtt. És az Istennek békessége, mely minden értelmet felülhalad, meg fogja őrizni szíveteket és gondolataitokat a Krisztus Jézusban”. /Filipb. IV. 6-7./

Ha alázatos remegéssel írom is le, de mégis leírom, hogy ezzel a bizalommal tekintek a jövőbe. A magam, a feleségem, gyermekeim, népem és egyházam jövője,

vallom, Krisztus kezében van s hiszem, hogy Ő megőriz és úgy amint hitvallásunk mondja: „mind lelki szükségeimre a mi Urunk Jézus Krisztus örökké való Atyja, gondot visel, sőt még mindazt a rosszat is, amit e siralom völgyben reám bocsát, javamra fordítja, mivelhogy ezt megcselekedheti, mint mindenható Isten s meg is akarja cselekedni, mint hűséges Atya”. /Heidelbergi káté 26 kérdés./

Életem folyama alatt sokat láttam, tapasztaltam, olvastam és tanultam is. Főként a tudományos teológiai irodalmat igyekeztem állandóan figyelemmel kísérni. És mégsem tudtam soha tudós teológus lenni, megmaradtam egyszerű, naív, hívő, Istenben bízó optimista gyermeknek. És úgy érzem, hogy Isten kegyelmének ez volt a legdrágább ajándéka számomra. A világháború rémségei, családi életem komoly bajai, gyermekeim nagy betegségei, életem útját kijelölő és eldöntő egyházpolitikai harcok között mindig az tartotta meg nyugalmamat, őrizte meg lelkem egyensúlyát, hogy gyermeki hitem bizalma bátorított: „Jól tudja a ti Atyátok, mire van szükségetek, mielőtt kérnétek tőle”. /Máté VI.8./ Szívemben ott élt a hívő lelkeknek felemelő reménysége: „Ő bár végtelen kegyellel, Atyai szívvel van hozzánk; Sehol sem sért minket semmivel, Kegyelmes szemmel néz reánk; S bárha kereszttel látogat, Kész segedelemmel támogat! Légy csendes szívvel”.

Lelkemnek e korán kifejlődött alapmagatartása magyarázza meg, hogy amikor az iskolai feladványokon kívül, szívem indításából írni kezdettem, első írásom egy imádság volt s legelső nyilvános szereplésem, ötödik gimnazista koromban az udvarfalvi kis falusi gyülekezet katedrájára vezetett, ahol azt az imádságot egy szombat délutáni istentiszteleten felolvastam. Ez a magyarázata, hogy gyarlósággal, bűnnel küszködve bár, de egész életemben igyekeztem a napi kötelességeket elvégezni, az éppen előttem álló kérdésekben állást foglalni, de egyébként a jövőt teljes megnyugvással bíztam Istenre, hadd legyen, mert így is az lesz, amit Ő akar és az lesz egész biztosan az egyedül jó reám nézve és az enyéimre nézve is. „Ne aggodalmaskodjatok tehát a holnap felől, mert a holnap majd aggodalmaskodik a maga dolgai felől. Elég minden napnak a maga baja”. /Máté VI.34./

Most is ezzel a lélekkel kezdem meg emlékeim megírását. Ezzel a lélekkel gondolok feleségemre, gyermekeimre, egyházamra, népemre. Elég minden napnak a maga baja. A ma kötelességét igyekszem jó lélekkel megtenni, s a többit odaajánlom az én hűséges Istenem oltalmába, aki idáig vezetett és oltalmazott olyan úton és olyan feladatok betöltésére, amelyeket egyedül Ő látott szükségesnek reám bízni. Ha Ő bízott bennem, szabad-e nekem kételkedni magamban, hanem az Ő mindeneket jóra vezérlő atyai irgalmában?

Végzem is a bevezető sorokat. Ez a vallomás talán megsejteti, hogy azokban, amiket megírok, nem a magam érdemét akarom előtérbe állítani, hanem minden emlékemmel dicsőíteni kívánom Őt, akinek kegyelme sok jó ember által is formálta idáig életemet, s akire bízom gyermeki odaadással további sorsomat.

## AZ ELŐDÖK

Családom úgy anyai, mint apai részről erdélyi székely nemesi család. Apai részről családunk egyik tagja, Vásárhelyi István pécsi táblai tanácselnök őrizte a nemesi-levél másolatot s erről jutottam én is birtokába egy másolatnak. Apámék azonban sohasem foglalkoztak azzal a kérdéssel és gondot sem fordítottak a régebbi családtörténeti adatok feltárására s ez az oka annak, hogy a Vásárhelyi család előtörténetét nagyon kevéssé ismerem. Apai részről nagyapám Vásárhelyi Lajos ilencfalvi birtokos, községi jegyző volt, akinek feleségét Székely Rózának hívták. Vásárhelyi Lajos tanult ember volt, a szabadságharcban is részt vett s minden bizonnyal a 48-as idők zavarai okozták, hogy tanulmányait nem tudván befejezni, visszavonult húsz holdat kitevő falusi birtokára és ott élt, mint tanult kisgazda, majd később, mint falusi jegyző. Ilencfalván még voltak Vásárhelyiek, de a családról, annak szétágazásáról keveset tudok. Az Ilencfalva községben lakó Vásárhelyiek a szomszédos Fintaháza községből telepedtek át bizonyára beházasodás útján. A fintaházi Vásárhelyiekről hallottam a következő történetet a családról: Egy vásárhelyi diák a reformáció idején menekült Háromszékről Fintaházára s talált oltalmat az odavaló birtokosnál. Nem emlegette soha a nevét, mindenki egyszerűen úgy emlegette: A pap. Ez a Vásárhelyi feleségül vette a birtokos leányát s így lett maga is birtokos, patrónusa a kicsi fintaházi református egyházközségnek. Mai napig megvan a templomban a Vásárhelyi család nemesi padja, de a család ott élő tagjai leszegényedett, egyszerű földműves emberek.

Vásárhelyi Lajos és felesége korán elhaltak. Három gyermekük maradt kiskorban teljesen árván: László, Lőrinc, Boldizsár. A legnagyobb László hetedik vagy nyolcadik gimnazista lehetett, amikor nagyapám meghalt. Az én édesapám Lőrinc, második vagy harmadik gimnazista, Boldizsár, ma is élő nagybátyám, kolozsvári tb. Esperes-lelkész egészen kicsi, még iskolaköteles korban sem volt. Az árván maradt gyermekek gyámi tisztjét egy Székely Károly nevű ilencfalvi kisgazda töltötte be, aki testvére volt apai nagyanyámnak. Ez az értelmes, de később eliszákosodott földműves becsületesen megtartotta a három árva fiúnak örökségét s a helybeli nagytekintélyű papnak, Rákosi Lajos esperesnek ellenőrzése és irányítása mellett taníttatásukról is gondoskodott. A három árva gyermek jól tanult s mind a háromból református pap lett. Vásárhelyi László csombori, édesapám Lőrinc maroscsucsi, ludasi, majd őraljaboldogfalvi, Vásárhelyi Boldizsár szamosujvári, dési, majd kolozsvári lelkész-esperes lett. Az apai ágon levők történetéről röviden ennyit tudok, mint lényegesebb adatot feljegyezni. Apai nagyszülőimet természetesen nem ismertem s nagyon keveset hallottam egyébként is róluk.

Sokkal inkább benne éltem anyai nagyapámék családjában. Édesanyám bizonyos fájdalmas ellentétek, végzetes megpróbáltatások folytán elvált édesapámtól akkor, amikor én 3-4 éves gyermek voltam és én ezután anyámmal együtt legnagyobb részt anyai nagyanyámék házában éltem. Anyai nagyapám Rákosi Lajos marosi esperes, a luka-ilencfalvi egyházközség lelkésze volt, felesége Tolvaly Ágnes. Mindketten székely nemesi családból származtak s mindketten papi család gyermekei voltak.

Nagyapám, Rákosi Lajos, az aldobolyi előnevet viselő Rákosi családból származott. Az egyik fia, Rákosi György, marosszentannai, később buzásbesenyői lelkész, aki sokat tanult, a bibliai nyelveket jól ismerő, irodalommal is foglalkozó, de egyensúlyozatlan élete és alkalmazkodni nem tudó természete miatt pályához, haladáshoz fűzött reményeket be nem váltó férfiú volt. Felkereste a család tagjait s megállapította, hogy a család háromszéki tagjai mai napig őrzik a nemes leveleket, amely olyan kiváltságos értékű nemességet biztosított a családnak, hogy a leányág is örökölte a nemességet. Ez a körülmény azonban a család körében sohasem játszott szerepet, csak annyiban bír jelentőséggel, hogy bizonyos fokig mégis meghatározta azt az öntudatot, mely abban nyilatkozott meg, hogy a nagyszülők házában tudni sem akartak arról, hogy a család leszármazottai ne legyenek tanult emberek.

## EGY ERDÉLYI REFORMÁTUS PAPI ÉLET JELLEMRAJZA

### A XIX-İK SZÁZAD MÁSODIK FELÉRŐL

- Emlékezés nagyapámról -

Nagyapám, mint említettem, papi családból származott. Joggal mondhatom, hogy ősi papi családból. Atyja, nagyapja papok voltak. Mai napig őrzök egy hatalmas könyvet, mely kézírással beírt prédikációkat tartalmaz. E könyvet kegyelettel őrizte nagyapám, tőle vette át őrzését fia, Rákosi György, aki végül nekem adta át. E kötet legnagyobb részét nagyapám nagyatyjának, aki a híres sóváradai és makfalvi egyházközségnek volt kitűnő papja, prédikációit foglalja magába, de több prédikációt írt bele e könyvbe nagyapám édesapja is, aki havadi pap volt. Nagyapám is beírta egyik prédikációját, bizonyára a teljesség kedvéért. E könyv olvasásából győződtem meg arról, hogy anyai szépapám kiváló képzettséggel bír, kitűnő prédikátor lehetett a maga korában.

Nagyapám sem volt közönséges ember. A család életében éppen mindent meghatározó tekintélye volt. Sokszor hivatkoztak reá előttem is a család tagjai, s ezért nem tartom érdektelennek feljegyezni pár, emlékezetemben megmaradt adatot, jellemző vonást róla.

Korán árván maradt és így nevelését édesanyja Dósa Kriszka irányította, akiről előttem is sokszor, a legnagyobb szeretettel emlékezett meg, amikor nekem, a kis elemista gyermeknek, már mint 70 éven túljáró öreg ember küzdelmes, nélkülözésekkel teljes tanuló éveiről beszélt. Nagyapám kitűnő tanuló lehetett. Megtanult németül, franciául. Egy francia politikai művet le is fordított, s a szép kötésbe foglalt kézirat ma is megvan. Gazdag könyvtára volt, melyet fia Rákosi György örökölt. A szabadságharcból ő is kivette részét. Honvédfőhadnagy, válságos napokban Marosvásárhely térparancsnoka volt. A szabadságharc lezajlása után pár évig marosszentimrei lelkész volt, s onnan került Luka-ilencfalvára. Luka-ilencfalván egyfolytában több mint 50 éven át szolgált. Nem csak egyházközségének volt áldásos eredményekkel szolgáló kitűnő papja, de jelentős szerepet töltött be a vármegye és egyházmegye közéletében is. Egyházmegyéjének több évtizeden át nagy tekintélyben álló esperese volt, aki az egyházkerületi közéletben is jelentős befolyással rendelkezett. Harmadik gimnazista voltam, amikor meghalt. Ma is élénken emlékezem reá. Hatalmas, szép fehérszakállú, tiszteletet parancsoló férfiú volt. A nagyapai ház szellemét, melybe kezdő gyermekéveimet töltöttem, ő határozta meg.

Felesége szintén papszolgálatos, Tolvaly Ágnes volt, aki az udvarfalvi papnak, Tolvaly Zsigmondnak volt a leánya. Tolvaly Zsigmond szintén tekintélyes, különösen papnál szokatlanul nagy vagyonnal rendelkező férfiú volt. Három leányát papokhoz adta férjhez. Egy fiú a szabadságharcban esett el, egyből főszolgabíró, másiktól mérnök, a harmadiktól székelyudvarhelyi pap lett. Az ősi pókafalvi birtokot igen előnyösen a főszolgabíró, Tolvaly Ferenc váltotta magához, s ma is az ő leszármazottjainak a kezén van.

Nagyapámnak igazán szép, nagy családja volt. Tizenegy gyermeket nevelt fel. Fiai közül kettő pap lett, egy fia érettségi után lett öngyilkos, a harmadik jogászkorában, a negyedik tanárjelölt korában halt meg tüdővészben. Három leányát paphoz, egyik leányát gazdatiszthez, a másikat körjegyzőhöz adta férjhez, egy beteges leánya pedig otthon maradt. Mindenik leányát tervszerű gondossággal látta el társadalmi helyzetüknek megfelelő tisztes hozománnyal. Nagyapám Havad községben örökölt mintegy 10-15 holdnyi birtokot, melyhez testvérétől megvásárolta az őt illető részt, úgy hogy e birtoka a később még hozzávásárolt kisebb részekkel 40 holdat tehetett ki. Itt volt ősi szülői háza, melyre mindig nagy ragaszkodással és kegyelettel gondolt. Nagyanyámtól, amint azt gyermekkoromban gyakran hallottam emlegetni, készpénzben 1000 váltó forintot kapott. Lehet, hogy éppen ez összeggel kezdett birtokot vásárolni Udvarfalván. Kétségtelenül nagy előrelátás, ügyesség kellett ahhoz, hogy itt fokról-fokra olyan tekintélyes vagyont szerzett, hogy halála után Udvarfalván mintegy 300 holdat kitevő birtokot hagyott gyermekeire s azok leszármazóira. E röviden felsorolt adatok is mutatják, hogy nagyapám

tényleg nem lehetett közönséges ember s érthető, hogy családja előtt rendkívüli tekintélye volt. Így beszéltek előttem róla gyermekei, s ha most visszagondolok reá, tanulságosan bontakoznak ki azon alapelvek, melyeket követett életében.

Takarékos, szigorú, vagyonszerető ember volt nagyapám. A szabadságharc és az azutáni évek, vagy amint a családban emlegették a „rossz világ” tapasztalatai indították arra, hogy nemcsak gyermekei taníttatására helyezett súlyt, de némi vagyont is szerezni akart számukra. Sok gyermekem van – idézték mondását – lehet, hogy majd egyik másik saját hibájából, lehet, hogy a történelmi csapások folytán elveszíti tanulása után szerzett állását, azt akarom, hogy mindeniknek hagyjanak legalább 8-10 hold földet, hogy ha mindent elveszítenek, kenyerük-puliszkájuk meglegyen. Ezt a célját következetes munkával el is érte.

Puritán, egyszerű ember volt s ugyanezt kívánta nagy családjának tagjaitól is. Házánál mindenkinek keményen dolgoznia kellett, ebben és a takarékosság megkívánásában nem ismert tréfát. Az udvarfalvi papi jövedelemből meg kellett élnie a családnak, a havadi birtok s a mellékes, főként az akkor tekintélyes jövedelemmel járó esperesi állás és egyéb tiszteletbeli állásokból támadt kereset a további vagyonszerzés célját szolgálta. Nagyapám és a leányok dohány és veteménytermesztéssel, szövással-fonással foglalkoztak. Ma is őrzöm édes anyám finom háziszótteseit, melyek mutatják, hogy milyen magas fokra jutottak e munka tekintetében. A fiúknak is a vakáció ideje alatt részt kellett venniük a gazdasági munkában.

Ilyen életmód mellett sem felejtkezett meg gyermekei taníttatásáról. A leányokat az akkori idők szerint Marosvásárhelyt egy magániskolában taníttatta, s küldte a finomabb társadalmi modor elsajátítása céljából tánciskolába. Fiaival mind magasabb iskolát végeztetett. Szigorú volt. Tanárjelölt fiát is kikergette a házból s csak nehéz bocsánatkérések után engedte hazatérni, – pedig féltőn szeretett, elkényeztetett fia volt – azért, mert hitelben csináltatott egy rend ruhát. Magával szemben is szigorú volt. Később, már házasember koromban beszélte apósom, hogy egyszer ifjú pap korában együtt ebédelt nagyapámmal, aki komoly leckében részesítette azért, mert ebédnél ugorkát is rendelt sültjéhez. Minek az – mondotta. Azt ehetsz otthon, de semmi szükség, hogy erre pénzt pazarolj. Az egyházi kiküldetései rendjén kapott napidíjait mindig megspórolta, hazulról vitt pakkból élt, s az így megtakarított pénzből vásárolt leányainak ezüstneműt, ékszereket. Jó tudni azt nekünk, egészen más szellemben felnőtt nemzedéknek, hogy milyen kemény takarékossággal és munkával éltek elődeink. Ennek az életrendnek lehetett túlzott vonása az anyagiasság, de bizonyos, hogy ez a szellem hatalmas tényező volt intelligenciánk megmaradásában.

Ha emlékeim alapján, amelynek adatai a nagyapámról való gyakori beszélgetésekből maradtak meg, jellemezni akartam pár vonással, mint családfőt, hadd jegyezzek fel pár ilyen adatot lelkipásztori, majd esperesi működésének jellemzésére.

Luka-ilencfalvi papi szolgálatát is a szigorú tervszerűség, határozott fegyelemtartás, de a néppel való közvetlen együtt élés, nyílt őszinteség jellemzi. Egyházközségében, önérzetes, jómódú földműves székelynépe között szigorú rendet tart. Először a papi lakást és melléképületeit szedi rendbe. A kertbe szép gyümölcsöst állít be. De nem ez a fő cél. Legfontosabb feladatának azt tekinti, hogy gyülekezetét kitűnő, a kor teljes színvonalán álló, jól felszerelt iskolával lássa el. Születnek, nőnek saját gyermekeim is – mondogatta feleségének – ezeknek jövője is megkívánja, hogy itt olyan iskola legyen, amelyből közvetlenül mehetnek magasabb iskolába. Működése kezdetén egy elhagyatott, padló nélküli, nyomorult kis tanteremben, egy „öreg mester” oktattatta úgy ahogy a gyermekeket. Nemsokára azonban a két falu között (Lukafalva — Ilencfalva község társ egyházközséget alkotott) álló szép templommal szemben felépült térs előudvar és megfelelő kert közepén a két nagyobb tanteremmel, tanítói lakással ellátott iskola, mely sokáig annak a vidéknek azután is legszebb iskolája volt. Az iskolában gondosan megválasztott két tanító végezte azután a tanítás és nevelés munkáját az iskola tevékenységét állandóan felügyelő lelkész szemei előtt.

Az iskolaépítés, két tanerő javadalmazásának és pedig abban az időben minden államsegély nélkül való javadalmazásának biztosítása nem volt könnyű dolog. Harc, nehéz küzdelem járt nagyapám szép terve megvalósításának nyomában. De ő tervét teljesen megvalósította. Elgondolásából a legélesebb harcok között sem engedett semmit. Sokan elhagyták vallásukat, s mint ahogyan hűtlen kálvinisták rendszerint tenni szokták, unitáriusokká lettek, de ez a körülmény nem tartoztatta fel útján nagyapámat. Sok kedves történetet hallottam arról, hogy a küzdelem hevében hogyan igyekezett csendesíteni a vihart nagyanyám, az egyszerű, de jólelkű, férjéhez mindenkor hű papné. Csak egyet jegyzek fel, amely egyébként azt is mutatja, hogy milyen volt a viszony nagyapám és hívei között. A jobb viszonyok között élő. Egyébként földművelő családok keresztszülőkül el-elhívták nagyapámat és nagyanyámat. Nagyapámék mindenkor elfogadták és megbecsülték ezt a bizalmat s e családokkal e viszonynak megfelelő kapcsolatot tartottak fent, látogatták a családokat, szóval társaságos összeköttetést tartottak fenn velük. „Komám-uram” és „komám-asszony”-nak szólították egymást. Az iskolaépítés rendjén az történt, hogy egyik leggazdagabb ilyen komám-uram, az ilefalvi Kakasi család feje csökönyösen kijelentette, hogy semmiképpen sem vállalja a reá kirótt magas építési hozzájárulást és egyházi adót. Nagyapám nem engedett. E kérdésben nincsen komaság. Vagy fizet, vagy kiteszik a presbitériumból, sőt az egyházból is. Így állott törés előtt a kérdés. Az öreg Kakasi kijelentette, hogy soha, semmiképpen nem enged, inkább elhagyja vallását. Ekkor meglátogatta nagyanyámat a komám-asszony. „Mit csináljunk az emberemmel? Megmakacsolta magát s hiába beszélek én is, a fiam is, csak annál mérgesebb s az lesz a vége, hogy világ csúfjára elhagyja a vallását.” „Már miért hagyná el komám-asszony?”. Ugyan, hát mit csináljunk?” – kérdezte Kakasiné. „Nézze – felet nagyanyám – Forog elég pénz a maga kezén is, hiszen amit a veteményből, kerti gazdaságból, apró majorságból kap, arról nem számol senkinek. Hát fizesse ki azt a rovatalt komám asszony. Egy darabig csend lesz. Az én uram nem kéri a pénzt, a maga ura azt hiszi, hogy engedett az én uram, s mire megtudja a dolgot, elmúlik a haragja, s a végén mégis csak kisüt a nap.” Így is történt. A két asszony diplomáciája megoldotta a kérdést. Mások számára is jó volt a példa. Így bizonyult be nagyanyám esetében is a Példabeszédek könyvének szava: „Ismerik az ő férjét a kapukban, amikor ül a tartományok véneivel”.

Nagyapám pásztori magatartásáról közvetlen emlékeim is vannak. Emlékszem a búza kepe behordására. Minden gazda termésének aránya szerint fizetett a papnak szalmásgabonát, így fizetett a kántortanítónak is. A behordás napján az egyházközségi gondnok, két presbiter a tisztára kitararított csűrben, szépen terített asztal mellett, nagyapámmal várta a kepehordókat. Elöttem a kép. Az én öreg, hatalmas testű nagyapám minden gazda elé siet, kezét fog, megköszöni a gabonát, s megkínálja egy pohár pálinkával. De a rendetlen, csaló embert, aki nem megfelelő gabonát hoz, megdorgálja, sőt ha szemérmetlenül megy a csalás, irgalmatlanul vissza is kergeti. Nemegyszer mondták neki családjának tagjai: Mit törődik ezzel a bizony sok bosszúságot okozó dologgal. Hagyja, hozzanak, amit akarnak, úgysem szorult reá. Valóban, ekkor már 300 hold birtoka volt nagyapámnak, gyermekei el voltak jórészt helyezve, tényleg nem szorult arra a kepeére. Nem úgy van – felelte nagyapám. Ki tudja ki lesz az utódom. Lehet szegény ember, s mit csinál, ha én engedem a népet elszokni a kötelességteljesítéstől. Az a szegény ember nyomorogni fog, s talán sohasem tudja visszavinni a népet a becsület útjára.

Nagyapám azonban meg is becsülte népét. Bár gazdag ember volt, gyülekezetének szolgálatkész papja maradt. Ő nála beléphetett a legutolsó falusi ember is az ebédlőn keresztül nem az „irodába” – mert ilyen nem volt, hanem az „oldal-házba” – így hívták ugyanis nagyapám dolgozó szobáját. E szobába nem volt egyéb: egy ágy, hatalmas, egész falát átfogó fenyőfából készült, feketére festett könyvszekrény sok-sok könyvvel és nagy íróasztal, két szék. Hivatalos óráról szó sem volt, aki kereste, azt Nagyapám még fekvő betegen is mindenkor azonnal fogadta.

Emlékszem a fakepe hordásra is. Az egyházközség erdejéből–e, vagy bérelt erdőből, azt már nem tudom, de minden szekeres gazda köteles volt egy meghatározott napon a papnak és kántornak a téli fát udvarára szállítani. Ennek ellenében a pap ebédet adott a kepesnek. Ebédre rizskása levest, főtt húst krumplival és szósszal, italt adott a pap.



Ezen a napon kiürítették a szobákat s asztalt terítették 50-60 földműves számára. Jól emlékszem, hogy járt–kelt az asztalok között, kínálgatta híveit, s kedves, nyájas szót váltott mindenkivel. Szó sem volt arról, hogy ez valami alkalmatlan teher, amitől meg kell szabadulni. Pedig, ha akarta volna, bizonyára mentesíthette volna ettől is magát nagyapám.

Az is igaz, hogy öreg korában hívei sem akartak szabadulni nagyapámtól. Akkor, amikor én nagyapámnál voltam, ő már csak nagyon korlátozottan és megtört erővel végezte szolgálatát. Legtöbbször a kántor–tanító prédikált. Temetés alkalmával csak a falu végéig kísérte el a halottat, az úrvacsorát ülve osztotta ki. Soha senkinek eszébe nem jutott, hogy ez másképp is lehetne. Természetes dolog volt, hogy az „Esperes úr” megöregedett, és most már csak keveset szolgál. Hosszasan gyengélkedett, de azért, ha egyik–másik hívéről panaszt hallott, behívatta magához az „oldal-ház”-ba, alaposan megleckéztette. Akkor még tudta az a gyülekezet is, mit jelent a bibliai szó: „A vén ember előtt felkelj, és az ő orcáját megbecsüljed.”

Tanulságos volt nagyapám felfogása a pap társadalmi helyzetéről is. Azt tartotta, hogy a pap nem tartozik egyik társadalmi osztályhoz sem. Nem úr és nem paraszt. Az uraknak való hízélgés lealacsonyítja, vagy a züllés útjára sodorja, a falusiak közé való keveredés lejárhatja tekintélyét. A pap mindenkié, vagy ha úgy tetszik senkié sem, mert a pap az Isten szolgája. Szolga, nem úr, de nem emberek szolgája, hanem az Istené, az Isten földi egyházáé. Ezért a papnak és családjának igazi társadalmi életet csak pap társai s azok családjának körében lehet élnie. Ezt a bizalmas társadalmi kört egymás között a papoknak még áldozatok árán is meg kell teremteniök. Nagyapám azt tartotta, hogy egy papnak sohasem szabad paptársai faluján úgy átmennie, hogy be ne nézzen szolgatársához, és meg ne kérdezze: Mi van veled? Hogy vagy? A maga szókimondó, nyers mondása az volt: Ha egyik pap elkerüli a másikat, akkor az egyik, vagy a másik gazember.

Meg is teremtették nagyapámék a saját papi társaságukat. Igaz, közel is esett több egyházközség az ő vidékükön, és így nem volt nehéz az egymás között való gyakoribb találkozás, társadalmi érintkezés. Nagyapámék, a lőrincfalvi, nagyteremi, fintaházi, káposztás-szentmiklósi papi családok egy nagyobb családot alkottak. Téli hónapokban havonként egyszer egymás házában felváltva gyűltek össze. Nagyapám beszélte el, hogy kötve volt a menü: kávé, sült (disznóölések ideje), pánkó, bor. A férfiak az egyház, a nép dolgait akkor beszéltek meg, akkor számoltak be tanulmányaikról, olvasták fel, ha valamire készültek, írásbeli dolgozataikat. Az asszonyok, a fiatalság pedig a szomszéd szobában töltötte el az időt. Minden család az apa és anya névnapján házi mulatságot is rendezett. Ekkor tánc is volt, s a nagyobb összejövetelekre meghívták a környékbeli tanuló ifjúságot, főként teológusokat, papjelölteket. Az élet természetes rendjének tartották, hogy papeánynak paphoz kell férjhez mennie. A mulatságról való felfogását nagyapám e mondatba foglalta össze, amelyet nagyon sokszor hallottam később is családjában emlegetni: A mulatság olyan, mint a só az életben. Azért baj, ha semmi sincs belőle, de az is baj, ha sok van belőle.

Íme ezekben tudtam emlékeim alapján felvázolni nagyapám papi életmódjának alkotó vonásait.

Maradt a családi beszélgetések alapján adatom arról is, hogy milyen törekvések irányították nagyapám működését az egyházmegyei kormányzat terén! Fiatal korában nagy harcot vívott a marosvásárhelyi kollégium megmentéséért. Az abszolutizmus idején magas anyagi követeléseket állított a kormány a felekezeti iskolák elé. Nagyapám erőteljes agitációval, erős küzdelemmel társaival együtt keresztülvitte, hogy minden pap jelentékeny önadóztatással járuljon hozzá a kollégium fenntartásához. Később, amikor elteltek a nehéz idők, viszont a kollégiumtól követelte azt, hogy a kollégium jelentős kedvezményt biztosítson a papi gyermekeknek, s miután e követelményeknek nem tudott érvényt szerezni, emiatt került éles ellentétbe a kollégiummal. Kerülni akarta a látszatát is

annak, hogy személyes érdekekért küzd, s ezért fiait nem a vásárhelyi, hanem a nagyenyedi kollégiumban taníttatta.

Ismerte a papi özvegyek és árvák akkor még sokkal nyomorúságosabb helyzetét, s ezért esperesi működésének másik fő törekvése az volt, hogy minél jobban megerősítse az özvegy-árvai egyházmegyei gyámintézetet. Hogy ez a kérdés milyen nagy szerepet játszott a családi beszélgetések rendjén, azt mutatja az, hogy amikor később, a központi nyugdíjintézet megalakulása után, az egyházmegyei alapot felosztották, s a további befizetéseket megszüntették, nagyanyám valósággal megsiratta férje éveken át tartó munkája eredményének összeomlását.

Harmadik törekvése az volt, hogy egyházmegyei székházat teremtsen, amelybe az esperes hivatalt vezethet, ahol gyűléseket, tanácskozásokat tarthassanak. Távlabbi célja a székház megteremtésével az volt, hogy a vidéki papok e székházba tudjanak városba jövetelük alkalmával megszállani s így mentesüljenek a korcsmákba való időzéstől. Szerzett is székházat. Halála után ezt is eladták. Nem ismerem az eladás indokait, de mai szemmel nézve a dolgot úgy találom, hogy talán mégis jobb lett volna egy ilyen székház megtartása, különösen abból a szempontból, hogy a vidéki papoknak egyszerű, tisztességes szállóhelye legyen. Hallottam egy pár jellemző elbeszélést arról is, hogy mint esperes paptársaival szemben milyen pásztori magatartást tanúsított. E magatartásban volt szigor, de volt sok humor, a helyzettel, a körülményekkel számolni tudó bölcsesség is. Pár esetet jegyeztek fel: A mezőbergenyei gyülekezetnek öreg, gyenge papjuk volt. Panaszra mentek a hívek, s kérték, hogy az esperes mozdítsa el a papot, mert mindig csak ugyanazt, s azt is, amit mond, halkán, zavarosan mondja. Amit mond a Tiszteletes úr, az rossz? Kára lenne a falunak, ha megtartanák öregek és fiatalok azt, amit az öreg Tiszteletes prédikál? – kérdezte nagyapám. — Hát abból ugyan nem, hiszen amit mond, az mind jó és igaz — felelt a kurátor. Megtartják azt amit mond? Bizony nem tartják meg – felelt a kurátor. Menjenek csak haza atyafiak, s intsek a gyülekezeti tagokat, hogy tartsák meg azt, amit mond a Tiszteletes úr, mert több áldás száll a községre abból, hogy egy öreg ember gyenge prédikációjából a jót megtartják, mint amennyit használna az, ha szép prédikációt hallgatnának ugyan, de azt sem tartanák meg. Volt idő, amikor az öreg Tiszteletes úr is hangosan, lelkesen, szépen predikált, ha szívükbe fogadták volna tanítását, akkor nem is lenne baj, mert az az igazság, hogy a gyülekezetnek azt a papot, akit szeretett fiatal korában, illik megbecsülni vén korában. Megértették az atyafiak az okos, nyílt beszédet s lecsendesedve távoztak.

Egyik fiatal pap, az akkori tompai lelkész, botrányba keveredett, megijedt könnyelmű, paphoz méltatlan viselkedése következményeitől, felkereste nagyapámat lakásán és átadta lelkészi állásáról való lemondását. Jól van – felelte nagyapám. Most reggel 9 óra van. Menjen hátra a kertbe a Tiszteletes úr, ott van egy filegoria, abban pihenhet, gondolkozhatik saját sorsa, de mindenképp felett családja jövője felől, és ha délután 4-kor is azt jelenti, hogy fenntartja lemondását, megteszem a szükséges intézkedéseket. A fiatal pap el is ment a kertbe, sétált, tépelődött. Ebéd felé megkérdezték nagyapámtól, behívhatják-e ebédre? Ha megérdemelte volna, már meghívtam volna – felelt nagyapám. Hagyjátok csak, hogy jöjjön tisztába magával. Délután 4 órakor könnyek között jelentette a megtört ember, hogy visszavonja lemondását, felveszi az egyházi fenytéket s megpróbál jóvá tenni mindent. Ekkor alapos kioktatással ellátva, miután meguzonnáztatta, haza bocsátotta az ifjú lelkészt nagyapám. Sohasem szabad senki felett pálcát törni, egy ember felett sem, mondotta, amíg egyetlen halvány reménysugár biztat, hogy az illető a megbánás útján megpróbál új emberré lenni.

Az akkori idők szentkirályi papja szintén könnyelmű, mulató ember volt. Sokszor késő éjjel tért haza a közeli városból. Egyik esperesi vizitáció alkalmával elpanaszolta ezt a körülményt a pap felesége. Tudja mit tegyen tekintetes asszony. Zárja csak be este rendesen az ajtókat. Ha valaki aztán éjjel, rendetlen időben kopogtat s kérdésére: Ki vagy? Hallja a feleletet: Én vagyok a férjed. Mondja csak azt: Nem lehet, nem igaz. Az én uram becsületes papi ember, rendes időben nyugalomra tér, gyere csak holnap reggel, akkor

biztosan megtalálod az én uramat, a papot. Az igazság megkívánja, hogy azt is megjegyezzem, hogy az akkori idők fájdalmas kísértése, a boros asztal melletti időtöltés, nagyapámat sem kerülte el. Szeretett boros asztalnál ülni, bár erős szervezete folytán mindenkor ura maradt önmagának. E gyengeségéről, de önuralmáról is fennmaradt egy történet. A koronkai gyülekezetben tartott vizitációt. A gyülekezetnek tehetséges, fiatal papja volt, aki elhatározta, hogy csúffá teszi és lejárhatja a gyarlóságáról ismert öreg esperest. Gazdag ebéddel, kitűnő borokkal látta el a vizitáció tagjait. Az esperesi intézkedés úgy szólt, hogy délután 4-kor lesz a hivatalos vizsgálat, s akkorra legyen összehívva a presbiteri gyűlés is. A pap azonban tudára adta a gyülekezetnek, illetve presbitereknek, hogy elég lesz, ha munka után, estefelé jönnek be. A kitűnő ebéd után a hangulat egyre emelkedettebb lett, nagyapám érdeklődött a presbiterek után, de a ravasz pap mindig megnyugtatta: Jönnek, mindjárt jönnek. Kár asztalt bontani. Este felé végül azt mondta nagyapám: Most már késő. Igen sokáig mulattunk, így nem lehet hivatalos dolgot intézni. Ha jönnének a presbiterek, add tudokra, hogy holnap korán reggel fogjuk megtartani a vizsgálatot késésük miatt. E pillanatban kitérte az ajtót a pap: nem lehet halasztani a vizsgálatot. Íme már együtt van a presbitérium. Nagyapám elsápadt, felismerve a veszedelmet, mely elé, gyöngeségére számítva sodorták. Rendben van. Az asztalt letakarítjuk. A vizitációt megtartjuk. Egy kancsó friss vizet tétetett az asztalra, s a legteljesebb hivatalos szigorral levezette a vizitációt, feljegyeztette a legkisebb szabálytalanságot is, s a végén felfüggesztette a papot. El lehet gondolni a pap megdöbbenését. Bizony így van az öcsém. Azt gondoltad, hogy illendő dolgot cselekszel, ha meggyalázod az én vén fejemet. Sokat tanultál, de még nem tudsz eleget. Olvasd el a bibliából Noé átkát, mellyel sújtotta Khámot azért, hogy csúfot üzött gyengeségéből. Elég baj, ha megismeri a gyermek az apák gyengeségét, de azért a gyermekek mégis csak inkább elfedezni, mint kipellengérezni szabad az apák hibáit. A komoly lecke után megbocsátott a fiatal papnak, akiből azonban mégsem lett azután sem jóra való ember, úgy hogy végül is fegyelmi úton mozdították el állásából.

Az egyházkerületi közéletben nem játszott nagyobb szerepet. Egyházmegyéjének erőskezű, tekintélyes kormányzója volt, de magasabb ambíciói nem voltak. A teológiai fakultások Enyedről Kolozsvárra helyezése kérdésében is inkább óvatos, tartózkodó magatartást tanusított, mert nem akart szembekerülni Szász Domokossal, akinek egyházkormányzói bölcsességét nagyra becsülte. Véleményét azonban Szász Domokos püspöknek is jó akarattal, de nyíltan megmondta. Erről tanúskodik a következő eset: Egyik választás alkalmával Szász Domokos képviselő jelöltként kívánt fellépni a nagyapám egyházmegyéjének, a marosi egyházmegyének területén levő mezőbándi kerületben. Ki akarta buktatni Kovács Albert budapesti teológia tanárt, aki az Apponyi pártjának volt egyik oszlopos tagja, egyébképpen ismert nevű, tiszteletben álló egyházjogász, jeles író. Szász Domokos közölte szándékát nagyapámmal s kérte az ő, valamint a papság támogatását. Nagyapám azonnal válaszolt, s levelének lényege az volt: Nem fogjuk támogatni, s kérve kérjük Püspök urat álljon el szándékától. Nekünk szeretett, drága Vezérünk a Püspök, de megbecsülendő értékünk Kovács Albert is. Semmi szüksége nincs egyházunknak arra, hogy a mi két kitűnő emberünk a bándi piacon mondja meg egymásnak a véleményét, ott rendezzenek nagymosást a nép megbotránkoztatására, ellenségeink gaudiumára. Én ennek ellene mondom, s minden erőmmel azt akadályozni fogom. Szász Domokos nem vette rossznéven az őszinte beszédet, és így maradt el a jelöltsége.

A politikai küzdelemben egyébként sohasem vett részt. Mint említettem 48-ban honvéd főhadnagy volt, de azután állandóan engedelmes, hű tagja volt a Deák pártnak, s az ennek nyomába lépő kormánypártnak. Magatartását így indokolta: A nemzet 48-ban nagy betegségen ment át, sok sebet kapott. Sok vért vesztett, gyenge. Szüksége van nyugalomra. Deák bölcsen cselekedett, hogy a körülményekkel és lehetőségekkel számolva a nemzet kulturális, gazdasági megerősödésére nyugalmi időt teremtett. Korai, okatlan politikai harcokkal nem szabad a nemzetet felzavarni, s olyan harcokba sodorni,

amelyekben erejét újra elveszíti. Várni kell, dolgozni kell, józannak kell lenni, s nem szabad csalóka álmok után futni. Egyébként a magyar nép jövőjét állandóan féltette. A „rossz világ” árnya örökké ott borongott a lelkén. Hazafiúi érzését a költő-papnak, Tompa Mihálynak a lélekbe kapó vallomása határozta meg: „Óh nemzetem, bízom Te benned. Bízom, de mégis féltelek.”

Az egyházi ügyekben, éppen az istentiszteletbe, igehirdetésbe még a leghevesebb nemzeti küzdelmekbe sem vitt be semmiféle politikai tendenciát. Apósom beszélt el, hogy a 67-iki kiegyezést megelőző években legátusa volt. Templomi imájába bizonyos kétértelműséggel azt kérte, hogy szabadítsa meg az Isten népünk élőfáját az élősdie hernyóktól. A népnek nagyon tetszett az ima, istentisztelet után sokan gratuláltak is neki. Nagyapám ebédnél elgondolkozva azt mondta neki: Édes öcsém azt az imádságot ne tegye a tékája. Megértettem – beszélt el apósom – az intést. Szent dolog az imádság és szent hely a katedra. Ezt a felelősséget kétségtelenül mindig érezte nagyapám.

Be is fejezem nagyapámról szóló feljegyzéseimet. Részletesebben emlékeztem meg róla, mert benne egyik értékesebb papi személyiség jellemvonásait lehetett felvázolni. A tizenkilencedik század második felének egyik erősebben kiemelkedő papi típusát láthatjuk benne, e típusnak jó és rossz tulajdonságaival együtt. Mi hiányzik az általam felemlített adatokból? A kegyességi élet ápolása. Nagyapám gondolkozását is, mint az egész korét, amelyben élt, a józan, az orthodox hitelveket érintetlenül hagyó, de a valóságban a hitélet kérdéseivel, a belső kegyességi élet ápolásával keveset törődő racionalizmus jellemzi. Isten előtt, Isten erkölcsi törvényei előtt meghajoltak, de azontúl a praktikus élet feladatainak betöltése, de becsületes betöltése foglalta el az egész gondolkozásukat. Az élet szenvedéseivel szemben is ez a kemény meghajlás jellemezte magatartásukat. Az érzelmi élet ápolását valósággal gyengeségnek tartották. Ebből fakadt nagyapám életének tragikus vonása, amelyről még egyetlen adatot, életemnek róla fennmaradt utolsó képét hadd jegyezzem fel.

Említettem, hogy három nagyfiát temette el. Legkisebbik fia Endre tanárjelölt volt. Tehetséges, kedves szelíd fiú. Kitűnő eredménnyel tanult az egyetem is. Nagyapám nagyon szép reményeket fűzött jövőjéhez. Egy nyári kirándulás alkalmával viharba került, meghűlt, tüdőbajt kapott s pár évi sorvadás után meghalt. A temetés előtti napon a két falu egykorú legényei küldöttséget formáltak, testületileg jelentek meg a halottas háznál, és úgy helyeztek koszorút Endre bátyám ravatalára. A küldöttség fogadására kijött szobájából nagyapám. Ott állott a hatalmas, fehér szakállas, öreg pap drága gyermekének kortársai előtt. Végig nézett a legényseregen, könnyek borították el szemét. Leroskadt a fájdalom terhe alatt, úgy fogták fel esésében, s vitték vissza szobájába. Másnap is ott állott megrogyva a koporsó mellett, de ettől kezdve csak árnyéka volt önmagának. A hatalmas tölgy nem bírta már a kemény sors-csapásokat. Nem panaszkodott, nem jajgatott, meghajolt engedelmes alázattal azelőtt, ami elrendeltetett.

Családi életében nagyon sok szenvedés, csalódás érte. Talán az is volt a baj, hogy a vagyonszerzés, kemény közéleti munka túlságosan igénybe vette, s gyermekei lelki-életével keveset foglalkozott. Nagyanyám áldott lelkű, jó asszony volt, de gyöngye kézzel mégsem tudta kellőleg összefogni a nagy ház népét. Új idők jöttek, igényesebb, modernebb világ, a felnövekvő ifjú nemzedéknek nem kellett már az a szigorú, puritán, keményen dolgozó, egyszerű élet, amelynek kereteit kijelölte, és amelyen belül tartotta, amíg csak bírta nagyapám a családot. Ő ezt látta is előre, aggódott is a jövőért, de hiába, az erős kéz lelankadt, s a hatalmas férfiú sírba hanyatlott.

Felesége állítottatott szép sírkövet emlékére. A feliratot sírkövére, unokája, marosvásárhelyi kereskedelmi tanár, a világháborúban hősi halált halt Székely Lajos írta meg. Ez a felirat:

## VÁSÁRHELYI LŐRINC.

Édesapám Vásárhelyi Lőrinc előbb maroscsucsi, később marosludasi, végül őraljaboldogfalvi lelkész volt. Hárman voltak testvérek, korán árván maradtak. Főként saját szorgalmuk tette lehetővé, hogy mindhárman elvégezhatték a teológiát és lelkipásztorok lettek. Édesapám nagyobbik testvére, László, csombordi lelkész, kisebbik testvére, Boldizsár, szamosújvári körlelkészi szolgálata után a jeles dési, majd a koloszvári egyházközség lelkésze, esperes, igazgatótanácsos lett. Külső lefolyásában édesapám egyszerű pályát futott be. Az enyedi gimnáziumi és teológiai évek után a nagyenyedi kollégiumnál működött mint jurátus, innen került Maroscsucsra papnak, ahol pár évig szolgált és ez idő alatt vette feleségül édesanyámat, Rákosi Annát. Maroscsucsról Marosludasra nevezte ki Szász Domokos körlelkésznek, itt azonban csak egész rövid ideig működött és idegkimerültsége miatt egy egészen kis gyülekezetnek, a hunyadmegyei Óraljaboldogfalvának lelkészi állásával cserélt és haláláig ebben a kis gyülekezetben szolgált, mint lelkipásztor.

Édesapám életéből ide jegyzem fel az alábbi fordulópontot jelentő eseményeket: marosludasi szolgálata alatt tűnt ki, hogy édesanyámmal nem tudnak teljes harmóniában élni. Apám ideges kimerültségében nyugalmasabb állást választott, választásába Édesanyám semmiképpen nem tudott belenyugodni. A nyárádmonti tiszta magyar és református környezetben felnőtt, családi környezetéhez ragaszkodó papleány semmiképpen sem tudott belenyugodni abba, hogy egy olyan hunyadmegyei gyülekezet papnéja legyen, amelyiknek még a harangozója sem tud magyarul. Nagy kedvetlenség, aggodalom között követte férjét Óraljaboldogfalvára és onnan fájdalmas megpróbáltatások után úgy tért haza szülőházába, hogy soha vissza nem ment Óraljaboldogfalvára, minek az lett a következménye, hogy édesapám és édesanyám végül elváltak egymástól. Édesanyám elválásának közvetlen indoka az volt, hogy Óraljaboldogfalván rövid időközben egymás után meghalt két kis testvérem, Anna és Lőrinc és ekkor édesanyám attól tartva, hogy engem, megmaradt egyetlen gyermekét is elveszít, kebléreölelve hazavitt a nagyszülői házba s haláláig soha el nem engedett maga mellől. Halála akkor következett be, amikor én első gimnazista voltam. Három-négyéves koromtól ez ideig édesanyám minden gondja-gondolatja én voltam s ez a magyarázata annak, hogy lelkembe kitörölhetetlenül bevésődött az anya iránt való teljes szeretet.

Bár szüleim korán elváltak egymástól, de nem gyűlölettel váltak el egymástól s ez a magyarázata annak is, hogy bennem nem halt ki az apa iránti szeretet sem. Soha egyetlen olyan szóra nem emlékszem, melyben apám, vagy anyám szeretetlenül nyilatkoztak volna egymásról. Megtörtént, jól emlékszem most is a jelenetre, hogy mint kis fiú átöleltem édesanyám nyakát, arcát csókolgatva, gyermeki hízelkedéssel azt mondtam, csak téged szeretlek mama – és akkor édesanyám komoly, feddő arccal elhárította magától ölelésemet és azt mondott: Nem, nem szabad így beszélni. A Jóisten megver, ha így beszélsz. Neked édesapádat éppen úgy kell szeretned, mint édesanyádat. Összetette a kezemet s esti imámat úgy mondatta el, hogy abban bocsánatot kértem a Jóistentől, hogy megbántottam gondolatban édesapámat, s együtt imádkoztunk édesapámért is.

Édesapám megnősült még édesanyám életében másodszor. E házasságából két fiú és két leány született. Egyik fiú, Lőrinc, önkéntesen vonult a háborúba, mint elsőéves jogász és hősi halált halt. A leányok közül a nagyobbik, Katalin, Budapesten orvos, Piroska Kolozsvárt banktisztviselő. Köztem és féltestvéreim között azonban sohasem tudott kifejlődni közvetlen, bensőséges testvéri viszony, aminek főleg az volt az oka, mert mostoha anyám sohasem tudott teljesen a családhoz tatózónak tekinteni, lelkileg is tőle egészen távol állottam s az egyre ritkább volt közöttünk, egyébként is, én édesanyám halála után is a nagyszülői ház oltalma alatt maradtam, annak légkörében nőttem fel.

Édesapámmal második gimnazista koromban jutottam olyan lelki kapcsolatba, hogy attól kezdve lelki életem irányításában neki is része lett. Ekkor ugyanis nagyanyámmal úgy egyeztek meg, hogy a kisebb vakációkat nagyanyáméknál, a nyári nagy vakációt édesapám

házában töltsem. Édesapám kedvesen el is jött, haza is vitt minden évben, egészen addig, amíg már önállóan is utazgattam, tehát hatodik gimnazista koromig. Az édesapai házban többé-kevésbé mindig idegennek, árvának éreztem magam, különösen mostoha anyám tartózkodó, sokszor visszafojtott, de az én érzékeny, anyai kényeztetés után mindig vágyódó gyermeki szívem által megérezett, ellenszenvtől átfűtött magatartása miatt, amelyből én akkor inkább öntudatlanul azt éreztem ki, hogy engem mostoha anyám, valahogy minőségileg, másfajta, másodrendű gyermeknek tekint. Anyám halála után ott az apai házban éreztem különösen, hogy mit jelent az, amikor este senki sem jött hozzám, hogy megigazítsa a párnámat, megsimogassa az arcomat, csókot adjon, s összetegyje a kezemet, s elmondja velem az esti imádságot. Ez után az édesanyai simogatás után, amelynek a melegét anyám haláláig olyan nagyon éreztem – egész életemben valami visszasírt a lelkemben. Ha most visszagondolok a jelenség megértésére, úgy találom, hogy annak okozója lehetett az az idegenkedés is, amelyet az apai házba érkezés után éreztem mostoha anyámmal szemben. Az én egyszerű, gyermeki szememmel sehogyan sem tudtam tisztázni mostoha anyámmal szemben való helyzetemet. Minek tekintsem őt? – elmélkedtem szomorkodó gyermeki aggodalmaskodással. Nem anyám, hiszen nekem csak egy anyám volt, az én édes anyám. Néni – éreztem, hogy számomra ő mégis valahogy több mint egy néni a sok közül. De hát mi? Hetek teltek el és én ügyeskedő gyermeki diplomáciával mindig kikerültem a megszólítást. Egyszer azonban eljött a színvállás órája. Édesapám elvitt magával egy vidéki rokon-család meglátogatására. Nem indulhattunk haza a megállapított időre, és édesapám kiadta a parancsot: Írd meg mamának, hogy nem mehetünk csak két nappal később. Írjak levelet mostoha anyámnak. Elöttem volt a nagy probléma: hogyan szólítsam meg. Mama! – így olyan rideg. Néni – nem ez sem lehet. Jelző kellene a mama mellé, de én emellett a szó mellett mama nem tudtam más jelzöt gondolni, csak egyet: édes és ezt a jelzöt nem, semmiképpen sem tudtam leírni. Nem jutott eszembe az egyszerű megoldás, hogy így is írhattam volna: Kedves Mama. Apámtól nem mertem megkérdezni a helyes döntést és így végül is elment a pársoros levél azzal a megszólítással: Mama!

Hazaérkezésünk után mostoha anyám előhozta a dolgot, és azt ajánlotta, szólítsam néninek. Apám döntött – szólítsd csak mamának. Erre azonban nem következett sem az édesanyai szeretetet feledtető gyöngédség, sem az én részemről a közvetlen, gyermeki bizalom. Szólítottam mostoha anyámat mamának, de ez volt az első és utolsó levél, melyet én mostoha anyámnak írtam.

Édesapámmal lényegében mégis közvetlenebb, gyermekibb volt a viszonyom, bár az sem volt egészen teljes, mert taníttatásom költségeiről nem ő, hanem anyai örökségemből nagyanyámék gondoskodtak és ezért közvetlen szükségéimmal sohasem fordultam hozzá. Édesapám azonban vakációkon tanulásbeli előhaladásommal tényleg törődött, szívesen elbeszélgetett velem olvasmányaimról, és ahogy nőttem, majd teológus lettem, mind több lett a közös kapcsoló pont, amely körül együttes, lelki nyereségben gazdag sétáink beszélgetési témája kialakult.

Édesapám különösen képzett teológus, igen komoly gondolkozású, kötelességtudó, szemérmesen tisztaéletű pap volt, aki széleskörű irodalmi tájékozottsággal is rendelkezett. Teológus korában a legjobban ismerte társai közül a bibliai nyelveket. Alaposan tanulmányozta egész életén át a Szentírást úgy, hogy teológus koromban csodálattal láttam tudós felkészültségét. A magyar klasszikus irodalmat úgyszolva töviről-hegyire ismerte. Shakespeare műveit az ő magyarázatai mellett olvastam, s az ő ellenőrzése mellett kivonatoltam hetedik gimnazista koromban. Együtt vártuk a napi postát s versenyezve olvastuk az újságokat s beszélünk meg az eseményeket. Apám ebben az időben – hetedik-nyolcadik gimnazista koromban olvasta végig a Szilágyi féle nagy tízkötetes magyar történelmi könyveket s ezek anyagát, mivel én is vele egyidőben olvastam, vele együtt beszéltem meg. Édesapám bár kicsiny falusi gyülekezetében alig volt hallgatósága, mégis minden vasárnapra nagyon lelkiismeretesen elkészült prédikációjára. Hatodik gimnázium elvégzése után engem is szívesen felengedett a katedrára. Én is alaposan készültem.

Könnyen és szívesen beszéltem, s édesapám ez irányú képességemet örömmel állapította meg, s bocsátotta rendelkezésemre a saját maga által írt prédikáció anyagát. Apám állandóan olvasta és figyelemmel kísérte a német prédikáció irodalmát és sokat fordított magyarra. Kár volt azonban, hogy úgy eredeti, mint fordított beszédeinél semmi gondot nem fordított a választékosabb, irodalmilag csiszoltabb formára. Sok imádságot írt, pár kötet imakönyve később meg is jelent, megírta a boldogfalvi egyházközség történetét is, de megjelent könyveivel is inkább helyi célokat kívánt szolgálni s azért adta ki, hogy a könyvei után maradó jövedelemmel a gondozása alá került klopodivai leányegyházközség iskola építését szolgálja. Édesapám talán régebbi ideggyengesége következtében is sokkal nehezebben, több bátortalansággal, de éppen azért nagyobb felelősségtudattal beszélt, mint én. Nagyon kellemes orgánuma volt, de előadásából mégis hiányzott a lendület. A vidéken is szerették és becsülték tartalmas igehirdetését, és ezért a vidéki úricsaládok gyakran meghívták fontosabb alkalmakkor lelkipásztori szolgálatra.

Szegény pap volt az édesapám. Jórészt áldottlelkű patrónus családnak, a Gr. Kendeffy családnak támogatásából élt. A patrónus család egész életében kitüntető, természetes jósággal, tisztelettel vette körül. Nagy öröme volt ez a figyelem. Az egész vidéken csak az ő patrónájának, az öreg kendeffynének csókolt kezét. Azt tartotta, hogy a papra nem udvariassági köteleztetés a kézcsók, mert a pap pap és nem gavallér, de ez a kézcsók hódolat a jó asszony előtt, aki megérdemli, hogy az egyház szolgálja is kezét csókoljon neki. Idősebb korában igazi papi örömet okozott neki az ifjú Gr. Kendeffy Gábornénak vallásos buzgósága, rendes templombajárása. Kettőzött buzgalommal végezte az igehirdetői szolgálatot. A fiatal grófné is kedvesen segített betegeskedni kezdő papjának. Apám egyideig, amíg a község állami iskolát kapott lelkész-tanító volt és az utolsó két évben apám gyengélkedése alatt Kendeffyné a kastély egyik szobájában tantermet rendezett be és apám helyett ő tanította betűvetésre, olvasni, számolni a gyerekeket.

Áldott humora volt apámnak és így a papi szegénység miatt sohasem volt se meghasonlott, se elkeseredett, nem is érezte magát soha szegénysége miatt más nagyobb javadalmú tisztviselő, vagy birtokos úriemberekkel szemben lekisebbitettnak, ellenkezőleg, azt tartotta, a kálvinista papnak nemeslevele a tiszt szegénység, ha azzal együtt jár a lélekben való gazdagság, az evangélium napsugarával átszótt életbölcesség. Nála láttam és ez maradandó hatással maradt reám is, mit jelent megelégedéssel leülni a legegyszerűbb asztalhoz és hangosan kacagva túltekinteni a napi élet apró-cseprő nyomorúságain.

Egy tehene volt és egy lova. Maga látta el. Korán reggel felkelt és ő vágott, kevert eledelt a majorságnak, ő gyomlálta, ápolta a veteményes kertet. Mindezt elvégezte 10-11 óráig. Akkor átöltözött, mint ő mondotta, napszámosból – papnak és együtt mentünk a postára, olvastunk – sétáltunk, ebéd után 5 óráig pihent, olvasott, írt és akkor újra vacsoráig visszaöltözött napszámosnak. Néha panaszolt emiatt, de inkább tréfásan parodizálta önmagát. Elmondotta, hogy amikor enyedi jurátus korában megválasztották maroscsucsi papnak, akkor maga sem így képzelte a papi életet. Tudós, úri életet képzelt el. Úgy gondolta, hogy felkel majd reggel 8 órakor, olvas, tanul, ír 11-ig, akkor sétál, és úgy tölti tovább kényelmesen a hétköznapokat, vasárnap pedig ékesen elmond egy-egy szép prédikációt. Vett is egy szép reggeli köpenyeget, olyanformát, mint amilyenben Jókai Mórt, a nagy író látta lefényképezve. Nem így történt. Mikor első állomáshelyén megtartotta a beköszöntő beszédet, aznap délután azt kérdezte a harangozó: Hány órakor harangozzunk holnap tiszteletes úr? Ejnye – gondolta apám – a reggeli istentiszteletről el is feledkeztem. Nyolc órakor – felelte. Nyolc órakor? – kérdezte megdöbben csodálkozással a harangozó. Mit gondol a tiszteletes úr? Ha én nyolc órakor harangoznék, azt gondolnák a mezőn levő falusiak, hogy tűz van. Hogy gondolja azt a tiszteletes úr? Reggel azelőtt kell harangozni, mielőtt az emberek kimennek a mezőre, ha nem is hajnalban, de korán reggel. Legalábbis fél hatkor – állapította meg édesapám. Úgy bizony. A reggeli köpeny örökre ott maradt a fogason. Illetve nem örökre, mert 20 év után a kis öcsémnek szép téli ruhát csinált belőle a falusi szabó.

A kéregetők sokszor felkeresték apám szegényes papi házát Boldogfalván és apám nemcsak adott nekik a kevésből, de közvetlenül el is beszélgetett velük. Az egyik lezüllött kéregető, aki rímfaragáshoz is értett, egyszer úgy toppant be a papi udvarra, hogy apám éppen fát vágott napszámosnak átöltözötten, szakadozott nadrágban. Megállott előtte a kéregető és harsogó szóval vágta ki a rímet: Azért végeztem a papságot, hogy viseljek rongyos nadrágot. Hányszor elmondotta ezt édesapám, de mindig úgy, hogy könnyekig kacagott felette. Nem is lehet azt másképp megmagyarázni csak úgy, hogy ez a pap három imádságos könyvet tudott írni, mert minden emberi szegénysége, gondja, nyomorúsága mellett Istenben volt gazdag.

Említettem, hogy én már deák koromban könnyen, szívesen beszéltem. Ez a képességem az éretlen fiatalember elkapatottságával is kísértett. Büszke voltam rögtönző tehetségemre. Egy alkalommal, talán nyolcadik gimnazista koromban, azt mondtam édesapámnak, hogy ha szombat este felad nekem egy textust a bibliából, én másnap tudok prédikálni arról. Édesapám nem vitatkozott velem, hanem azonnal előhozta a bibliát és a következő vasárnapra kijelölte a textust. Legyen a textus Bírák könyve IX. 7-22. Három-négy nap is állott rendelkezésemre, de bizony én a Jóthám példázatával nem tudtam boldogulni, végül is szombat délután kijelentettem apámnak, hogy nem tudom megállapítani azt az alap gondolatot, melyre felépíthetném a beszédemet. Édesapám mosolyogva jegyezte meg, hogy a példázat tanulsága nagyon kézenfekvő. Igaz, hogy a tanulság nem is annyira a holnapi gyülekezeti hallgatókra, mint reám nézve lesz hasznos. Beszélni fog másnap ő erről a textusról. Másnap aztán ki is fejtette szépen a példázat értelmét. A fák királyt akarnak választani, de az értékebb fák, az olajfa, a fügefafa, a szőlőtő nem vállalkoztak, mert tudták, hogy a vezérségre nem könnyű vállalkozni, a galagonyabokor azonban vállalkozott, mert nem ismerte a saját maga értékét, se a feladat nagyságát. A könnyelműségből veszedelem származott reá is, azokra is, akik az alkalmatlan, éretlen vezetőre reabízták magukat. Megértettem a finom és bölcs figyelmeztetést. Délután azután sokat beszélgettünk arról, hogy milyen komoly és nehéz feladat az igehirdetés munkája. Milyen alapos készültség szükséges ahhoz, hogy egy-egy textus teljes értelmét meg tudja állapítani a lekipásztor. Milyen széles történelmi és mindenek felett alapos életismeret kell, hogy kiegészítse a teológiai szakismeretet, hogy az ige értelmét azután helyesen tudja a hallgatóságra alkalmazni a pap. Bizony – állapította meg édesapám – a papi hivatás nem azért szép mert könnyű, hanem éppen azért, mert nehéz. Ma is hálásan gondolok vissza erre a beszélgetésre. Ettől az időtől fogva egyre komolyabb feladatnak tekintetem a beszéd tartást és elmondhatom, hogy soha egyetlen alkalommal sem próbáltam anélkül beszélni, hogy előbb alaposan utána ne jártam volna annak, hogy amit mondok, annak van olyan alapja, amelyre felépíthetem meggyőződésemet. Tekintélyekre támaszkodtam sokszor, de vakmerő állításokat nem kockáztattam.

Teológus koromban sokat vitatkoztunk dogmatikai kérdésekről. Én Nagy Károlynak, a későbbi püspöknek, lelkes tanítványa voltam és így bátor, fiatalos elfogultsággal képviseltem a liberális teológiai iránynak Nagy Károly előadásaiból megismert szempontjait. Édesapám azt mondta minderre, hogy ő is volt tanítványa Kovács Ödönnek, ott van könyvei között a Protestáns Egylet könyvsorozata – de végül is úgy találja, hogy a legbiztosabb álláspont a „Meg van írva” álláspontja. A teológiai irányzatok változnak. Ő nem is érzi eléggé felkészültnek magát a vitára, de Jézus szava elég neki: E világ elmúlik, de az én beszédem mindörökké megmarad. Egyébként arra figyelmeztet, hogy teológiai kérdésekben végleges álláspontot elfoglalni nem lehet református papnak addig, amíg Luther, Kálvin saját alapvető munkáit közvetlenül el nem olvasta és saját hitvallási írásait meg nem ismerte. Ennek a figyelmeztetésnek maradandó hatása volt reám, bár az itt nyert útmutatást csak sokkal később, beszercei pap koromban kezdtem érvényesíteni.

Bensőségesebb lelki kérdések, személyes hitéletünk problémáinak megbeszélésébe azonban sohasem mélyedtünk el. Én már hatodik gimnazista koromban kezdtem írni imádságokat, sőt a legelső imádságot ötödik gimnazista koromban írtam meg és olvastam



fel az udvarfalvi templomban egy szombat délután. 1905. augusztus 10-én apám névnapjára szépen leírva ajándékképpen 11 imádságom átadtam apámnak. Édesapám elolvasta, de csak azt jegyezte meg reá, hogy örömet szereztem velük, meglepő a töredelem hangja bennük, szószerűen is használhatók, de egyébként lelki életem mélyebb kérdéseinek érintéséről lemondott. Bizonyára az volt az oka ennek, hogy az akkori közfelfogás szerint e megnyilatkozásban részemről bizonyos pietisztikus ellágyulást látott és attól teljes mértékben idegenkedett. Arról meg éppen nem beszélt, hogy ő is ír imádságokat, amelyeket később könyvekben is kiadott.

A gyülekezeti munkát illetőleg keveset láttam édesapámtól. Igaz az is, hogy alig pár béres és napszámos családból állott gyülekezete és a belmissziói tevékenység módszereit kevésbé ismerte s alkalmazásukkal szemben több-kevesebb bizalmatlansággal is viseltetett. Ma már másképpen látunk sok mindent, de az bizonyos, hogy híveit személy szerint jól ismerte, mindenkor készséges szívvel állott szolgálatukra, és igehirdetésében bölcs szívvel oktatta, vigasztalta, erősítette kicsiny nyáját. Lényegében azonban igazi tanuló-pap maradt egész életében és sohasem is akart egyéb lenni, az Úr jó értelemben vett „együgyű” szolgájánál.

Még egy vonást kívánok csak kiemelni édesapám papi magatartásából. A más felekezethez és más nemzetiségekhez való viszonyát. Más felekezetekkel és nemzetiségekkel szemben a legnagyobb szeretettel, bizalmas előzékenységgel viselkedett, arra pedig külön súlyt helyezett, hogy a különböző egyházak papjaival barátságos viszonyt tartson fenn. Gondolkozását e tekintetben egyik prédikációjának következő hasonlata fejezi ki. A különböző egyházak edények, melyeknek az a rendeltetésük, hogy az evangélium élő vizét odavigyék az igazság és tisztaság után szomjúhozó emberi lelkekhez. Az egyik egyház hasonlíthat egy régi, díszes, antik kehelyhez, a másik egy egyszerű pohárhoz. Nem a külső a fontos, hanem egyedül az a fontos, hogy benne van-e az evangélium élő vize és viszi, vinni tudja-e ezt az élő vizet a szomjúhozó emberi lélekhez? E felfogás magyarázza, hogy magatartásában mindig a különbségek felett egységet kereső, megértést óhajtó türelemnek, előzékenységnek lelke nyilatkozott meg. Ugyanezen szempont vezette a más nemzetiségekkel szemben való viselkedését is. Olyan vidéken szolgált, a Hátszeg melletti kis községben, Óralja-Boldogfalván, amely nagy többségben román volt. A hegyek között élő, szegényes életkörülmények között szolgáló román lelkészekkel szemben is mindig gyakorolta a kollegiális előzékenységet. Nagy vásárok idején a hegyekből vásárookra jövő görögkeleti papoknak szívesen adott helyet, raktározta el papi lakása nagy pincéjében minden ellenszolgáltatás nélkül áruikat. Mindezt egészen természetesnek tartotta és gyakran hangoztatta, hogy népek, nyelvek, felekezetek felett éppen a Krisztus papjának kell képviselniük az egymás értékeit megbecsülni tudó megértést és szeretetet. Ő, a nyárádmenti magyar abban az időben, 1890-es években, amikor arra a vidékre került, igyekezett irodalmilag is megismerni a román lelket. Nem sokra haladt a társalgás terén, de olvasott, sőt fordított is a román irodalomból. Hosszasan betegeskedett. Betegségének ideje alatt is az olvasásban, a magába mélyedő elmélkedésben keresett és talált vigasztalást. Gyenge testtel, de erős lélekkel hordozta el a háborús megpróbáltatásokat. A háborús küzdelmek idején, mikor a nagy erdélyi menekülés volt, családját elküldte hazulról, mivel egyházközsége közvetlenül a hadszíntér mögött volt, de ő otthon maradt. Ekkor írta nagybátyámnak fájdalomtól átszótt megható humorral: Két Lőrinc őrzi a templomot, a parochiát. Az egyik a föld alatt, harctéren hősi halált halt Lőrinc fia, kit azelőtt nemrégiben hozatott haza nagy áldozattal és temettetett el a templom mellé és a másik, az öreg Lőrinc a földön. Ez volt ő maga. E megjegyzésben híven tükröződik egész lelkülete. Halálos hűség szülőföldjéhez, egyházához, hivatásához, ez jellemezte legfőképpen életét. Az emberi gyarlóságoktól kitisztultan így fénylik előttem szent példaadással édesapámnak emlékezete.

Édesanyám, Rákosi Anna, mint említettem Rákosi Lajos marosi esperesnek volt a leánya. Egyszerű, de nagyon finom érzésű, művelt lelkületű leány volt. Testvérei, különösen fiú testvérei nagyon szerették kedves, alkalmazkodó, gyöngéd lelkületéért.

Különösen nagyon szerette Lajos testvére, a későbbi lelkész, aki tanuló társa volt édesapámnak. Lajos bátyám igen nagyra becsülte édesanyámat is. Édesapám kitűnő tanuló volt úgy a gimnáziumban, mint a teológiai évfolyamok alatt. Ez a körülmény teszi lehetővé, hogy a gyerekkori barátságot meleg szeretet és tisztelet hatotta át Lajos bátyám részéről édesapám iránt, és a kettőjük között szövődő barátság egész életükön át megmaradt. Ez indította arra Lajos bátyámat, hogy az általa nagyon szeretett leánytestvérét, édesanyámat, mindenképpen arra biztatta, hogy az édesapám felesége legyen. A házasság azonban nem volt boldog. Súlyos félreértések, megalázó csalódások okozhatták, hogy akkor, amikor én alig lehettem több három-négy éves gyermeknél, szülőim elváltak egymástól. Én már nem is emlékszem arra az időre, amikor szülőim együtt éltek. Az elválás körülményeiről azonban sokszor hallottam beszélni és arról már édesapámról írva, említést is tettem.

Édesapám idegkimerültsége és lelki csüggettsége miatt felcserélte marosludasi állását a kisebb őraljaboldogfalvi lelkészi állással. Édesanyám semmiképpen nem tudott belenyugodni ebbe a cserébe. Boldogfalvára költözésük után meghalt két kistestvérem és ekkor édesanyám engem, életben maradt egyetlen gyermekét szívére ölelt és hazavitt szülői házába Lukafalvára. Többet sohasem tért vissza édesapámhoz, Óralja-Boldogfalvára. Természetesen édesanyám elhatározásának válás lett a vége. Ezután egész haláláig, első gimnazista koromig, édesanyám nevelt.

Az elmondott körülmények hozták magukkal, hogy köztem és édesanyám között reám nézve örökre feledhetetlen, bensőséges szeretet kapcsolata alakult ki. Gyermekkorom kezdő emlékei állandóan édesanyám gondos szeretetének megnyilatkozásairól beszélnek. Édesanyám betegeskedő, gyöngye, visszavonult életet élő asszony volt. Igazi társasága csaknem mindig én és vele együtt betegeskedő nagybátyám, Rákosi Endre volt, aki tanárjelölt korában tüdőbajt kapott és éveken át volt sorvadozó beteg ő is. Jól emlékszem, hogy miképp foglalkoztak velem egész délután tavaszi, nyári időben a lukafalvi papi ház kertjének lugasában, téli délutánokon Endre bátyám szobájában. Sokat olvastattak válogatott meséket, Tompa, Arany, Petőfi költeményeit. Első vizsgai versemet, Tompa „Golyához” című költeményét is együtt tanították meg. Egészen bizonyosan ennek a foglalkozásnak következménye volt az, hogy kora gyermekésemtől fogva szívesen és sokat olvastam és pedig mindig különös előszeretettel a komolyabb, mélyebb szellemű szépirodalmi, majd teológiai és filozófiai könyveket. Ez irányításnak köszönhettem azt is, hogy jól és hangsúlyosan tudtam felolvasni. Amikor a kollégiumba kerültem, csaknem minden tanárom velem olvastatott az osztályban. Később így jelentkezett hajlamom a szavalásra s lettem egy időben a kollégiumnak, különösen a tanárok és a városi művelt közönség által többször jutalmazott és kitüntetett szavalója.

Édesanyám mélyen vallásos érzésű asszony volt. Gyermekéi halála, betegsége, családi életének felbomlása, érettem való aggodalma mind-mind odautalták Isten szívéhez. Ő tanított imádkozni. Nemcsak betanított imádság sablonos felkérdezéséből, elmondásából állott imádkozásunk, hanem reggel és este, szürkülő délutánokon beszélgetett velem, kisfiával Istenről, a segítség és gondviselés egyetlen forrásáról és azután együtt imádkoztunk Isten elé vive jövőnk, életünk oltalmáért való könyörgésünket. Mások előtt sohasem beszéltünk erről a titkos kamrácskában végzett istentiszteletről, amelyet mi ketten, én természetesen alig sejtve annak igazi jelentőségét, mindig gyakoroltunk. Ez az anyai alapvetés nyilatkozott meg később abban, hogy már ötödik-hatodik gimnazista koromban írni kezdtem imádságokat és a hitnek vigasztalása és a gondviselés oltalmába vetett bizalom egész életemben alakító, tisztító, megújító tényezője maradt életemnek.

Mondanom sem kell, hogy nagyon szerettem édesanyámat. Nem tudtam átérteni betegségének jelentőségét, de sejtettem, hogy valami kibeszélhetetlen sötét hatalom, a halál, kinyújtotta utána kezét. Éreztem, nagy-nagy félelemmel éreztem, hogy valami egyszer el fog szakítani egymástól. Édesanyám beszélt nekem arról, hogy ő elmegy, de azért ne féljek, Isten helyette is velem lesz. Én – emlékszem – ez ellen mindig lázadó elkeseredéssel, zokogva tiltakoztam. Mikor pedig sejtettem, hogy mégiscsak el fog menni

Édesanyám, akkor titokban elhatároztam, hogy én is vele megyek. Édesanyám tüdőbajban szenvedett. Észrevettem, hogy ivópoharát mindig külön teszi el, hallottam is, hogy fél nehogy én vagy más elkapja. Ettől kezdve mindig figyeltem, hogy hová tette el poharát, s titokban mindig ittam az ő poharából, hogy kapjam meg az ő betegségét és menjek el vele együtt.

Így teltek el az évek és érkezett el taníttatásomnak ideje. Gimnáziumba vitelem, taníttatásom biztosítása igen nagy gondot okozott édesanyámnak. Tudta, hogy meg fog halni és okvetlen gondoskodni akart taníttatásomról. Írt édesapámnak, Boldi bátyámnak, beszélt nagyapámmal, megpróbált mindent avégből, hogy taníttatásomat biztosítsa.

Végül is sikerült sok fáradozása, és főként miután nagyapám biztosította arról, hogy amíg él támogatja taníttatásomat, és ha meghal, akkor édesanyám apai örökségéhez jutva gondoskodhat neveltetésemről, és édesapám is megígérte, hogy a maga részéről szintén nyújt némi segítséget, beadtak a marosvásárhelyi református kollégiumba.

Édesanyám megérte azt az örömet, hogy el tudott indítani a tudományos képzés útjára. Már nem volt annyira erős, hogy maga tudjon bevinni a kollégiumba és a következő év tavaszán meg is halt. Ebből az időből már kevés emlékem van édesanyámról. Feledhetetlen azonban a szüreti és karácsonyi vakáción együtt töltött idő. Falusi iskolából kerültem be a kollégiumba, és így nehezen tudtam együtt haladni a jobb elemi iskolai előkészítést nyert fiúkkal, és különösen a latin nyelvvel tudtam nehezen megbarátkozni. Ennek volt a következménye, hogy szüretkor intőt vittem haza. Az intőt megmutattam édesanyámnak, aki csodálkozó, bánatos szemrehányással kérdezte meg, hogy miért okozok neki olyan nagy szomorúságot, és miért nem gondolok arra, hogy milyen nehezen tudta biztosítani számomra a kollégiumba vitelt? Gyermekes nagyzólással azt feleltem, hogy édesanyám nem is sejti, hogy milyen nehéz az a latin tudomány, sőt olyasfélét is mondtam, hogy azt meg sem lehet tanulni. Édesanyám nem vitatkozott velem, hanem elkérte latin könyvemet és megmutattatta velem az addig eltanult leckéket. Egy kis csodálkozással megmutattam neki mindent. Harmadik vagy negyedik nap betegszobájában maga mellé ültetett, kezembe adta a könyvet és felhívott, hogy kérdezzem ki tőle az első leckéket. Egy kis megdöbbenéssel engedelmeskedtem, és akkor nagy ámulatomra meggyőződtem arról, hogy édesanyám minden kérdésre pontosan felelt. Végül azt mondta édesanyám: Látod fiam, ha én, a te édesanyád, betegen, öreg fejjel meg tudom tanulni ezeket a leckéket, akkor mégsem lehet olyan nagyon nehéz az a latin tudomány, és ha te igazán szeretsz engem, és komolyan fogsz tanulni, te is le fogod győzni az akadályokat. Másnap én is elkezdtem nagyon komolyan tanulni, és amikor az első leckéket felmondtam, megcsókolt az édesanyám, és azt mondta, hogy most már megkéri nagyapámat, hogy a többi leckéből ő kérdezzen ki, mert most már nem fogja szégyellni előtte magát miattam. A vakáció többi napjai alatt nagyapám kérdezett és tanított és akkor meg azon csodálkoztam, nagyapám a könyvben levő szabályokat és olvasmányokat mind tudta könyv nélkül. Nagyapám is szeretettel foglalkozott velem, és elmondotta, hogy milyen nehézségek között taníttatta őt is özvegy édesanyja, és ismételten megható szavakkal kötötte lelkemre a komoly igyekezetet, amely nélkül senki sem boldogulhat az életben.

Még csak a karácsonyi vakációt tölthettem boldogan az édesanyámmal, aki akkor még fent járt, de már nagyon gyenge volt. Sokszor beszélt végleges eltávozásáról, de én most is, mint mindig, könnyes elkeseredéssel tiltakoztam még a gondolata ellen is annak, hogy nekünk el kell és el lehet szakadnunk egymástól. A húsvéti vakációra édesanyám testvére, Rákosi Lajos, akkor mezőfelei lelkész vitt magához, aki különösen meleg testvéri szeretettel viseltetett édesanyám iránt, és akit azért kért meg édesanyám, hogy magához vigyen a húsvéti vakációra, mert akkor már súlyosan fekvő beteg volt, egészen lesoványodott, és amint finom anyai gyöngédséggel mondtotta, nem akarja, hogy én annyira legyöngült állapotban lássam, és emlékemben ne az ő régi arca, hanem halálra vált arca maradjon meg a szívemben. Azt is mondtotta, hogy már nem érez annyi lelkierőt magában, hogy sírás nélkül, anyai biztatással tudjon velem beszélni és tudja, hogy ez súlyosan próbálná meg az én gyermeki szívemet is és ezért jobb, hogy most már ne találkozzunk

többet egymással. Újra meg újra betegágya köré gyűjtötte nagyanyámat, nagynénémet Rákosi Ágnest, nagyapámat és Lajos bátyámat, és lelkükre kötötte a rólam való gondoskodást. Mindezt halála után sokszor elbeszéltek nekem, és most már meg is állapíthatom, hogy mindnyájan igyekeztek is eleget tenni az anyai kérő szónak, és ez a magyarázata annak, hogy az anyai szeretet irányítása áldott belső erőképpen mindig tovább élt lelkemben.

A húsvéti vakáció után nemsokára meg is halt az édesanyám. Hazavittek a temetésre. Most is előttem van úgy, amint a koporsóban feküdt. A halál békessége ömlött el szép, szelíd arcán. Olyan békés, megnyugodott volt az arca, hogy gyermeki eszemmel semmiképpen sem tudtam megérteni, hogy miért is van, hogy beszédes ajka örökre elnémult? A részvétlátogatások, a szokásos kényeztetések, a temetési szertartás mozgalmassága mind-mind különös szenzációképpen hatottak rám úgy, hogy most is jól emlékszem, hogy a lelkemet megtámadó benyomások között állandóan azon töprengtem, hogy miért nem tud olyan nagy bánat és fájdalom megszállni, hogy abban megszakadjon a szívem, és engem is eltemessenek édesanyámmal. Néztem a búcsúztató öreg papot. Mentem a temetési menettelés mindez úgy nehezedett a lelkemre, mint valami végzetesen sötét álom és nem értettem, hogy lehetek mégis ébren. Így teltek a temetés után következő napok is, amíg aztán a kollégiumban a zajló kollégiumi élet felébresztett a nehéz álomból és újból elindultam a kollégista gyermek életének és kötelesség teljesítésének útján.

Meg kell említenem, édesanyámra való emlékezéssel azt is, hogy az elemi iskolát Lukafalván, édesanyám gondos irányítása mellett végeztem. Emlékezetem szerint eleven, játékos, hirtelen haragra gyúló és az iskolai fegyelemben nehezen beilleszkedő, érthetően elkényeztetett gyermek voltam. A tanítók már azért is, hogy a nagytekintélyű esperes unokája voltam, kivételesen bántak velem és sok mindent elnéztek. Szerencse volt azonban, hogy negyedik elemista koromban oktatásomat Péter Domokos tanító vette át. Péter Domokos komoly, szigorú rendet kívánó, lelkiismeretes tanító volt, aki megmondotta édesanyámnak, hogy neveléséből hiányzik az apai szigor, és ha ezt nem pótolják, akkor ez a körülmény végzetes hatással lehet további fejlődésemre. Édesanyám azonnal átértette a helyzetet és teljes felhatalmazást adott Péter Domokosnak arra, hogy oktatásomat és nevelésemet határozott kézzel irányítsa és szoktasson hozzá a megalkuvás nélküli iskolai rendhez. Péter Domokos így is cselekedett. Megszüntetett minden kivételezést és az osztályban az utolsók közé ültetett a tudtomra adta, hogy csak akkor kerülhetek vissza az első helyre, ha nemcsak tanulásban, de a magaviseletben is az elsők között leszek. Pár hónap alatt visszakerültem a most már tisztességgel kiérdemelt első helyre és jól emlékszem arra, hogy ez olyan örömet szerzett az édesanyámnak, hogy ünnepi uzsonnát rendezett és erre a tanítót és feleségét is meghívta, hogy az egész családdal együtt örvendezzenek, hogy – mint mondták – most már valóban ember lehet belőlem. A nyár folyamán is Péter Domokos tanított és készített elő a gimnáziumba való felvételre. Ezt a komoly, szigorú, rendtartó tanítót, aki ilyen nagy segítséget nyújtott édesanyámnak, annyira megszerettem, hogy azután is mindig a legnagyobb tisztelettel és szeretettel gondolok vissza reá.

Már, mint püspök helyettes vettem részt ennek a derék falusi tanítónak 40 éves szolgálati jubileumán. Sohasem felejttem el azt az emelkedett nyilatkozatot, amelyet tett ez az öreg tanító a tanítói hivatás szépségéről az üdvözlő beszédekre adott válaszában. „Nagyapám és édesapám is tanító volt, ketten száz esztendőnél is tovább tanítottak. Én 40 éve tanítok. A testvérem is majdnem ugyanannyi ideje tanít. Fiam is tanító és két leányom is az lesz. Idestova 200 esztendeje áll családunk az egyházunk szolgálatában. De ha még 200 esztendeig fogunk szolgálni, akkor sem fogjuk leróni hálánkat Anyaszentegyházunk iránt, mely embert faragott belőlünk.” Ekkor mondtotta azt is, hogy a tanító hivatásnak abban van a varázsa, hogy mindig az új életkezdés reménységére ihleti a lelket. A tanév kezdetétől a tanév végéig sokszor nagyon belefáradt a hivatásba, de amikor az új iskolai év kezdetén a tanterembe lépett, és a sok csillogó gyermekszem várakozással tekintett reá,

mindenkor a tavasz fuvalma érintette lelkét, és az új kezdet gyönyörúsége töltötte be szívét. Ez a szép és lelket vigasztaló a tanítói hivatásban.

Így fogta fel hivatását az én egyszerű falusi tanítóm és ez a nemes gondolkozású tanító, édesanyám szeretetével összefogva, így egyengette utamat a kollégium felé.

Az anyai szeretet és annak ihletése azután is eleven erőként élt lelkemben. Gimnazista koromban szokásom volt, hogy az élet elém táruló kérdései felett töprengő gondolataimat, megőrzésre érdemesnek ítélt dolgozataimmal együtt külön füzetbe jegyeztem és e füzeteket mai napig őrzöm. Idézem 1904. november 23-áról, tehát 17 éves koromban kelt következő feljegyzésemet: "Vajon a szeretet szent kötelékeit elszakíthatja-e a halál? Vajon a szeretet, ami összeköti az édesanya és gyermekének szívét, megszűnhet-e valaha? Vajon a rideg feledékenység üthet-e tanyát az igazi szeretet helyett az emberi szívben? Megszűnhet-e az igazi, drága, jó édesanyának áldó, boldogító hatása gyermeke lelkére, a sír, a halál által? Vajon megszűnik-e felettünk örködni a gondos édesanya halála után?" Így tettem fel a kérdéseket magam előtt. – „Ó ki tudná megmondani – feleltem a kérdésre – de mégis az én szívem érzi, hogy igenis, élet van a halál után is. Hogy a szeretet hatalma örök, a szeretet rózsalánca el nem szakítható soha semmi által. Felújul emlékemben édesanyám képe és ez az emlék, az az áldóhatás, mi emlékezésemkor szívemben támad, visszatart bűntől, csak a jóra sarkall, és én reá hallgatok. Istenem, őrizd meg szívemben édesanyám drága emlékét, mert akkor a jó útról soha le nem térhetek." Ez a régi, gyermekkori feljegyzés ma is élénk bizonyosága annak a gyöngéd szeretetnek, mely édesanyám iránt eleven hatalomként maradt meg mind mostanáig lelkemben.

## A KOLLÉGIUMI ÉLET

A marosvásárhelyi kollégiumba kerültem, tehát és e kollégiumnak nevelő hatása alatt maradtam nyolc éven keresztül. A kollégium egy külön megszervezett zárt világ volt, amelynek központját az ősi kollégium épületében lakó növendékeknek sajátosan megszervezett élete és szelleme határozta meg. Hadd jellemezzem és ismertessem ezt az életet és szellemet néhány vonással. Az én időmben nyolcan, tízen nagyon egyszerűen berendezett külön szobákban voltunk elhelyezve. A fal két oldalán ágyak voltak és a szoba közepén volt egy hosszú asztal. Az asztal körül ültek a VII. gimnazistáknál kisebb tanulók. A szobában a felügyeletet rendszerint egy VIII. és VII. gimnazista ifjú gyakorolta, a primarius és a secundarius. Ők ügyelték fel a kisebbeket és gyakorolták bizony sokszor elég brutálisan a közvetlen felügyeletet és fegyelmezést. A közös asztal végén ült a szolga. Ez is kisebb gimnazista gyerek volt, aki teljes tandíj, később konviktusi ellátás kedvezményében részesült, amelynek ellenében az ő kötelessége volt a tűzgyújtás, vízhozás. A tűzifa felhordásában azonban a kisebb fiúk is segítettek neki. Elég szigorú katonai fegyelem uralkodott a kollégiumban. Télen reggel ½6-kor, nyáron 5 órakor kellett felkelni. ½6-tól, illetve 6 órától 7 óráig és délután 5-től 7 óráig szilencium volt és akkor csendesen tanulgatva az asztal körül kellett ülni. A folyosókon a rendet egy-egy szolgafíú tartotta fenn és ő vigyázott a folyosó, mellékhelyiségek tisztaságára és rendjére. A szolgafíúk főnöke, közülök a legjobb tanuló VI. gimnazista ifjú volt, aki a „pápa” igen díszesen hangzó címét viselte. A pápa, vagy helyettese ügyelt a csengetésre és ő vigyázott fel arra, hogy minden folyosón a cursorok pontosan végezzék a feladatukat. Az egész bentlakásban a tanulók felett a contraseniör, aki rendszerint egy fiatal segédtanár volt, végezte a felügyeletet, akivel a főfelügyeletben az intézetben bentlakó segédtanárok és két nőtlen elemi iskolai tanító osztoztak. A contraseniör vagy a felügyelő-tanárok úgy reggel, mint délután végig látogatták egy deákkal, akit aparitornak neveztek és az aparitor hetenként változott, az összes szobákat, számba vették a tanulókat és örködték a jórend és tisztaság felett. Ezt a látogatást lustrának nevezték, és a látogatást mindig külön csengetéssel jelezték. Az aparitor kezében volt egy szépen kifaragott háromszögű bot, amelynek oldalára rá volt ragasztva szépen felírva szobánként, a bentlakó növendékek névsora. A kollégiumi főkapu bejáratnál volt egy kis oldalszoba, és ebben a szobában éjfélig felváltva örködött egy-egy deák, és ez a deák vigyázott a kapun ki és bejövőkre, jegyezte fel a távozókat és érkezőket, mert este 9 óra után lezárták a nagykaput és azontúl csak azok távozhattak el, vagy jöhettek a kollégiumba a bentlakók közül, akiknek erre külön engedélyük volt. Ennek a diáknak, aki így gyakorolta a vigyázást, vigil volt a neve. Még most is visszaemlékezem, hogy milyen nyomasztólag hatott különösen a kezdetkor ez a szerep lelkemre, amikor a hatalmas nagy területen, abba a kicsi szobába egyedül voltam ébren. Nappal és a koraesti órákban más szerepe is volt ennek a kicsi szobának. Ebben az időben a neve piszkirita volt. Börtönnek szolgált és ide zárták be, sokszor egész délutánra, a nagyobb hibákat elkövető nebulókat, rendszerint az egész bentlakás felett főfelügyeletet gyakorló rendes tanár, vagy az igazgató tudtával és ítéletmondására, mert a bentlakás felett a legfelsőbb felügyelet az igazgató-tanár kezében egyesült, akit egy-egy idősebb tanár helyettesített.

Ha visszagondolok most az e-képpen megszervezett kollégiumi, internátusi életre és rendre, meg kell állapítanom, hogy ha kemény és sokszor érdes kezű volt is ez a vezetés, de kétségtelen, hogy gondos, alapos, mindenre kiterjedő figyelem és céltudatos összműködés jellemezte. Mindennek kiszabott ideje és rendje volt. Mindenkit mindennap számba vettek és különös bensőséget biztosított e rendnek az a körülmény, hogy az ifjúság nevelésében, életvezetésében megfelelő szerephez jutott az ifjúság önkormányzati tevékenysége is. A tanulók között kialakult hierarchia természetesen alakult ki és igen nagy szegény volt, ha valakit diák létére és a közvetlen felügyelet helytelen gyakorlása, vagy más hibák folytán letettek a primáriusi és sekundáriusi méltóságból és odaültették a közös asztal mellé. A bentlakásban általában elég komoly erkölcsi közszellem uralkodott.

Az egyház, a nemzet iránt való hűség, becsületesség alapkövetelményei vitán felülálló kötelező erővel bírtak. Egyenesen lehetetlenné vált annak élete, akit például lopáson értek. A kegyesség gyakorlására különös gondot az én időmben nem fordítottak. Bibliaolvasásról, közös imádkozásról szó sem volt. Heti praecesekre és vasárnaponként templomba jártunk, egyébként a speciális vallásos nevelésre, a hittanórákon kívül, intézményes gondot nem fordítottak. Mégis azt kell mondanom, hogy az egész internátusban volt valami olyan vallásos nevelő hatás, amely biztosította azt, hogy a növendékek jellemfejlődésében ható tényező maradjon az Isten előtt felelősséget érző lelkiismeretességnek, az ilyen végső gyökérből táplálkozó becsületességnek kötelező öntudata. Azt kell mondanunk, hogy azért úgy a tanárok, mint az egész kollégiumi nevelés egy célra dolgoztak és ez a cél abban állott, hogy az ifjabból a szó jó értelmében vett olyan becsületes embereket neveljenek, akik a kollégiumból kikerülve, megbízható polgárai legyenek a hazának és hűséges tagjai az egyháznak. Ezért az internátusi nevelésben az alattomoságot, hazugságot, gyávaságot, mindennemű alakoskodást, képmutatást a közszellem a legszigorúbban elítélt és valósággal kiközösítette azokat, akiket ilyen fogyatkozásokban nem csak a tanárok hivatalos ítékezése, hanem az ifjúság öntudata e bűnökben elmarasztalt. Ezért volt a kollégiumi internátusi nevelésnek egész életre kiható befolyása, sőt ez a befolyás kiterjedt és érvényesítette áldásos jelentőségét a kint lakó növendékekre is.

Az én kezdeti kollégiumi tanulóéveimben még a vásárhelyi kollégiumnak nem volt közös étkezője, konviktusa. A jobb módú bentlakó tanulók közül néhánynak szülői a városban fogadtak ellátást, a legtöbbször azonban csak ebédet. Reggel és este a fiúk nagyrésze a hazáról küldött csomagokból, tarisznyából táplálkozott. A szolgál-gyermekek, általában a legszegényebbek, a városi jobb módú családoktól kaptak ebédet, amelyet a kollégiumban fogyasztottak el. Én azok közé tartoztam, akik egy néhány rokongyerekekkel kint a városon, egy kedves öregasszonynál ebédeltünk. A mai konviktushoz szokott tanulók el sem képzelik, hogy milyen egyszerű volt a mi életünk. Elég sokszor éhezünk és a hétről-hétre küldött száraz ételeket alaposan meguntuk. Én például ma sem tudok ellenszenv nélkül nézni a szilvaízes kenyérré, mert különösen őszi hónapokban egy egész hétre a reggeli és vacsora-készletem egy jókora fazék szilvaízből és a hét közepén túl már alaposan elszáradt darab kenyérből állott. És mégsem volt baj. Úgyis egészségesek vidámak voltunk és igazán tudtunk örüdeni, ha olykor-olykor egyikünk vagy másikunk csomagja egyéb földi jókkal is kibővült. Harmadik gimnazista voltam, amikor megnyílt a konviktus. Nagy ünnep volt, amikor a szép, tiszta konviktusi terem megnyílt és most már reggelit, ebédet, vacsorát, meleg reggelit, meleg vacsorát kaptunk. Az asztaloknál az asztalfőn egy-egy diák volt s az asztal végén egy-egy szolgálfiú ült. Az asztalfőnök ügyelt fel a rendre és a szolgálfiúk hordták fel a tálakat. Az asztalfőnökök felváltva imádkoztak étel előtt és étel után.

Az én időmben a kollégium önállóságra nevelt és annak megfelelő önérzetre és felelősségtudatra kívánta nevelni az ifjúságot és éppen azért a diákok különleges figyelemben és megbecsülésben részesültek. Hetedik gimnáziumban kezdődött a diák méltósága. Ha a VI. gimnáziumból sikerrel került ki a tanuló, akkor diák lett és ettől az időtől kezdve a kisebb osztályosok és a tanárok is úrnak szólították. Az osztályban a diákok azokból a tárgyakból, amelyeknél nem kellett a táblára írni, külön a tanári asztal mellé elhelyezett széken ülve feleltek. Ünnepi vacsora keretében történt meg a diákká avatás. Ezt a vacsorát, amelyen – mint a diákok által meghívott vendégek – a tanárok is részt vettek, potusnak nevezték. Egyéb kiváltság is járt a diáksággal. Szabad volt a diáknak szilenciumon kívüli időkben cigarettázni, sőt az előkelőség jele képpen sétapálcát is vásárolhatott, és úgy sétálhatott az utcán. E jogok birtokbavételének is kedves szokása volt. A hatodik gimnáziumot végzett ifjú a nyolcadik osztályosokat és a tanárokat szivarral kínálta meg. A mi időnkben úgy illett, hogy a tanárokat egy-egy finom Tisza-szivarral és a nagyobb diáktársakat a kisebb formájú szenoritás-szivarral kínáljuk meg. A közös vacsorára, a potusra, úgy illett meghívni a tanárokat, hogy kettőnként elmentünk a

lakásukra és családjuk köréből hívtuk meg. Így került a diákság személyi összeköttetésbe a tanári családokkal és ennek is megvolt az áldásos hatása. A potuson az ifjúság és a tanárok részéről is hangzottak el kedves, komoly, sokszor közvetlen meleg humorral átszótt beszédek. Kétségtelen, hogy ezeknek a potusoknak volt kísértése, veszedelmes mellékhatása, nemegyszer alkalmat nyújtottak a kicsapongásra, de azért mégis azt mondhatom, hogy abban a tényben, hogy tanárok és ifjak egy családi közösség bizalmas kapcsolatába kerültek és nyíltan, közvetlenül, barátságosan beszélgettek egymással és minden tanár egyénisége szerint egyre jobban magához kapcsolt egy-egy serdülő ifjút, nagyon sok jónak is forrása lett. Sok ifjút tartott vissza az élet veszedelmes hullámaiba való elmerüléstől egy-egy komoly férfiszó, amelyet hivatalos érintkezésem kívül nem úgy intézett hozzája a tanár, mint tanítványához, hanem mint idősebb és tapasztaltabb barát, fiatalabb és tapasztalatlanabb barátjához. Az idők változtak, azonban ma is azt tartom, hogy ebből a régi familiáris szellemből nem ártana, ha sokkal több érvényesülne kollégiumaink internátusi életében.

A kollégiumi közszellem kialakulásában, a nagyobb ifjak szellemi képzésében és fejlesztésében kiválóan nagy szerepet játszott a kollégiumi önképzőkör. Az önképzőkört a kollégium VI.-VIII. osztályos növendékei alkották és pedig úgy, hogy a hatodik osztályos növendékeknek tanácskozási joguk volt, de szavazati joggal nem bírtak. Az önképzőkör elnöke a magyar irodalom legidősebb rendes tanára volt. Az önképzőkör diákvezetője, tehát a diákok közéletének vezére, az önképzőköri titkár volt. A titkári és a többi tisztviselőket a VII.-VIII. osztályosok, sokszor heves harcok közepette, szótöbbséggel választották. Egyhangúlag is választhatták, de erre nehezen akadt példa a kollégium történetében. Az önképzőkör hetenként tartott ülést és az önképzőköri ülésen a VII. és VIII. osztályosok tartottak irodalmi vagy tudományos felolvasásokat, szavalásokat, mutatták be a „költők” és „írók” alkotásaikat. A tanulmányokat, dolgozatokat, szavakat egy következő ülésen arra kijelölt bírálók méltatták, és megállapított fokozatok szerint minősítették. A legjobb kitüntetés az volt, ha valakinek dolgozatát vagy költeményét arra érdemesítették, hogy beírhatta az önképzőköri emlékkönyvbe. Az önképzőkör szellemét leginkább az jellemezheti, hogy az önképzőkör minden esztendőben feltétlenül rendezett két nagy ünnepélyt, amelyre a város közönségét is meghívta, és amelynek szónokai, felolvasói, szavalói, az önképzőköri gyűlés többsége által adott megbízás folytán, a legkiválóbb irodalmi tevékenységet kifejtő és a legjobban szavaló ifjak közül kerültek ki. Ez a két feltétlenül megtartandó nyilvános ünnepély október 6. és március 15. volt. Ez a körülmény nyilvánvalólag mutatja, hogy a kollégium önképzőköre elsősorban a nemzeti szellem ápolását tartotta fő feladatának. A felügyelő tanár azonban úgy irányította az én időmben az önképzőkört, hogy a felolvasások és előadások rendjén tudományos és egyházi kérdések is kerüljenek napirendre.

Az én diákkoromban már jelentkezni kezdett annak felismerése is, hogy a speciálisan vallásos, öntudatos református nevelésre, belmissziói munkára is nagyobb gondot kell fordítani. Ennek az iránynak szószólója úgy a tanári karban, mint az ifjúság körében Paál Gusztáv volt, aki az én időmben került a vásárhelyi kollégiumba és kezdett ebben az irányban élénkebben dolgozni. A német nyelvet tanította nekünk, és sohasem mulasztotta el, irodalmi olvasmányainak megbeszélése során, a vallásos szempontokat érdekkeltő módon figyelmükbe ajánlani. Az ő kezdeményezésére alakítottuk meg néhányan, inkább paposkodásra hajlamos fiúk, a Bethlen Gábor Kör. A Bethlen Gábor Körben vallásos tárgyú felolvasásokat tartottunk, költeményeket adtunk elő, sőt vidéken és városban is tartottunk a nagyközönség részére néhány vallásos összejevetelt. Rendszeres biblia-olvasásra azonban még nem gondoltunk és a bibliaköri munka teljesen ismeretlen volt előttünk. Némi szeretetmunkára is tettünk azonban kísérletet. Igyekeztünk bekapcsolódni a városi gyülekezeti életbe is és a vallásos estélyek szereplői, szavalói rendszerint a mi körünkben kerültek ki.

Még egy dologról, a kollégiumi diákéletre emlékezve, szükségesnek tartom beszámolni. A kollégium ősi gyakorlat szerint alkalmat engedett arra is, hogy a diákifjúság



társadalmi kapcsolatokba jusson a város jobb családjaival és az ifjúság szórakozásának is legyen lehetősége. Ennek volt biztosítója a diák-tánciskola. Érdekes és figyelemreméltó szervezete és rendje volt ennek is. A hetedik, nyolcadik osztályos diákok rendezték a diák-tánciskolát. A téli hónapokban minden szombaton este 9 órától éjfél után 2 óráig tartott a mulatság. A diákok feladata volt a rendezés. Ők választották meg a cigányvajdát, azt a diákot, aki a legügyesebb világfi volt közöttük. Ő fogadta fel és dirigálta a cigányt, természetesen a költségeket egyenlő arányban hordozták a résztvevő diákok. A diákok által választott rendezőbizottság segített neki. A rendezőbizottság állította össze, a résztvevő diákok meg hallgatásával, a meghívandó leányok névsorát, a névsort, a szülők nevének, foglalkozásának és lakásának feltüntetése mellett, a tánciskolát kérő engedéllyel együtt a tanári karnak kellett bemutatni. A tanári kar adta meg az engedélyt nemcsak a tánciskola működésére, de arra is, hogy kiket lehet meghívni a tánciskolába. A leányokat külön küldöttség kereste fel családi otthonukba és hívta meg a tánciskolába. Így ezeken a tánciskolákon részt vett a város elit református társadalma. A tanárok is leányaikkal mindig ott voltak. Amint említettem, a diákok gondoskodtak a zenéről, viszont ennek ellenszolgáltatása képpen ez volt a szokás, hogy a leányok a nagy szünet alatt jobbnál-jobb tésztákkal kínálták meg az ifjakat és a közönséget. Természetesen az ügyesebb és jobb táncú fiúkat nagyon sok leány kínálta meg. Köztudott dolog volt, hogy a bentlakó diákok mindig vittek egy-egy kis staniszlit magukkal, és abba gyűjtötték a tésztát, és még a nagy szünet alatt felfutottak szobájukba, és megkínálták erre az ünnepi pillanatra nagy vágyakozással készülő kisebb fiúkat. Azok a diákok voltak az igazán népszerűek, akiknek szobájában lakó fiúk a legtöbb tésztát kapták. Vasárnap délután aztán a leányos családok rendszerint ozsonnára, sőt vacsorára is meghívták a fiúkat. Nem is volt tekintélye annak a diáknak, aki ilyen meghívást nem kapott. Ennek a rendnek a tetőpontja volt azután a tánciskolát befejező diákbál, amelyik már reggelig tartott, és amely abban az időben valószínű társadalmi esemény számba ment Marosvásárhely életében.

Ennek a rendszernek is volt kísértése és fogyatkozása. Elsősorban is, a tanári noteszek bizonyossága szerint, hétfőn sokkal több volt a diákok között a szekunda, mint más napokon, viszont a téli szezonban sokkal több volt a költői termelés. Azonban mégis volt figyelemreméltó jó hatása is. Elsősorban nagyon jó volt az, hogy a város művelt családjai ez által közvetlen kapcsolatba kerültek a tanuló ifjúsággal, a tanári karral, magával a kollégiummal. Jó volt az is, hogy az internátusban nevelkedő, nagyjából egyszerű falusi ifjak a tánciskola és a városi műveltebb családokkal való érintkezés által mégis bizonyos társadalmi jártasságra tehettek szert. Az is jó volt, hogy a forrongás korszakában levő serdülő ifjú tiszta leánytársaságban ébredező szerelme által távolmaradt legtöbbször az élet szennyesebb kísértésétől. Nemegyszer megtörtént, hogy szép és boldog házasságok itt kezdődtek el és egy-egy ifjú életében elhatározó jelentőséget kapott az a lelki hatás, amelyet egy-egy olyan családtól kapott, amelyiknek körébe a diák-tánciskola által jutott be. Általában a tanárokkal is és a tanári családokkal a diákság, a tánciskolán keresztül, közvetlenebb viszonyba került. Az én időmben szokás volt az is, hogy a diákokból szerveződő önkéntes zenekar az ún. „liliom-banda”, amely főként abban különbözött a kollégiumi zene- és énektanár által vezetett zenekartól, hogy elsősorban a magyar népzenet ápolta. Ez a liliom-banda a tanárokat és azokat a családokat, ahova menetelüket az igazgató engedélyezte, névnapokon és más családi összejöveteleken felkereste, és játékaival gyönyörködtette.

Ilyen volt tehát a mi diákéletünk. Zárt élet volt, igazi családi élet. Komoly munka, vidám derű váltogatta benne egymást, de az egész életet egységbe fogta, mint élő valóság, a kollégium, amelyik nekünk még akkor igazán Alma Materünk volt. Csak így lehetett megérteni, hogy még bennünk is volt valami az atyáink kegyeletes szeretetéből és hűségéből a kollégium iránt. Ez a szeretet parancsolt velünk és szó sem lehetett arról, hogy valaki külső ember bántó, vagy kicsinylő szóval illesse előttünk a kollégiumot. Egy lélek gyermekei voltunk és úgy védtük a kollégiumot, mint ahogy a gyermek védi az édesanyját. Csak aki benne élt ebben a szellemben, az tudja megérteni a kálvinista kollégiumok

különös nevelő jelentőségét az erdélyi magyar református közéletben. Ennek a szellemnek, amint említettem, a központja és ihletője a kollégiumi internátus volt, úgy, hogy a kint lakó növendékek is teljesen ennek a szellemnek a hatása alatt állottak és lényegében így alkotott egy testet és egy lelket az egész kollégiumi ifjúság, amely a maga egészében mindig tudatában volt annak, hogy az erdélyi református magyarság jövődjének elsősorban ő a felelős hordozója és ő lesz az igazi reprezentánsa.

Így emlékezem vissza a kollégiumi életre és most, amikor számba venni igyekszem azokat a döntő tényezőket, amelyek jellemem és gondolkodásmódom kialakulására elhatározó befolyást gyakoroltak, meg kell állapítanom, hogy magyar nemzeti és református vallási öntudatom és felelősségérzésem megalapozásában kollégiumi életemnek elhatározóan döntő befolyása volt. Elismerem, hogy abban a vallásos nevelésben valami – ma már egészen másképpen magítélt sajátosságot jelentett a józan racionalizmus, az a bizonyos józan ész, amelyik akkor igen kevés figyelemre méltatta a kegyesség mélyebb gyökérszárait, de viszont ma sem nélkülözhető szempontnak kell tekintenem azt, hogy ez a kollégiumi nevelés megalkuvás nélkül érvényesítette a puritán becsületesség és megbízhatóság erkölcsi követelményét, és teljes joggal képviselte az apostol intését: „Azt mondd hited van? Mutasd meg a te hitedet a te cselekedeteidből”. Mi úgy nőttünk fel, hogy a legkenetesebb beszédűtől is utálattal fordultunk el, ha azt nem igazolta az életnek és cselekedetnek valósága. Visszagondolok a kollégiumból kikerült növendékekre, és szinte az ujjamon fel tudnám számolni azokat, akik az élet próbái között az erkölcsi megbízhatóság tekintetében megbízhatatlanoknak bizonyultak. A mi időnkben az volt a rend, hogy ha valamely nagy jellemhiba miatt – ami nagyon ritkán történt – de kizártak valakit a kollégiumból, akkor azt kicsengették. Ez a csengetés úgy hangzott, mint valami temetési harangszó. Meghalt az illető, noha élt. Ez a harangszó akkor is visszacsengett a lelkünkben, ha az életbe kikerült diák vétett a becsület nagy leckéje ellen. Ez a magyarázata annak, hogy a kollégiumból kikerült öreg diákok szívében is kitörülhetetlenül ott él annak a köteleztetése, hogy késő vénkorában is azzal a nyugodt lelkiismerettel tudja átlépni a kollégium küszöbét: A hitet megtartottam, a nemes harcot magharcoltam.

## SZEMÉLYES EMLÉKEK

Most, amikor visszagondolok a vásárhelyi kollégiumban eltöltött évekre, mint felriasztott galambsereg röpköd körülöttem a sok kedves, tanulságos emlék. Mind kedves a múltra való emlékezés megszépítő világitásában és nehezen tudok közülük választani, hogy mégis sok közül melyik volt jelentősebb hatással fejlődésem, gondolkozásmódom kialakítására? A föltámadó emlékek között bizonyos rendet kell teremtenem, és ezt úgy tudom legjobban megtenni, ha minden osztály emlékéből kiválogatom azt, amely mostani megítélésem szerint is szerepet játszott lelkem alakításában. Az emlékezés válogató munkájának az a természete, hogy inkább megőrzi a kellemes és jó dolgokat, mint a bántóakat és fájdalmasakat és így fog most velem is történni és ez lesz a magyarázata, hogy inkább a kellemes emlékek közül jegyzek le párat. Vegyük tehát osztályonként.

Az első gimnáziumból egyetlen esemény maradt meg mind mostanáig nagyon élénken emlékezetemben. Ez az esemény igazán nem volt kellemes, de mégis nagyon jó hatással volt reám a tekintetben, hogy mint elbizakodott, fegyelemhez kevésbé szokott kicsi gyermeket megtanított „a törvényes rend” tiszteletére. A dolog különben ilyen formán történt: Az első gimnáziumban sokan voltunk beiratkozva és így a kollégium díszterme volt az osztályunk. A díszterem emelten volt. Amikor a legelső nap az első órára mentem fel, ismeretlen tanulótársaim nagy észre ott szorongott az ajtó előtt. Kövér, nehezen mozgó kisfiú voltam. Amint lassan, öregesen lépkedtem felfelé a lépcsőkön, egyszerre csak az ajtó mellől egy eleven mozgású, élénk tekintetű fiú ajkán felhangzott az azutáni melléknevem: „Ni a Gömbec”. Általános hahota fogadta a találó névadást. Nem azért voltam azonban én sem jó falusi gyermek, hogy megnyugvással és fölényesen tudjam fogadni a gúnyos tréfát, hanem kettőzött lépéssel siettem fel, megragadtam és alaposan elvertem a csúfolódót. A verekedésre, zajra érkezett meg Szekeres János tanító úr, éles csengő hangú, imponáló megjelenésű férfiú. Vajmi ritkán láttam addig olyan szépen felöltözött úri embert, mint amilyen ő volt. Kézen fogott, bevitt az osztályba, vette a nádpálcát és jó alapos hármat szózott rám. Én addig nem ismertem ezt a műveletet, s csodálkozva tekintettem a magasba, hogy ilyen szörnyű méltánytalanság éri a lukafalvi esperes unokáját. De, hát hiába, nem volt védelem. Ez a keserves tapasztalat azonban alaposan meggyőzött arról, hogy vannak törvényszerűségek a világon, amelyekkel szemben nincs más okos védekezés, csak a belenyugvó maghódolás. Nem voltam éppen forradalmár természetű, és így ettől az időtől kezdve egyik legengedelmesebb tanuló lettem., úgy, hogy nem is emlékszem, hogy ezután komolyabb és brutálisabb összeüt-közésem lett volna a kollégiumi világrenddel, főképp annak képviselőivel. Ezért jelentett ez az első gimnazista koromban történt esemény határozott fordulatot életemben.

A második gimnáziumból alig emlékszem különösebb eseményre. Apósom beszélt el, hogy amikor a kintlakásból két fiát, későbbi sógoraimat, akik közül az egyik osztálytársam volt és a másik az utánam következő osztályba járt, behozta a kollégiumba és be akarta adni az internátusba s jó társaságot kért fiai számára, akkor ismert meg engem, akit a híres nevű Bedőházy igazgató így ajánlott a figyelmébe: Nézd meg ezt a kerek képű, kövér kis fiút. Csendes, jó gyermek, az ő szobájába teszem a te fiaidat. – Ez is bizonyossága annak, hogy mély hatást gyakorolt reám a tanító úr nádpálcája. Sógoraimmal pedig ekkor kezdődött el egész életünkre szóló, testvéries barátságunk.

A harmadik gimnáziumból is van egy nagyon kedves, szép emlékem. A vallást a papi végzettségű kollégiumi pénztáros, Bary Zsigmond tiszteletes úr tanította. Sok gyermekes, pirospozsgás arcú, ősz bajuszú, jóságos szívű családapa volt. Úgy bánt velünk, mint nagyapa az unokáival. Mi „Penákájának neveztük. Ez magyarra fordítva annyit jelentett „példánakokáért”, mert magyarázata közben gyors kiejtéssel gyakran szokta mondani „példánakokáért” és ez hangzott füleinkben így „pénákájé”. Gyöngéd, jó ember volt. Én szívesen és szorgalmasan tanultam meg a vallást, sőt a rendes lecke mellé kijelölt énekszövegeket is. Szeretett az öreg Bary. Mi még úgy feleltünk, hogy a felelők kiállottak a padból a tanári pódium elé. Egy alkalommal, amikor feleltem elhangzott és

szépen elmondtam a kihagyott éneket, a XXI. dicséretet és helyemre küldött, jóságosan reám nézett és úgy ismételte meg az ének első versének szavát, mint egy apai áldást: „Maradjon rajtad kegyelme s legyen veled segedelme”. Mai napig visszazeng lelkemben kedves szava és jósága, amellyel megáldott. Ez is olyan emlékem, amelyik egész biztosan, mint titkos erő hatott tovább lelkem alakításában. Egy tanár sohasem tudhatja, hogy a sok csintalansággal és durvasággal terhes kollégiumi életben milyen sokat jelent egy apai jó szó.

A negyedik gimnáziumban két fontosabb emlék maradt meg a lelkemben. Új számtantanárt kaptunk. Hatalmas, barna, ideges beszédű embert, Daru Mihályt. Debrecenből jött. A beszédmódja is mély volt mint az erdélyi embernek. Amikor körülnézett az osztályban és meglátott engem, így szólott hozzám: Neked nagyon becsületes képed van. Téged tesznek felvigyázónak. Mindenkit felírsz és bejelentesz nekem, aki bejövetelem előtt csak egy hangos szót is szól. – Odáig ilyen nagy tisztességben nem volt részem. De nem szerettem a kitüntetést. Nem írtam fel s nem jelentettem be senkit. És amikor ezért felelősségre vont Daru tanár úr, azt mondtam neki, hogy én magamról felelek, nem beszélgetek, nem lármázok, de arra, hogy másokat felírjak és beáruljak, nem tudok vállalkozni és kérem, mentsen fel a felvigyázóság alól. Jól van fiam – felelte Daru Mihály – most még többre becsüllek. Kényeztetett is azután. Ő volt az osztályvezető. Mikor évvégén emlékképet csináltattunk, maga mellé ültetett. A kényeztetés azonban mégsem volt túlságosan előnyös számomra, mert a jóságért hálátlansággal fizettem s keveset tanultam a számtanból. Igaz, hogy ezt a tárgyat sohasem szerettem.

A másik kedves emlékem a konfirmáció. Nagy verseny volt közöttünk. Ki legyen az első? Ki mondja a „Hiszekegy”-et? A két versenytársam gazdagabb fiú volt s mind a kettő már előre megkapta a szép fekete ruhát. A kollégiumból hármunkat jelölt ki vallástanárunk az elsősegre és a döntést a konfirmáló lelkipásztorra bízta, aki akkor Bíró András, Marosvásárhely egyik parochus lelkésze volt. Bíró próbát csinált velünk és mivel én mondtam el a leghangosabban és a legjobb hangsúllyal a „Hiszekegyet”, engem tett elsőnek. Nagy kitüntetés volt. De a döntés amekkora örömet okozott nekem, éppen olyan nagy volt a bánatom is, mert nekem nem volt szép fekete ruhám. Kedvezett azonban a szerencse. Régi barátjának látogatására váratlanul Vásárhelyre jött nagybátyám Vásárhelyi Boldizsár, akkor dési lelkész és ő megvette a szép, ünnepi ruhát. Mai napig emlékszem nagy öröömre, sőt arra is boldogan emlékszem, hogy az osztálytársaim nagy része is velem örvendezett, amiben lehetett egy kis káröröm is, hogy a jobb módú, előkelősködő, elkényeztetett fiúk mégis lemaradtak.

Az ötödik osztályban kezdődött el lendületesebb és jobban előtérbe kerülő tanulói pályafutásom. Különös esemény idézte elő ezt. Új magyar tanárt kaptunk: Szilágyi Gézátt. Elhanyagolt öltözködésű, élesen kritizáló, de lelkes, tárgyát nagyon szerető tanárember volt. Feladta az első írásbeli dolgozatot. A címe ez volt: Őszi hangulat. Megbírálta a dolgozatokat és a következő órát ezzel kezdte: Minden dolgozatot alaposan elolvastam, mert meg akartam ismerkedni veletek. Az írás a lélek tükre. Sablonos írka-fírka az egész, de van egy dolgozat, amelyik mégis azt mutatja, hogy aki írta, kezd a saját lábán járni. Vannak felcsillanó értelmes gondolatai s, ha komolyan utána áll a dolgozónak, még lehet belőle valami. Ezt a dolgozatot felolvasom. Az egész osztály figyelemmel várta, hogy ki is a szerző. Az enyém volt a dolgozat. Egyszerre nagy tisztességem lett a többiek előtt. A legközvetlenebb jutalmam az volt, hogy az osztály első tanulója, egy jómódú városi ügyvédnek a fia, Lányi Oszkár, barátomul szegődött. Sokat jelentett ez. A gazdag fiú ettől az időtől kezdve egész az érettségiig a magáé mellett mindig fizette az én tízórásomat is, ami a kollégiumi szokás szerint abból állott, hogy a közellévő kispiacon kenyeret és kofapecsenyét, diáknyelven „dögöt” vásároltunk magunknak. Jómóddal, mert kétféle adag volt: kettőre, háromra vagy háromra, hétre. Ez azt jelentette, hogy 2, illetve 3 krajcárra kenyér és 3, illetve 7 krajcárra pecsenye. Mi – hála Lányi Oszkár jómódjának – mindig a jobbrészt választottuk. De a barátság szellemileg is nagyon jól hatott reám, mert Lányi

Oszkár szépen nevelt komoly gondolkozású fiú volt és minden kérdést, különösen az irodalmi dolgozatok ügyét, ketten alaposan megbeszéltük. Sok jó könyvet kaptam tőle, és családi házukba is többször elmehettem. Ettől kezdve kettőzött szorgalommal vigyáztam magyar dolgozataimra, és nem is kerültem le e tárgyból az elsőségről. Inkább az volt a baj, hogy ezután is bizonyos egyoldalúság érvényesült tanulmányozásomban, és amíg különösen a magyar irodalmat, vallást, történelmet nagy odaadással tanultam, a többi tárgyakra kevesebb figyelmet fordítottam. Mindenesetre hozzájárult ehhez az is, hogy az akkori diák-közvélemény inkább méltányolta az ezekben mutatkozó előhaladást és általában kevés érdeklődést tanúsított a reáltárgyak iránt. Mindenesetre ez is mutatja, hogy kollégiumaink inkább humániskolák voltak.

Az ötödik gimnáziumban osztályvezető tanárunk Nagy Endre volt. Szigorú tanár volt, de kedves figyelemmel kísérte fejlődésünket. Ennek bizonyossága a következő esemény. Az egyik osztálytársunk, György József, székelytompai földműves fiú, meghalt. Csendes, szorgalmas fiú volt. Jó magaviseletéért tanárok és fiúk egyformán szerették és sajnálták. Szülőfaluja, ahova eltemették, mintegy 15-20 kilométernyi távolságban feküdt Vásárhelytől. Nagy Endre egy májusi vasárnapon kivezette az osztályt sírjához. Velünk gyalogolt és a faluban emlékünnepelet tartottunk és megkoszorúztuk a sírt. Én voltam a szónok. Nagy papias beszédet tartottam. Mai napig őrzöm a beszédet, amely tanárom, osztálytársaim és a gyülekezet nagy elismerésével találkozott. A beszéd jellemzően tükrözi a közhellyé vált kálvinista papi beszédmodort. Meglátszott rajta, hogy papi környezetben nőttem. Kezembe került sok prédikációs könyv a nagypapám hagyatékából és azokat már akkor olvastam.

Hatodik gimnazista koromban kerültem előtérbe, mint szavaló. A vallástanárunk Kóbori János volt. A bibliaterjesztő társulatnak 100 éves évfordulóját kellett megünnepelni és az ünnepély rendezését a tanári kar a vallástanárra bízta. Vallástanárunk haragudott valamiért a hetedik és nyolcadik osztályosokra és azzal jött be hozzánk, hogy közülünk választja ki a szavalót. Megkérdezte, hogy ki jelentkezik? Én jelentkeztem. Nekem adta a megbízást. Később azonban két hangadó tanulótársam megtámadott, hogy micsoda szerénység, hogy előtérbe toloom magamat, miért nem vártam meg, hogy más is jelentkezzen, és verseny alapján jelölje ki az osztály a legjobbat? Megszégyelltem magam, jelentkeztem Kóborinál és kértem, hogy tartsunk versenyt. Megtartottuk a versenyt, és én kaptam meg a megbízást. Az a mód, ahogy én kezdtem költeményeket szavalni, eltért a szokásos modortól. Nem gesztikuláltam, csak egyszerűen, a költeményes könyvet a kezemben tartva, mondtam el a költeményt. A diákközvélemény nem méltányolta ezt az új előadási módot, de annál inkább a tanári kar, úgy, hogy ettől az időtől kezdve a hivatalos iskolai ünnepélyek szavalójául a tanári kar rendszerint engem jelölt ki. Nagyobb jelentőségű dolog volt az, hogy ebben az esztendőben ünnepelte a kollégium a három marosvásárhelyi székely vértanúnak, Török, Gálfi, Horváthnak a kivégzése 50 éves fordulóját. Az abszolutizmus idején végezték ki a Makk-féle összeesküvésben való részvételért őket, akik közül Török János a kollégium tanára volt. Volt egy alapítvány emlékükre, amelyet a magyar nyelvből és történelemből legkiválóbb hatodik gimnazista kapott. Ebben az esztendőben nemcsak én kaptam meg a jutalmat, de az iskolai ünnepélyen, amelyen a város közönsége is részt vett, én tartottam az emlékbeszédet. Az ünnepélyről és az én beszédemről is nagy dicsérettel emlékeztek meg a helyi lapok és Csiky Lajos igazgató szép beszédben adta át nekem az ünnepélyen a jutalom-díjat, egy 20 koronás aranyat és ez a körülmény még jobban sarkalt arra, hogy a történelem és magyar irodalom tanulmányozásával foglalkoztam. Sokat olvastam, legnagyobbreszt történelmi és vallásirodalmi munkákat. Udvarfalván, ahol nagyanyámék laktak, ötödik gimnazista koromban, egy szombat délután megengedte a pap, hogy én végezzem az istentiszteletet. A saját imádságomat mondtam el és hatodik gimnazista koromban vasárnap délelőtt is prédikálhattam. Megírtam a prédikációt és a saját beszédemet mondtam. Hatodik gimnazista koromban sok imádságot írtam és vagy három prédikációt. Az imákat külön füzetbe leírva, amint említettem is már, névnap

ajándékkul édesapámnak adtam át. Ezeket a dolgozatokat külön szépen lemásoltam és így, füzetbe leírva, mai napig őrzöm. Még van egy kedves emlékem. A hatodik gimnázium végén a nyári vakációt Udvarfalván töltöttem. Kiküldtek a mezőre, hogy ellenőrizzem az aratókat. Nem szerettem ezt a foglalkozást. Úgy vaktában kivettem nagyapám könyvei közül Tompa Mihály költeményeit és kivittem magammal a mezőre. Beültem a patak partján az árnyas fák alá, és amíg az aratás tartott két-három napon keresztül, délelőtt-délután, olvastam Tompa költeményeit. Sohasem felejttem el, hogy ott a virágos mezőn, a szabad természet ölén, milyen mély hatást gyakorolt reám Tompa költészete és hogy mennyire megragadták figyelmemet különösen virágregéi. Mikor vége volt az aratásnak és a búzakeresztenél hazatértek a munkások, vacsora után előállott az egyik szószóló öregebb férfiú és elmondta nagyanyámnak és nagynénémnek, hogy az úrfi reánk ugyan nem vigyázott és nem is hisszük, hogy valaha jó gazda legyen belőle, de jó pap lesz belőle, azt most már előre megmondjuk.

Hetedik gimnazista koromban én tartottam az önképzőkör szótöbbséggel elnyert megbízása alapján az október 6-iki ünnepélyen az emlékbeszédet. Ekkor kezdődött el Paál Gusztáv kezdeményezésére a Bethlen Gábor-körben az egyházas jellegű munka és ebben is részt vettem. De nem ezek a legérdekesebb emlékek. Van egy más jellemző emlékem. Az egyik lapban egyszer Ábrányi Emilnek egy lelkes költeménye jelent meg. Az öreg tanárnak nagyon tetszett a költemény. Délután feljött a kollégiumba, behivatott a tanári szobába, ideadta a verset s arra kért, hogy tanuljam meg és szavaljam el szépen neki. Harmadnapra megtanultam és elszavaltam a hatásos költeményt. Könnyes szemekkel hallgatta meg a költemény előadását. Kitűnően pótolta ez a számtanból tanúsított igen fogyatékos előhaladásomat. Ez a kicsi epizód is jellemzi azt a szellemet, amely áthatotta nevelésünket.

A nyolcadik gimnáziumban már sokkal élénkebb volt szerepem tanuló társaim között. Engem választottak meg önképzőköri titkárnak és így lettem az ifjúság vezére. Sokat szerepeltem. Felolvasásokat, előadásokat tartottam, szavaltam és ez a körülmény nem éppen jótékonyan befolyásolta rendszeres kötelesség teljesítésemet. A legnagyobb sikerem március 15-iki beszédemmel volt. Mozgalmas időket éltünk. Az országos közéletet erős politikai küzdelem foglalkoztatta. Akkor volt az emlékezetes koalíciós ellenzéki harc és azt közvetlenül megelőzőleg a Fejérvári kormány kivételes eszközökkel gyakorolta a közhatalmat. Kormánybiztost neveztek ki Marosvásárhelyre is. Kivételes rendszabályokat léptettek életbe. Nyilvános üléseket és ünnepélyeket nem lehetett tartani. A kollégium azonban megtartotta a nagy konviktusi teremben a március 15-iki ünnepélyt. Az udvaron azonban két kakastollas csendőr vigyázott a rendre. Az ünnepélyen megjelentek a város ellenzéki országgyűlési képviselői, Bedőházy János és Sebess Dénes, a későbbi földművelésügyi államtitkár is. Én fiatalos lelkesedéssel, bátor és nyílt ellenzéki hangulatú beszédet tartottam, kemény szavakkal ostromoltam a zsarnoki önkényt. A város közönsége részére nem lehetett nyilvános ünnepélyt tartani a főtéren, hanem csak zárt helyen. Este azonban megtarthatta szokásos társas vacsoráját a Kossuth-asztaltársaság. Az volt a szokás, hogy a március 15-iki főtéren ünnepélyen két diák a kollégiumból és kettő a római katolikus gimnáziumból szaval. Ezeknek a fiúknak az volt a jutalma, hogy meghívást kaptak a Kossuth-asztaltársaság vacsorájára. Így történt ez most is. Két osztálytársam meghívást kapott a vacsorára. Sebess Dénes azt gondolta, hogy én is ott vagyok a vacsorán és lelkes felköszöntőt mondott reám s beszédem jutalmazására két aranyat kívánt átadni. Kitűnt, hogy az ünnepelt nem volt jelen. Én ezalatt az igazak álmát aludtam, de egyszer csak arra ébredtem, hogy két hazatért osztálytársam ölel és csókol. Oda voltak a boldogságtól, hogy ilyen nagy tisztességet szereztem a kollégiumnak. E szereplésnek még volt egy érdekes következménye. Az ellenzéki harcokban vezető szerepet játszott Dési Zoltán is, aki a kollégiumnak gondnoka volt. Nagyon szerettük. Sokszor megjelent ünnepélyeinken és mindig pazar előkelőséggel, négy-öt arannyal fizetett felül és gyönyörű beszédekkel intézett hozzánk. Dési Zoltán magához hívatott engem és egyik társamat és jutalmul adva 20-20 koronát, arra kért, hogy a következő

vasárnap menjünk ki a szomszédos Maroskeresztur községbe és intézzünk lelkes beszédet a néphez, illetve én tartsak beszédet, és társam szavalja el a „Talpra Magyar”-t. Így ébresszük nemzeti öntudatra a falut. Mi ki is mentünk. A tiszteletes úr egyedül volt otthon. Sok gyermeke volt és felesége bent lakott Vásárhelyt. Meglehetősen fogyatékos volt a vendéglátás és egyébként is kevésbé méltányolta megjelenésünket a lelkész. Délután azonban mégis megtartottuk az ünnepélyt. Lelkesen beszéltem, de a falusi nép fagyos közönnyel hallgatott és semmi körülmények között sem engedett fel. Estére visszatértünk és meghagyás szerint megjelentünk Dési Zoltánnál, hogy beszámoljunk az eredményről. Elmondtam, hogy semmi sikere nem volt megjelenésünknek. Hát mégis mit mondtak a falusiak? – kérdezte Dési Zoltán. A kurátor megjegyzését idéztem: Eddig sohase jöttek hozzánk az urak, s akiket most küldtek, azok is csak gyermekek. Elgondolkozott egy kicsit Dési Zoltán. Megveregette a vállunkat, és azt mondta: Ne búsuljatok fiúk, ti megtettétek a magatokét, de annak a parasztembernek igaza van.

A nyolcadik gimnáziumban élénkebb tevékenységet fejtettem ki, szorosabban vett egyházi vonatkozásban is. A Bethlen Gábor körünk estéllyel összekötött vidéki kirándulást rendezett Mezőbádon. Paál Gusztáv tanár vezetett és a környék református intelligenciájának bevonásával gondosan előkészítette az ünnepélyt Mezőbánd akkor kitűnően képzett, jeles szónok lelkipásztora Viski Gyula. Az ünnepélyen én tartottam az előadást, amelyről az egyházkerület hivatalos lapja „Az erdélyi protestáns lap” is meleg elismeréssel emlékezett meg. Az egyházkerületi lelkészi értekezlet ebben az időben adta át néplapjának, a „Vasárnap”-nak szerkesztését Tótfalusi József marosvásárhelyi lelkésznek. Tótfalusi kitüntető megbízásából e lapba is több cikket írtam és itt jelent meg az az előadásom, amelyet egyik vásárhelyi vallásos estélyen tartottam. E körülmények mind elhatározó befolyással voltak arra nézve, hogy végül is élethivatásomul a papi pályát válasszam.

A kollégiumban az volt a szokás, hogy a VIII. gimnáziumban az utolsó órán ünnepélyesen vettünk búcsút külön-külön minden tanártól. Óra végén a megbízott szónok előállott és búcsúbeszédet intézett a tanárhoz és a tanár felelete után elénekeltük az ősi zsoltárt: „Tebenned bízunk eleitől fogva.” A legtöbb tanárt én búcsúztattam el. Mindenik beszédre különös gonddal készültem és ma is őrzöm ezeket a beszédeket. Búcsúbeszédem különösen meghatotta öreg számtan tanárunkat, Paál Károlyt. Megelőzőleg névnapja alkalmával is üdvözöltem, és akkor öreg tanárunk fáradt pesszimizmussal azt mondta, hogy a tanár élete olyan, mint a gyertyaszálé, mely magát emésztve ég el. Ilyen volt az ő élete is és nemsokára el is ég egészen. E kijelentésére utaltam, és azt mondtam, hogy a tanári hivatás áldozatában eléggő életnek mégis megvan az emberiségre nézve sok külső sikerekben kápráztatóbb ragyogású életnél előbbvaló áldása. Avagy annak az igénytelen gyertyaszálnak – mondtam – ellobogása, mely megvilágosította Debrecenben azt a hideg szobát, melyben Petőfi Sándor örökéletű költeményeit írta, annak a mécesnek emésztő fénye, melynek világánál Luther Wartburg várában a Szentírást fordította, hogy annak lapjai által életet és áldást sugároztasson a megváltás útját kereső népek elé, nem százszor dicsőségesebb missziót töltött be a világon, mint az a ragyogó csillár, mely kápráztató ragyogásával léha emberek mulató termét világítja meg. Mindnyájunknak élete önmélesztő lángnak ellobbanása, a tanár életet azonban mégsem lobog el hiába, tudása, tanácsai gyarapodást jelentenek az általa tanított ifjak életében. És amint a tanár élete lehanyatlik, úgy elevenedik meg mégis azokban, akik általa lesznek egy jobb jövőnek harcos katonáivá. A tanár elvesző élete megújul a jövőendő nemzedék munkájában és szolgálatában. Így néztem és így ítélt meg már akkor is a tanári hivatást. Érthető is volt ez, mert valahogy úgy volt, hogy abban a családi légkörben, ahol felnőttem, nagyanyámék házában, az a felfogás uralkodott, hogy szebb és magasabb rendű hivatást, mint a papi és tanári hivatást el sem tudtak képzelni. Ez a felfogás határozta meg pályaválasztásomat, amely azonban mégsem történt komolyabb belső lelki küzdelem nélkül.

Mielőtt azonban ezekről a kérdésekről és pályaválasztásomról, kollégiumi életem befejezéséről megemlékeznék, fel kell említenem még egy kedves, és életem alakulására elhatározó befolyást gyakorló eseményről.

Az osztályvizsga letétele után kedves kollégiumi kirándulást rendezett a VIII. osztályosok részére Csiki Lajos, a kollégium akkori, igazán jóságos szívű igazgatója. Először Marosujvárra mentünk és ott a sóbányát tekintettük meg. Kedves vendéglátásban részesített az egyházközség nemes patrónusa, Teleki Ádám gróf. Először kastélyában vendéglát meg, majd a sóbánya vendéglőjében volt közebéd. A közebéd alkalmával Csiki Lajos igazgató felhívására én tartottam pohárköszöntőt. A sikerült beszédet azzal jutalmazta Csiki Lajos igazgató, hogy a következő héten kivitt magával Disznajóra, ahová később apósom az egész tanári kart – most már nem emlékszem milyen okból – ünnepi ebédre hívta meg. Délelőtt prédikáltam a vendéglátó öregrendű lelkipásztor helyett. A nagy ebéd alkalmával mellettem ült, mint gyermekkorban lévő II. polgárista leányka, a feleségem. Ez a találkozás hozott össze és indított el úgy az élet útjára, hogy az akkor felébredt gyermeki vonzalom alapja lett későbbi házasságunknak. Addig biztattak, tréfálkoztak a körülöttünk ülő fiatal tanárok, amíg felköszöntőt mondtam a házi leányra és kívántam neki, hogy igazi háziasszony és jó papné legyen belőle. Tartózkodó és az élénkebb társadalmi élettől távolálló ifjú voltam. Nyolcadik gimnazista koromban kerültem először élénkebb leánytársaságokba. Így kezdődött a dolog: Év elején, október 31-én, Paál Gusztáv kiválasztott egy vallásos tárgyú dialógot és ideadta nekem, hogy kérjek föl egy leányiskolai növendéket társul, és együtt adjuk elő a költeményt. Osztálytársaim közül a gavallérabb fiúk szünet után odajöttek hozzám, és mindenik a maga ideálját ajánlotta szereplőtársul. Végül is felébredt bennem az önérzet és azt mondtam magamban, hogy tudok én majd választani protekció nélkül is. A leányiskola október 6-iki ünnepélyén hatásosan szavalt egy kék szemű, hallgató leány és őt kértem társul. Vele is táncoltam végig a diák-tánciskolát. Ma is hálásan gondolok türelmére, mert az igazat megvallva nagyon is ügyetlen táncos voltam. A disznajói találkozás azonban megváltoztatta életem irányát. Feleségem élénksége, vidám temperamentuma és az, hogy volt benne – természetesen ezt csak most látom tisztán – egy olyan energikusabb életakarát, amely ellentéte volt, de áldásosan egészítette ki, az én passzivitásra inkább hajló természetemet, úgy ragadott meg, hogy e találkozás óta egyre öntudatosabban alakult ki bennem is a felismerés, hogy minket egymásnak teremtett az Isten. És tényleg egymásnak teremtett.

Az érettségim szépen sikerült. Bikei Papp István, budapesti teológiai tanár volt a kormánybiztos és ő is, a tanári kar is, gyöngéd jóindulattal méltányolta magyar irodalmi dolgozatomat és ennek számbavételével, érdemen felül minősítette különösen számtanból adott eléggé bizonytalan feleletemet.

Sikeres érettségi vizsga után jutottam el a pályaválasztás döntő kérdéséhez. Alapjában a papi pálya felé vonzódtam, de világi ismerőseim és rokonaim nagyralátó része lebeszélni igyekezett szándékomról. Minek választod a papi pályát – mondták – ott nincs a haladásra semmi kilátás. Akár előlről, akár hátulról olvasod, a pap mindenképpen csak pap és semmi több. Elég jellemző kifejezése volt ez a vélemény a marosmenti kálvinizmus akkori közfelfogásának. Engem is magragadott az érvelés. Komolyan gondolkoztam a felett, hogy jogi pályára menjek, és ügyvéd legyek belőlem. Ennek azonban a nagyanyám volt határozottan ellensége. Az én öreg nagyanyám nem volt valami magas véleménnyel az ügyvédi foglalkozásról és váltig azt hangoztatta, hogy az ő becsületes nemzetségében sohasem volt ügyvédember és nem is fog soha belenyugodni, hogy én az legyek. Hiába mondtam, hogy Kossuth Lajos is ügyvéd volt, mert ő azt felelte, hogy azt Kossuth megtehetette, de ha én megteszem, az hálátlanság lesz részemről, mert ő halálos ágyán megígérte az édesanyámnak, hogy papot vagy tanárt nevel belőlem s a sírjában sem fog nyugodni tudni, ha nem váltja be egészen ezt az ígéretet. Ez a szó döntött. A papi pályát választottam. Igaz, hogy választásomban elég felületes szempontot jelöltem meg, amikor Vásárhelyi Boldizsárnak, nagybátyámnak kérésére, hogy milyen



pályát választok azt feleltem, hogy a papi pályát, mert erre a pályára vonz a szószék. Komoly figyelmeztetést kaptam nagybátyámtól. Levelét most is őrzöm levelében ezt írta: „Ne feledd, hogy a mi állásunkban a szószék tulajdonképpen az Isten igéjének, az Úr által kijelentett örök igazságnak hirdetését jelenti. Csak ha hivatásodat így fogod fel, s érzel magadban komoly, minden dicsőségre való törekvés nélküli kézséget a Krisztus evangéliumának – amely nem más, mint a legfőbb éltető igazság – hirdetésére, akkor állj a Krisztus zászlaja alá, de ha a kitűnni vágyás, az elismerés babérja csábít, azt óhajtod, akkor ne a szegény, sokszor csalódásokkal, felette sok önvívódással és tépelődéssel, nehéz tanulással, folytonos gondokkal terhes papi pályát válaszd.” A levél mélyen a lelkembe vágott. Most kezdtem látni a nehézségeket is, a kopott palástokat, a vásárhelyi piacon gabonát árulató falusi papokat. A bajt, a szegénységet, amelyekkel mind-mind keservesen küzdöttem akkor is. Heteken át vívódtam, küzdöttem szívemmel. A nehézségek, a gondok feltornyosuló felhője sokszor olyan nagyon sötétte tette előttem a jövő képét. Az akadályok rettentettek, de a szívemben mégis egyre erősebb lett valami elfojthatatlan vágy, hogy csak azért is megküzdjek velük. Az ifjúság bátor elhatározásával végül is ezt írtam nagybátyámnak: A Krisztus ügyének akarok szolgálni és ezért, nem egyebekért megyek a papi pályára. Így dőlt el a sorsom. Most már jobban tudom, hogy nem én döntöttem így, hanem az életünkkel rendelkező Isten határozta meg így életemnek útját.

Be is fejezem kollégiumi életemről személyes megemlékezésemet. Hálával és boldogan gondolok kollégiumi életemre, különösen gondtalan diákéveimre. Megvallom, hogy azután soha sem éltem olyan gondnélküli, anyagi tekintetben is olyan gondnélküli életet, mint akkor éltem. Nagy konviktusi kedvezményem volt. A jószívű tanári kar bőven osztogatta számomra a jutalmakat úgy, hogy a jutalom pénzekből nemcsak ki tudtam fizetni a rendes tartozásokat, de még maradt is egy-egy rend ruhára pénzem. Nemcsak, hanem sok, elég jól fizető tanítványt is kaptam. A kollégiumban az volt ugyanis a szokás, hogy a kisebb osztályosok számára az igazgatótól házi tanítót kértek a jobb módú szülők. Az irányomban különös jóindulattal viseltető Csiki Lajos már hatodik gimnazista koromtól kezdve adott a kevésbé jól fizető tanítványok mellett egy-egy, a mi szemünk előtt akkor fejedelmien fizető jó tanítványt. Kedvesen gondolok vissza a következő dologra. Hatodik gimnazista koromban kaptam tanítványul egy olyan jó módú városi fiút, aki havi öt forintot fizetett. Elegáns fiú volt. Abban az időben közöttünk ritka volt a félcipőben járó, rövid harisnyás gyermek. Ilyen volt azonban az én tanítványom. Meg is jegyezte az egyik osztálytársam, a szelíd, csendes lelkű Tövisi Antal, korán elhalt lelkész-társam: Ej, ha jövendőben én is kapnék egy ilyen mezítlábas tanítványt! A következő esztendőben tényleg ő is kapott tanítványokat. Egyszer, amikor bemegyek a szobájába, és tanítványai között találom, látom, hogy van tanítványai között egy harisnyás székely fiú, de az aztán egészen mezítlábas. Mondtam is neki: Megkaptad, amit kívántál. Neked is van mezítlábas tanítványod. Nem bánám – felelt Tövisi Anti – ha legalább egy jó tenyérynivel jobban fel lenne öltözve. Így éltünk mi akkor a vásárhelyi kollégiumban. Szép, derűs volt az élet. Nyugodt számvetéssel tekintettünk a jövendő felé. Szülők és tanulók úgy érezték, hogy biztos és szilárd az alap, amelyre építenek. Dehogy is gondoltunk arra, hogy egyszer jönni fog a vihar, megrendülnek a föld tartó oszlopai, és a nagy viharban olyan sok minden elpusztul.

A vásárhelyi kollégium egykori híres tanára, Bólyai, azonban azt mondta egykor: Isten sok mindent elvehet, de magát mindig meghagyja. A kollégium legdrágább ajándékának mégis azt tartom, hogy az ősök hitét megszilárdította bennünk. Alig lehet ennek a kollégiumnak olyan öregdiákja, akinek az élet minden keserősége, csalódása, vesztesége között lelke legmélyén ott ne élne valami mélységes, titkos erőforrás, amelyből mindig merít biztatást és bátorítást, és amit az a zsoltár fejez ki, amelyet sehol a világon nem tudnak olyan megrendült komolysággal, dacos magasba tekintéssel énekelni, mint ahogy ezt a zsoltárt a mi kálvinista kollégiumainkban éneklük: tebenned bízunk eleitől fogva. Ez a zsoltár és amit ez jelent mégis csak a legdrágább ajándék, amit nekem is adott ez a kollégium, és amiért örökre hálás vagyok neki.

## THEOLÓGUS ÉVEK

Az érettségi vizsga letétele után félig-meddig már kész volt szívemben az elhatározás, hogy a teológiára fogok beiratkozni, azonban mégis komoly kétségekkel is vívódtam. E kétségek inkább a külső körülmények, társaságbeli vélekedések befolyása alatt ébredtek fel bennem. Az akkori idők közfelfogása előtt igen kevés társadalmi elismertetése volt a lelkészi pályának. Sok jóakaró barátom szólott így hozzám: Ugyan miért akarsz a lelkészi pályára menni? Nincs ott semmi haladásra kilátás. A pap, akár előlről – akár hátulról olvasod mindenképpen csak pap. Sokan azt tanácsolták, hogy jogi pályára lépjek, ahol mutatkozó szónoki tehetséggel sokkal nagyobb sikereket fogok elérni. Viaskodtam magammal, de végül is győzött bennem a régóta lelkemben élő vágyakozás. Beiratkoztam a teológiára. Ez elhatározásomban döntő volt reám nézve nagybátyámnak, Vásárhelyi Boldizsár, akkor dési lelkész levele, aki hozzám intézett levelében erőteljesen mutatott reá a papi pálya igazi lényegére és nehézségére és egyenesen óvott a könnyű elhatározástól. Megírta, hogy ha a fényes társadalmi elhelyezkedés, siker várakozásával kívánom a papi pályát választani, akkor hagyjak fel szándékkal, mert súlyos csalódás vár reám. Döntöttem. Beiratkoztam a teológiára.

A kolozsvári teológián egy egészen új világ várt reám. A teológia – mostani megítélésem szerint – akkor bár tekintélyének magaslatán állott, de éppen a mélyebb megalapozású lelkész nevelés szempontjából a hanyatlás állapotában volt. Ismert nevű, szereplő közéleti férfiak, jeles prédikátorok voltak a professzorok. Kenessey Béla volt az igazgató, aki akkor egyházkerületi főjegyző volt. Dr. Kecskeméthy István a bibliai tárgyakat adta elő, de akkor országgyűlési képviselő is volt. Pokoly József az egyháztörténelem tanára, aki abban az időben inkább Vármegyei Monográfiákban vállalt dolgozatok megírásával és más szakmájába vágó, de magától professzori hivatásától elvonó feladatok betöltése által volt igénybe véve. Nagy Károly a dogmatikát és ezzel kapcsolatos tárgyakat adta elő és helyettesítette a megelőző években elhalt Molnár Albertet a gyakorlati teológiai tárgyak előadásában. Nagy Károly szerkesztette az egyházkerület akkori lapját, az Erdélyi Protestáns Lapot és rendkívül élénk egyházpolitikai, egyház igazgatási tevékenységet fejtett ki az igen kiterjedt társadalmi közszereplések mellett. Ez a helyzet magyarázza, hogy teológiánk tanárai egész Erdélyben általánosan ismert, kitűnő tekintélyben álló férfiak voltak, az ifjúság nagy tisztelettel tekintett fel reájuk, de az ifjúságtól egészen távol állottak. Szorosabb értelemben szaktudományuk fejlesztésével már akkor alig foglalkoztak. E tekintetben csak Kecskeméthy István képez kivételt, aki később visszatért szaktudománya ápolásához, de ez már jóval az én teológus éveim lezárása után történt, akkor, amikor nem volt már képviselő, majd a nagy történelmi átalakulás, a román imperium bekövetkezése után teljesebb visszavonulásra kényszerült. Ezt azért említettem fel, mert ez a körülmény teszi lehetővé, hogy a teológia tanárai előadásaik megtartásán kívül az ifjúsággal csaknem semmit sem foglalkoztak. A szó valódi értelmében vett szemináriumi oktatásról, privát kollégiumokról szó sem volt. Az első két évben még bibliamagyarozatot, ifjúsági istentiszteleteket sem tartottak. Órarend szerint megtartották előadásukat, egyébként az ifjúságot teljesen szabadjára hagyták. Szabadjára hagyták – ez jellemzi azt a teológiai internátusi életet is, amelyet találtam. Az internátus egészen primitív berendezéssel, tisztán lakóhelye és ellátási központja volt jóformán az ifjúságnak. Alig volt pár szoba, amelyben két ifjú lakhatott együtt. Egyébként négy, sőt hat ifjú volt egy szobában elhelyezve. Mindenkinek ágya és egy kis asztala volt. A ruhaszekrények a folyosón voltak. Egy szekrény fele volt egy-egy ifjúnak. Minden folyosó végén volt közös mosdó. Fürdőszoba, de még közös intézeti fürdő sem volt. Olvasóterem is egy volt lent a szuterénben, ahol néhány napilap és egy szomszéd szobában biliárdasztal volt elhelyezve. A teológiai könyvtárt Pokoli kezelte, de oda alig jutott be valaki és akkor is csak annyi időre, amíg a kért könyvet esetleg kikapta. Könyvjegyzék nem volt. A könyvtár anyagát nem ismertük, meg sem mutatta soha senki, hogy mi van a könyvtárban, és hogyan lehet

és kell élni a könyvtár kincseivel? – Az internátusban ki-ki akkor kelt-feküdt, amikor akart. A kimaradásokat sem őrizték ellen. A többalakú szobában bizony alig lehetett szó, kivéve talán a kollokviumokat megelőző heteket, komoly olvasást, vagy tanulmányozást lehetővé tevő szellemi foglalkozásról. Még az volt a szerencse, hogy a kollokviumok kötelezőek voltak, mert így egy tanévben legalább egy-egy hónapon át mégis csak tanultak az ifjak, és azalatt volt valamelyes munkaszézon a teológián, az előadások meghallgatásán kívül. A konviktusi ellátás elég jó volt, bár e tekintetben is első éveimben volt rendszerbeli fogyatkozás. Egy asztalnál 12 fiú ült. Két közös tál volt az asztalon. Sok asztalnál megtörtént, hogy 2-3- napon át nem jutottak kielégítő adag ételhez az ifjak, mert a darab húson kívül a köretet kiszedték az előbb vevők, s a későbbiek részére már nem volt pótlás. Szerencsére napról-napra más és más vett elsőnek és így csak kiegyensúlyozódott a hátrány. Harmadéves voltam, amikor bevezették a külön-külön adagok szerint való kiszolgálást. Kaszárnyszerű volt ez, akárhogy is vesszük. A professzorok, saját rokonaik, vagy közvetlenebb barátaik fiain kívül soha senkit magukhoz meg nem hívtak. Néha-néha udvaron vagy folyosón, irodában váltottak kollokviumokon kívül egy-egy szót velük. Nem lehet csodálkozni, hogy egy-egy professzor még negyedik évben sem ismerte hallgatóit.

Sivár, lehet talán kissé túl sötét is ez a kép, amelyet itt leírtam, de sajnos lényegében mégis csak a valóságnak felel meg.

Az ifjúság élte a maga életét. Következő volt a teológusokra nézve, hogy két éven át az egyetemen filozófiai és pedagógiai tárgyakat hallgassanak. Ez jó volt annyiban, hogy így a teológusok egy része alaposabban megismerkedett az egyetem életével, és részt is vett egyik-másik professzor szemináriumi munkásságában is. Különösen Böhm Károly igen magas színvonalon álló filozófiai előadásai gyakoroltak mélyebb hatást az ifjúságra. Schneller professzor is, aki a pedagógia köréből tartott kedves, bár a részletkérdésekbe sokszor túlságosan belevesző előadásokat, igen sokan szerették. Az ifjak járhattak az Egyetemi könyvtárba, amely az én időmben a kornak egészen megfelelő berendezéssel, szakszerű vezetés alatt állott. Így történt, hogy a teológia ifjai közül nagyon sokan merültek el filozófiai tanulmányozásba, de csak alig kivételesen foglalkozott egy-kettő mélyebben és alaposabban teológiai szaktudománnyal. Magyarozza ezt az a körülmény is, hogy különösen az első években Nagy Károly egészen liberális szellemben tartott, megejtő elokvenciával előadott fejtegetései gyakoroltak legmélyebb hatást az ifjúságra, az ifjak inkább hajlottak a filozófiai elmélkedésekre, a filozófiai alapokon felépülő világ és életnézet kialakítása felé. Egyébként a teológián nem volt egységes teológiai tudományos közszellem. A tanárok négyen négyféle irányt képviseltek. Kenessey lényegében eklektikus volt, alig lehetett nála határozott irányt megállapítani, bár mégis irányát e szóval jelölhetem: modernségre hajló bibliai pozitív. Kecskeméthy pietista volt, a kegyesség ápolásában, később kitűnt, hogy ultramodern biblia-kritikai tudományos felfogásában. Ez utóbbi álláspontját azonban mi még alig sejtettük, mert csak később jelentek meg könyvei, melyek tudományos álláspontját inkább kifejezésre juttatták. Pokoly orthodox hitvallásos álláspontot képviselt, de előadásai a pragmatikus történelmi szemlélet szempontjait juttatták kifejezésre. Miután azonban az ifjúsággal egyik sem foglalkozott, az ifjúság felületes tetszés szerint alkotta meg felfogását a Nagy Károly leginkább vonzó, túlzottan liberális tanítása szerint. Természetes, hogy a Nagy Károly előadásai mindenkor nagyon erőteljesen kiemelték, hogy a tudomány eredményeinek alapján kialakított keresztyén élet és világnézet az egyedül jogosult és hogy a teológia minden vonatkozásában a tudomány kritikáját érvényesíti, módszereit követi és úgy állapítja meg eredményét. Így aztán nagy tisztessége volt az emberi tudomány kultuszának abban az időben a kolozsvári teológiai intézet körében. Nagy Károly dogmatikai előadásai főképp Schweitzer, Lang művein épültek fel. A természeti, erkölcsi világrend, üdvrend vezérszempontjai pompás keretet adtak arra, hogy a részletes ismeretanyagot bele lehessen iktatni e rendszerbe, de az volt a baj, hogy a pontos, gondos tanulást feltételező ismeretszerzés már kinek-kinek saját szorgalmára és belátására volt bízva,

szigorúbb számonkérés nélkül. A Szentírás alapos ismeretét, állandó olvasását feltételezték professzoraink, de nem vették számon. A biblia eredeti nyelven való olvasását, gondos exegézisét, hitvallási irataink olvasását, feldolgozását nem kívánták meg kellően. Egész közszellem alakult ki, hogy miután van magyar fordítás, felesleges sokat vesződni zsidó és görög nyelvtanulással. Miután pedig a folyton fejlődő tudomány állandó tisztítását eszközli a vallásos élet és világnézetnek, az idejét múlt hitvallások már csak történelmi értékekkel bírnak, és azért nem lehetnek döntő tényezők a „modern teológus” álláspontjának kialakításában. Így jutott azután könnyen oda abban az időben az ifjú teológus, hogy kitűnő „svádája” lett, pompás vitázó kézsége, de igen fogyatékos alapos tudása. A tudományos munkásságra és elmélyülő tanulmányozásra hajlandóbb ifjú pedig rendszeres irányítás nélkül csapongott jobbra-balra, egyik szociológiával, másik irodalommal, harmadik filozófiával foglalkozott, csak éppen a hivatásához tartozó mélyebb teológiai tanulmányozás útját nem találta meg. Miután pedig így a tudományos képzésnek mégis volt tekintélye, a kiválóbb ifjak igyekeztek valamelyes módon az egyetemen doktorátust szerezni, és ezáltal elérni azt, hogy ők magasabb rendű lelkipásztoroknak tekintessenek. A lelkipásztori eszmény vonásai sem voltak más színezetűek. Olyanformán gondolkodtak erről, hogy az az ideális lelkipásztor, aki „egyetemes műveltségű” férfiú, és általában intelligens irányítója gyülekezete közszellemének, a falusi gyülekezetben pedig igazi mindenese a nemzeti és egyházi érdekeknek, tehát valóban „közhasznú” ember. Az ifjúság kiválóbb része inkább úgy fogta fel a dolgot, hogy ha lehet, az lesz a legnagyobb szerencse, ha valaki professzor lesz, vagy legalább városra kerül, de hogyha falura kerül, akkor a fő az, hogy diploma legyen, egyébként a teológiával való foglalkozásnak akkor sem szüksége, sem értelme nem sok lesz. Ez a közszellem mindenestre bénítólag hatott az ifjúság szorgalmára. A nagy többség meglehetősen fásultsággal végezte munkáját.

Ebbe a nyomasztó légkörbe több elevenséget Ravasz László hozott be, aki harmadéves koromban vette át a gyakorlati teológia tanszékét. Frissen, jó készültséggel, kiváló szónoki készséggel, művészi írói tehetséggel, a ragyogó képességeinek tudatában lévő fiatalember fölényes önbizalmával kezdte meg munkáját. Alaposabb teológiai szaktudása nem igen volt, nem is arra fektette akkor a súlyt. A biblia eredeti nyelven való tanulmányozását még feleslegesnek ítélte. Volt azonban nagyon széleskörű irodalmi olvasottsága, igen kifinomult esztétikai érzéke, alapos filozófiai ismerete, főképp Böhm Károly egyre elmélyülőbb megértése alapján kialakuló többé-kevésbé önálló teológiai felfogása és különösen Niebergall hatása alatt eszményibb látomást hordozott szívében a modern protestáns lelkipásztor hivatásáról, feladatairól. Tehetséget, lelkesedést, önbizalmat hozott és az egyszerre megelevenítette az elfásult teológiai közszellemet. Kezdte az ifjúság keresni a lelkipásztori eszmény alkotó tényezőit, öntudatosan meglátta azt is, hogy van komoly munkakör az öntudatos lelkész számára, anélkül, hogy „pistista” lenne, és így sokan kedvet kaptak arra, hogy igazi lelkipásztorok igyekezzenek lenni. Nagy dolog volt az abban az időben. Ezért volt különös jelentősége Ravasz László kolozsvári theol. tanári működésének. Előnyösen befolyásolta a teológiai közszellemet az is, hogy a következő (1908-9) tanévben elfoglalta Dr. Kenessey Béla helyét Dr. Bartók György, akit időközben a váratlanul elhunyt Dr. Bartók György püspök utódául választottak meg a biblica-theológiai tanszékre. Dr. Bartók György tanuló társa, barátja volt Ravasz Lászlónak. Éles eszű, édesatyja által is irányított komoly tanulmányok alapján jeles filozófiai készültséggel rendelkező, reményteljes fiatal tudós volt. A teológiai tanárságot inkább úgy tekintette, mint átmeneti állomást az egyetemi tanárság felé. A kolozsvári teológia közszelleme idegenül, érintette. Nem szerette a tudomány művelésének elhanyagolását, nem szerette a valóságos élettől elvonatkozott „pietistas”-kodást, melyet főképp Kecskeméthy környezete képviselt, de amelyet Kenessey is jó szemmel nézett és „uraknak való” formában különösen pár mágnáscsalád körében gyakorolt is. Nem tudott közel férkőzni a Pokoly hideg, zárkózott orthodoxizmusához. Sem és így egyedül állott. Egyet azonban tisztán látott külföldi tanulmányai alapján.

Meglátta azt, hogy egész egyházi életünk nélküli a nemesebb szellemi élet vonásait, papságunk teológiai és általános műveltsége, szórványos kivételektől eltekintve, a megkívánható és az Erdélyi Egyházkerület fejedelmi múltjához méltó színvonalon jóval alul áll. Meglátta, hogy a teológián nincs komoly tudományos teológiai képzés. Az ifjúság egészében nem látja és érzi át öntudatosan, hogy a papnak papi tanultsággal kell rendelkeznie, és hogy e felkészültség megszerzéséért alaposan és odaadással dolgozni is kell. Meglátta azt is, hogy nemcsak az ifjúságban van a hiba, hanem abban, hogy a teológia egész berendezése, szellemi irányítása mélyen elmaradt a haladó kor követelményeitől, és szinte teljesen hiányoznak a komoly tudományos teológiai nevelés és oktatás alapfeltételei. A fiatal Bartók professzor nemcsak meglátta ezt, hanem véleményének bátran és határozottan kifejezést is adott. Az egyedüli volt, aki jobb tanítványait házába vitte, hogy ott foglalkozzék velük és bevezesse őket az alaposabb teológiai tanulmányozásba. Bartók bekapcsolódása is lendületet jelentett a teológiai életben. Az volt a kár, hogy működése rövid ideig tartott. Majd úgyis jött a világháború és teljesen új világban új kezdésre lett szükség.

Nagy vonásokban az elmondottakban rajzolhattam meg azt a szellemet, mely az én teológus éveimben a kolozsvári teológia életét jellemezte.

Röviden jellemeznem kell azt is, hogy maga a teológia és a benne élő ifjak miképp kapcsolódtak be a kolozsvári református egyházi életbe? Milyen volt az egyházi élet? Bizony e tekintetben is azt állapíthatom meg, hogy különösen az első két évben a kolozsvári egyházi élet is siralmas hanyatlás jeleit mutatta. Az egyházközségnek ebben az időben három rendes lelkészi állása volt három parochiális körben, önálló templommal és gyülekezeti szervezettel. A negyedik parochiális kör még kialakulóban volt, nem volt temploma csak imaháza. A három rendes lelkészi állás helyzete az volt, hogy a központi, belvárosi lelkészt betöltő Herepei Gergely idősebb, elkedvetlenedett, érzékeny, sok csapás által megtört szívű férfiú volt, aki semmiféle összeköttetést sem tartott fenn a teológiával. Üres templomban, hosszú-hosszú prédikációkat mondott. Ártatlan jó ember volt. Mindenki tisztelettel emelte meg kalapját a szép fehér szakállú öreg pap előtt, de elhaladtak mellette és ő is elhaladt az emberek mellett, anélkül, hogy szavuk, törődésük lett volna egymással szemben. A másik lelkészi állás üres volt. Különös népszerű kézségekkel rendelkező, rendkívül ügyes népszónok papját, Irsay Józsefet, aki a mulató, jómódú földművesek és iparosok szemefénye volt, egyébként eszes, írni is kitűnő magyarsággal tudó férfiú volt, botrányos élete miatt fegyelmileg mozdították el állásából. Gyülekezete ezért lázadott és bojkottálta a templomot. Ő pedig egy darabig hóstáti gazdák csűrjeiben tartott istentiszteletet. A harmadik kör lelkészét, Benedek Árpádot is éppen akkor választották meg, amikor én első éves voltam. Felületes készütségű, kedves modorú, jóindulatú ember, egyházi vonatkozásban azonban semmi közéleti súlya sem volt. Meg lehet állapítani, hogy az egykor nagy hírű és országos nevű papokkal rendelkező kolozsvári gyülekezeti élet minden jelentőségét elveszítette. Nem voltak sem „tudós” sem „ékesen szóló” papjai. Világi pátronusai sem voltak. Az iskolák visszafejlődtek és komoly mozgalom indult meg abban az irányban, hogy a tengődő állapotban levő elemi iskolákat is átadják az államnak.

Itt következett be változás. Sok huza-vona után mégis lezáródott az Irsay féle fegyelmi ügy és Barabás Samuval gazdát kapott a magyar utcai parochia. Komoly törekvésű, lelkes, áldozatos munkára hajlandó pap volt. A Gidófalvi István által lelkesen propagált szövetkezeti munkában tett szert elismerésre, de egyébként is igyekezett nemzeti és egyházi vonatkozásban jól betölteni kötelességét. Barabás Samu felvette a harcot a felekezeti iskolák megtartása érdekében. Neki köszönhető, hogy a kolozsvári egyházközség nem adta fel elemi iskoláit. Mozgalmat indított egy Református Leánygimnázium felállítására érdekében. Szükség is volt erre, mert ugyanakkor, amikor a református egyház aludt, a Hirschler plebanus által öntudatosan szervezett katolikus egyház, természetesen a klerikális hajlandóságú magyar kormány támogatásával: elemi iskolával, középiskolával, felsőkereskedelmivel és kitűnő, díszes internátussal felállította

a „Marianum”-ot. Barabás Samu egyházi érdekeink védelme céljából „Egyházi Újság”-ot szervezett és a fiatalabb, tehetségesebb teológus nemzedékből keresett munkatársakat. Így került érdemlegesebb kapcsolatba a teológus ifjúság az egyházközséggel. Egyébként a teológusok rendszeresen nem jártak templomba és csak később, Ravasz László kezdeményezésére kezdtek némi részt vállalni a vasárnapi iskolai és ifjúsági munkából.

A város református társadalmával egészen laza összeköttetése volt a Theológiának. Református családokhoz csak annak a teológusnak volt kapcsolata, akit rokonság, vagy egyéb baráti szál fűzött hozzájuk. A társadalom, általában a jobb módú, előkelőbb hivataltalnok-intelligencia kevésre tartotta a teológusokat, semmi jelentőséget nem tulajdonított a lelkeszi pályának és ez a közfelfogás meglehetősen árvává tette a teológusok legnagyobb részét, akik vidékről jöttek, egyszerűbb körből kerültek ki és már azért is meglehetősen kevés társadalmi jártasságuk volt.

Hadd jellemezsem röviden az ifjúsági életet is. Az én időmben nem lehetett egységes ifjúsági közszellemről beszélni. Az ifjúság apró csoportokra oszlott s rendszerint az egy intézetből kikerült s még e körön belül is az egy évfolyamhoz tartozó ifjak tartottak fenn egymás között közvetlenebb személyi és baráti kapcsolatokat, egyébként a teológia hallgatók is „Kollega Úr”-azták egymást. Ritka volt az ezen kereteket áttörő baráti viszony kialakulása. Arról szó sem volt, a mi időnkben alig is hallottunk olyasmiről, hogy külön irodalmi, vagy bibliaköri munkába kapcsolódjanak össze. Csak harmadéves koromban kezdtünk heti bibliaórákat tartani, de nem körök alakulása szerint, hanem együttes órát az egész ifjúság számára. Az ifjúságnak két szervezett egyesülete volt, az egyik az általánosító címet viselő Ifjúsági Egyesület, amely az egész bentlakó ifjúságot foglalta magában és a másik, a Theológus Egylet. Meg kell említenem ugyanis, hogy a Theológia internátusban nemcsak teológusok laktak, hanem ott lakott főként az a 20 tanárjelölt, akiknek számára ingyenes helyet biztosított a közoktatásügyi minisztérium Szász Domokos püspök igen okos elgondolása alapján azért, hogy ezek biztosítsák a református kollégiumok tanári utánpótlását. Lakott bent a Theológia épületében még pár jogász is, akik azonban nem voltak tagjai a konviktusnak és kapcsolatot sem tartottak fent sem a teológusokkal, sem a tanárjelöltekkel. Megjegyzem, hogy a tanárjelöltek speciálisan református nevelése érdekében külön előadások, megbeszélések sohasem voltak, ők csak annyiban voltak beiktatva a Theológia szellemi hatáskörébe, hogy tagjai voltak az Ifjúsági Egyesületnek, s ha akartak, részt vehettek a közös ünnepélyeken, később a harmadéves koromban bevezetett akadémiai istentiszteleteken. Az egyesületi élet úgy az Ifjúsági Egyesületben, mint a Theológus körben inkább adminisztratív feladatok ellátásából állott. Az Ifjúsági Egyesület gondoskodott az Olvasó körről, a biliárd szobáról, rendezett Kolozsvárt, vagy egy-egy vidéki városban műsoros estélyt táncsal egybekötve. Egyéb különlegesebb, éppen szellemi jellegű munkát, azonkívül, hogy a reformáció napján, október 6-án és március 15-én a teológia dísztermében ünnepélyt tartott, nem végzett. Kizárólag a teológusokra korlátozva, ilyenforma volt a Theológus Kör munkája is. Gondoskodott a kurzusok kiadásáról, volt valamelyes segélyalapja és abból kölcsönöket folyósított, intézte a legációválasztás ügyét, egyéb munkát nem is végzett, legfennebb még azt, hogy tartott fent laza kapcsolatot a többi teológiákkal s az előfizetőknek kiosztotta a Debrecenben megjelenő „Közlöny” című teológusok számára, főként debreceni teológusok által szerkesztett ifjúsági lapot. Theológus éveim második felében nagyobb jelentősége volt a „Bethlen Gábor Kör”-nek, mely működésében már nemcsak a Theológiában lakó ifjúságra volt tekintettel, hanem az egész protestáns egyetemi ifjúságot kívánta bevonni hatáskörébe. Ez egyetemi egyesület vezetését ugyanis Dr. Ravasz László vette át. Évenként tartott pár vitaestélyt, de nem ebben volt a jelentősége, hanem abban, hogy elkezdte a belmissziói munkát a kolozsvári gyülekezet keretében és pedig az ifjúság, természetesen elsősorban a teológus ifjúság bevonásával. Néhányan lelkes buzgósággal vettünk részt ebben a munkában. Vasárnapi iskolákat vezettünk, a hostáti és iparos ifjúságot próbáltuk összegyűjteni és részükre előadásokat tartottunk. Az egyes parochiák lelkeszei hideg részvétlenséggel, a tanítók, illetve az

iskolák igazgatói éppen ellenszenvvel fogadták a vállalkozást, de azért munkánk sok vigasztaló és bátorító tapasztalatot is nyújtott számunkra, olyan tanulságokat, melyeknek később igen nagy hasznát láttuk.

Az egyetemi, vagy más külső ifjúsági egyesületekkel, szervezetekkel szórványos és egészen kivételektől eltekintve, semmiféle összeköttetésünk nem volt. A város politikai, vagy társadalmi mozgalmaiban nem vettünk részt, csak negyedéves koromban fordult elő, hogy a radikális gondolkozású egyetemi ifjúság körében mozgalom indult a „Galilei Kör” megalakítása céljából és a mozgalomba a teológus ifjúságot is igyekeztek bevonni. Az alakuló gyűlésen többen részt vettünk. Nekem érdekes emlékem maradt, hogy akkor láttam és hallottam először és utoljára is a hírhedtté vált Kun Bélát. Recsegő, kellemetlenül erős, kiabáló hangon és modorban tartotta meg beszédét, üres frázisokkal hígítva fel az Adytól vett idézetet: Új szántást akarunk a magyar ugarban. Feketeképű, kerek-kövérc arcú, pattanásokkal telt ábrázatú, sűrű, rövidre nyírt hajú, a zsidóság jellegzetességét magán viselő, modortalan fiatalember volt. Reánk, teológusokra nézve az ő ellenszenves fellépése döntötte el a „Galilei Kör”-höz való csatlakozásnak kérdését. Kiábrándultan hagytuk ott a gyűlést, és úgy éreztük, hogy az egész mozgalom sivár terméketlensége, eszme szegénysége folytán, sohasem verhet gyökeret a magyar életben...

Íme nagy vonásokban ilyenforma volt az élet akkor, amikor én teológus voltam. Bizony sok gyarlósággal, fogyatkozással, hiánnyal teljes volt ez az élet. És mégis valami csodálatos dolog történt. Ennek a teológus életnek mégis áldásos, jellem-formáló ereje tudott lenni. Erős hűségű kálvinistákká, lelkes magyarokká formált. Minden fogyatkozás mellett olyan levegője volt a teológus életnek, amelynek jellemformáló hatása alól senki sem tudta kivonni magát. Ezt a szellemet elsősorban az a személyi érintkezés alapján a lelkünket egyre teljesebben átható meggyőződés alakította ki, hogy tökéletesen meg voltunk győződve arról, hogy tanáraink igazán jóakarátú emberek, akik szent hűséggel szolgálják az egyházat és a nemzetet, korrekt, feddhetetlen férfiak, akiknek becsületességéhez, megbízhatóságához szó sem férhet, és hogy alapjában ezek a tanárok minket is igazán jó szívvel szeretnek. Ennek volt a következménye, hogy teológiánkon családiasan meleg, kedves, barátságos közszellem alakult ki és tanárainkat mi is tényleg szerettük. Büszkék voltunk rájuk, mindeniket becéző nevükön emlegettük magunk között. Kenessey, az igazgató „Táti” volt. A zsörtölődő, sokat feddődő, de minden nagy kitörés után ellágyuló és megbocsátó családfő. Kecskeméthy: „Dáges” a zsidó-tudomány bölcs rabbija, aki azért úgy képviseli az ó-szövetségi szigort, hogy nem kell egyáltalán félni a Sinai hegy ítélő tüzétől. Könnyen oda lehet férközni szívéhez. Pokoly imponált nekünk tényleg nagy és alapos tudásával, az akkor legszélesebb körű tudományos irodalmi működésével, bátor egyházpolitikai küzdelmeivel, de azért mégis csak: „Józsi” volt. Pongyola öltözködése, száraz humora, szűkszavúságában is kedvesen megnyilatkozó jóakarata alapján mindenki tudta, hogy ez a tiszteletes tudós barátja az ifjúságnak, aki megérti és megmosolyogja, inkább védi a teológus ifjak csintalanságát. Ravasz és Bartók professzorok pedig egyszerűen „Ravasz Laci” és Bartók Gyuri” voltak. Gyönyörködtünk kibontakozó tehetségük csillogásában, dédelgettük őket, büszkék voltunk rájuk és úgy éreztük, hogy ők minket, és az ifjúságot képviselnek már nemcsak a tanári karban, de az egyházi közéletben is. Külön helyet foglalt el Nagy Károly. Ő „Nagy Úr” volt. Hódolat volt e névben. Hódolat az ifjúság egyeteme részéről, csillogó, a zsenialitás benyomását keltő esze, ragyogó elokvenciája előtt. Volt a nevében azonban egy jó adag székely komázás is. „Nagy Úr” – ügyes ember. Az ő eszén nem lehet túljárni, talpraesett ember, aki a legnehezebb helyzetből is kivágja magát. Nagy Úr, kemény ember, nem kell összetűzni vele, mert ha felingerlik, könnyen megtanítja móresre az embert. De legyen így, vagy úgy: „Nagy Úr” mégis csak a mi emberünk, s ha bajba jutunk ő fog segíteni rajtunk. Azt mondhatom, hogy a teológus években ifjúságra a legnagyobb hatást – különösen az első években Nagy Károly gyakorolta. Ő volt az igazi Erdélyi, vagy mondjam úgy, a Székely teológus.

A teológiának ez a bensőséges családi hangulata, mint említettem, mindnyájunkra jellemformáló erő volt. Abban nem lehetett kétség, hogy csak jó kálvinista, jó magyar, megbízható, becsületes ember állhat meg tanáraink előtt. Tudásban, tehetségben mindenben lehet különbség, boldoguljon is mindenki úgy, ahogy tud, de ebben a közösségben nincs és nem lehet helye annak, aki egyháza, nemzete iránt hűtlen, becsület dolgában megbízhatatlan. Az tény, hogy lelkipásztori előkészítésünkben nagyon sok volt a fogyatkozás, de azért mégis az történt, hogy senki sem távozott el a teológiáról anélkül, hogy magával ne vitte volna a nemzete és egyháza iránt való hűségnek nagyon komoly felelősségérzését, azt a mély tüzü szenvedelmet, melynek ki nem mondott fogadalma az volt: Inkább meghalok, de egyházamat, fajtámat meg nem tagadom. Azok az elgondolások, ahogyan lelkészi hivatásunkat betölteni kívántuk, teológiai gondolkozásunk szempontjai nagyon komoly revízióra szorultak, de ezt a papi nemzedéket mégis megtartotta, történelmi idők próbájában értékessé tette éppen ez a hűség, amely teológus évek alatt tanáraink lelkéből, Isten kegyelméből szívünkbe sugárzott. Kétségtelen, hogy az erdélyi református egyháznak, de általában a magyarságnak egyik legnehezebb korszaka volt a román uralom alatt átélt kisebbségi időszak, ennek gyötrő két évtizede. A minden hatalomból, gazdasági erejéből kifogyott magyarságnak élet-halál harcot kellett vívnia hitének, kultúrájának, anyanyelvének védelméért. És ennek a harcnak tűzvonalába éppen a mi nemzedékünk került. A román imperium kezdetén 30 éves fiatal papok voltunk, és amikor legalább Észak Erdély felszabadult s legalább részben újra szabad magyar hazába kerültünk 52 évesek lettünk. Milyen 22 esztendőt élt át ez a nemzedék. Több mint egyharmada a szó valóságos értelme szerint szenvedett megvertetést, bebörtönöztetést, mindnyájan hordozták a szegénységnek, megaláztatásnak fájalmát, szenvedték azt a kint sokszorososan megnagyobbodva, melyről az abszolutisztikus korszaknak kálvinista papköltője, Tompa Mihály így énekelt: A sebzett vad a rengetegben kínjának hangot ad, magát az eltiport magyarnak kisírni sem szabad. És mi történt? Ez a nemzedék, talán egyetlen egy szomorú kivételtől eltekintve, a maga egészében töretlenül hűnek, bátornak, erősnek bizonyult és majd a történetírónak meg kell állapítania róla, hogy valóban úgy volt, a hitet megtartotta, a nemes harcot megharcolta. Erről a nemzedékről szólva mégis megállapíthatjuk, hogy Theológiánk, a mi nemzedékünk teológiája, jó papokat, mert hűséges papokat adott nemzetünknek és egyházunknak.

A hűség mutatta meg az utat a reánk zúduló nagy válságban a lelki felszabadulás, vigasztalás és megújulás felé. Hogyan történt ez?

A nagy 1918-iki összeomlás összetört mindent, amire addig bizalmunkat építettük. A magyar haza, amelynek darabokra hullása még csak álmunkban sem merült fel, mint olyan lehetőség, amely bekövetkezik, megalázva, eltiporva, szétszakadozva állott egy ellenséges világ közepén támasz és segítség nélkül. A letiport haza erejében nem bízhattunk. A tudomány, a kultúra, a terjedő felvilágosodás, a demokratikus szabadelvűség eszmevilágából is kiábrándultunk. Kint éppen azok a hatalmak szolgáltattak ki a barbár elnyomás keservének, akiket a haladás, a tudomány vezér s részben hitben rokon népeiként tiszteltünk. Mi lesz velünk? Sem magunkban, sem másokban, sem emberi erőnkben, tudásunkban, kultúrfölényünkben nem bízhattunk. E lelki viaskodásban zendült vissza a lelkünkben az enyedi tanár zsoltára: „Homály körülem, bennem félelem. Magam, ha Nálad nélkül képzelem... Te benned bízni, oh áldott Istenség, Beh drágább kincs ez minden földi jónál.” Igen, csak a hit tarthat meg. Igen, csak az egyház lehet menedékünk. Az Anyaszentegyház. „Erős várunk – szikla várunk, Tartsad meg Anyaszentegyházunk” – szakadt ki szívünkben a konfirmációi énekünk. Hit, Anyaszentegyház! De hát Istenem, mi a mi hitünk? Mit tartunk az anyaszentegyházról? Megalázkodó büntudattal ismertük meg, hogy hitünk bizonytalan, Anyaszentegyházunk belső ereje, hitbeli gazdagsága egészen fogyatékos. Mit vall a mi egyházunk? Oh még hitvallásunk ismeretében is, mennyire fogyatékosak még a belső emberek is. És milyen árva a gyülekezetek lelki élete, kegyessége. Szívünkbe kapott a nagy figyelmeztetés: Orvos gyógyítsd meg magadat. Hitben magújult, lelki kincsekben meggazdagodott, vihart álló, erős egyházat akarunk,



csak itt, ebben találhatja meg népünk a vigasztalást, védelmet, az erőt! De hogyan legyen erős az egyház, ha a pásztorok hite is erőtelen, ha maguk a pásztorok is bizonytalanok küldetésük értelmé és útja felől. De hogyan nyerünk hitet? Uram légy segítségül hitetlenségünknek. „Hallgass meg Izrael pásztor... Most mutasd meg Uram erődét. Midőn a nagy ínség körülvett.”

Ezt az így leírt gyötrelmes lelki vívódást, a bűnbánat, a töredelem, a szívet marcangoló lelki vívódás harcait milyen csodálatos – a legmegragadóbb lelki küzdelmek között, valósággal, mint Jakvé szenvedő szolgája elsősorban az a nagy Károly püspök vívta meg, aki a legnagyobb felelősséggel hordozta ezért a papságért, mely lelkes szeretettel állította az élre éppen akkor, és amelyre éppen ő gyakorolta a legnagyobb szellemi hatást.

Nagy Károly, ez a lángoló szívű kálvinista magyar, az összeomlás leggyötrőbbben szenvedő magyar kálvinista papja látta, érezte felelősségét, ezért énekelte ő azokban az időkben legtöbbször, könnyes szemekkel a zsoltárt: Most mutasd meg Uram erődét. Ezért imádkozott: Uram, Uram mutass utat nekünk, hogy éljünk, és életünk legyen.

Az az út, melyet ő meglátott, az az út, amelyet az áldozat oltárán eléző élete, mint fénylő szövétnek mutatott meg ez volt: Vissza a hitvallásunkhoz! A Heidelbergi Kátéhoz, kálvinista atyánk kegyességéhez, a Szentíráshoz, a zsoltárokhoz. Ennyit láttunk meg tőle – de ez volt a legtöbb. A legerdélyibb kálvinista pap lángoló szenvedések tüzeiben ellobbanó életével a jó utat mutatta meg egykori tanítványainak, paptársainak. Ez volt az ő életének legnagyobb áldása.

Elindultunk ezen az úton. Aztán figyeltünk. Hogy úgy mondjam, átnéztünk a kerítésen., hogy meglássuk, mi történik máshol, odakünt? A legtöbbször inkább a németnyelvű teológiai irodalom felé tudtunk tájékozódni. Egyszerre csak észrevettük, ki előbb, ki később, hogy vannak már odakint, akik ezen az úton haladnak és van, igen sok mondanivalójuk van számunkra. Így termékenyült meg hitvallásainkhoz visszafordult teológiai gondolkozásunk főleg a Barth, Thurneysen és mások mondanivalója által. Így lett éppen a Nagy Károly lelkes tanítványserege munkása és bizonyossága annak az új erdélyi református teológiai gondolkozásmódnak, amely azután meghatározta a kisebbségi évek lelki munkáját, teológiai nevelését, vallástanítását és egyre szélesebb körben járta át papságunk lelkét. Így erősödött meg lelkünkben az Ige és Szentlélek által a küldetés, a bizonyosságtevő küldetés öntudata.

Mi tudjuk, hogy az útnak felénél sem vagyunk. De úgy érezzük, hogy jó utat mutatunk a nyomunkba lépő nemzedéknek.

Nemzetünk és egyházunk most egy még nagyobb vihar zónájába sodródott. Mi vezet át a viharon? Mi bizonyosságot teszünk. Csak Ő, a Krisztus és az Ige, mely róla tesz bizonyosságot. Bizonyosságot teszünk, mert mi ezt tapasztaltuk.

## SZEMÉLYES EMLÉKEK A THEOLÓGIAI ÉVEKBŐL

Theológus éveimből is feljegyzek pár olyan emléket, amely jelentősen világíthatja meg lelki életem kialakulásának menetét. Ha visszagondolok a theológián eltöltött négy évmre, évenként a következő események hatottak erőteljesebb benyomást kellően reám:

Az első évben különösen mély benyomást tett reám Kenessey igazgatónak egy kedvesen biztató, jó szava. Így történt: Az október 31-iki ünnepélyre ima pályázatot írt ki a Theológus Kör. Én, aki már gimnazista koromban írtam imádságokat, megnyertem a pályázatot dicséret mellett, tehát nem is csak a jutalommal. Kenessey egy este hazatérőben meglátott, kezét fogva megveregette a vállamat: Jól van fiam. Úgy látom lélek szerint theológus. Komolyan dolgozni kell. Itt is szép jövő várhat magára. Ne feledje: Excelsior. Excelsior. A biztató jó szót szívembe zártam. Kettőzött komolysággal kezdtem egyetemre járni, olvasni, tanulni.

Az egyetemen Böhm Károly filozófiai előadásai, egész egyénisége komoly benyomást gyakoroltak reám. Elkezdtem olvasni: „Az ember és Világa” című művének megjelent kötetait és egyéb megkapható dolgozatait. Nehezen értettem meg, de kivonatoltam, és jegyzeteket csináltam belőlük. Abban az évben filozófiai történelemből tartott előadásokat. Előadásai figyelmes hallgatása mellett Leros hasonló tárgyú munkáját, Kovács Ödön vallásbölcészetről szóló könyvét is alaposan tanulmányoztam. Így történt, hogy kollokvaim rendjén mind az első, mind a második félévben külön is megdicsért, ami igen ritkán előforduló dolog volt és indexembe is „Minden tekintetben dicséretes” – megjegyzést írt. A filozófiai tanulmányok azután is érdekelték, bár szakszerű tanulmányozásba nem kezdtem, mert a theológiai kérdések és gyakorlati lelkipásztori munkák, később a társadalompolitikai, szociológiai olvasmányok még inkább lekötöttek, bár szét is forgácsolták tanulmányozásomat.

Schneller professzort is megszerettem, és szívesen hallgattam. Pedagógiai dolgozatait és a Theológiai Szemlében megjelenő tanulmányait mély figyelemmel olvastam. Nála is szóbeli elismerése mellett „kitűnően” kollokváltam. A theológián szerettem Pokoly egyháztörténelmi előadásait és nemcsak az előírt Varga Lajos-féle munkát, mely a kollokviumi kikérdezés vezérfonalát képezte, de más egyháztörténelmi munkákat is olvastam. Ezért Pokoly is meleg elismerésben részesített.

Kevéssé tudtam megbarátkozni Kecskeméthy tárgyaival. Sem a zsidó, sem a görög nyelv alapos megismerésére nem tudtam elszánni magam. Hiányzott bennem ehhez a fegyelmezett, komoly szorgalom. A tárgyak, maga a Szentírás érdekelt, a magyarázatokat meg is jegyeztem, de hiányzott bennem a meggyőződés, hogy az alapos, szakszerű theológiai műveltségnek elengedhetetlen alkotórésze, hogy eredeti nyelven tudja olvasni és tanulmányozni a lelkipásztor a szentírást. Nagyon károsan befolyásolta e tekintetben gondolkozásmódomat a theológián abban az időben egészen elharapódzott közfelfogás. Tudtuk, hogy Nagy Károly sem ismeri a bibliai nyelveket. Közmondás volt: Jól le van fordítva magyar nyelvre a Szentírás. Van elég érdekesebb, modernebb olvasnivaló, aminek sokkal több hasznát veszi az ember, minek kell pepecselni ilyes ósdi tanulmányokkal. Én is szívesen hódoltam e sekélyes bölcsességnek. Első kollokviumom után meg is kérdezte tőlem nagyon kedvesen, külön híva magához Kecskeméthy: Talán nem vagyok rokonszenves magának, hogy az én tárgyaimban, különösen a bibliai nyelvek tanulásában kevesebb készséget mutat, míg – mint hallom – más tárgyakból kitűnő készséget tanúsít. Oh nem – feleltem naiv közvetlenséggel. Én a Nagytiszteletű urat nagyon szeretem, de az igazat megvallva, a bibliai nyelvek tanulását unalmasnak s kevésbé szükséges dolognak találom. Az ember – mondotta – először azt végezze el, amit un, később nem is lesz unalmas. De meglátja meg fogja bánni később mulasztását. Csakhogy akkor nem tudja pótolni szakszerű theológiai műveltségének hiányát. Nem fogadtam szót Kecskeméthynek, a bibliai nyelveket ezután is csak ímmel-ámmal tanultam. Meg is bántam. Csakhogy már akkor esperes voltam, 35 év körül jártam, mikor láttam, hogy a textus alapos értelmezéséhez hozzá sem kezdhet addig az ember, amíg meg

nem vizsgálja az eredeti szöveget. Keservesen s különösen az ószövetségre nézve alig számba vehetően tudtam pótolni a hiányt.

Érdekesen alakult Nagy Károlyhoz való viszonyom. Vele való viszonyomba belejátszott az a körülmény, hogy öccse voltam Vásárhelyi Boldizsárnak, aki kiemelkedő tekintély volt az egyházi közéletben, de Nagy Károllyal sokszor szembekerült, enyedi papválasztásnál, később a gyakorlati teológiai tanszék betöltésénél, kerületi főjegyző választásnál személyes harcot is vívtak. Nagy Károly tudott rólam, mint szerepet vivő vásárhelyi diákról is, nevem többször szerepelt az általa szerkesztett egyházi lapban, ezért érdeklődéssel, de bizonyos ellenszenvvel figyelt. Első éven, mindjárt az év kezdő hetiben, komoly összetűzésem is volt vele. Az incidens megértéséhez szükséges felemlíteni azt, hogy én nagy Károly ragyogó elokvenciával kitűnő előadásait egész veleérzéssel és nagy lelkesedéssel hallgattam. Theológiai enciklopédiát adott elő és dogmatörténelmet az én első éves koromban. Tudatos figyelemmel és arcomra is kiülő mosolygó megértéssel hallgattam az egyik előadását. Megelégedésemet az idézte főképp elő, hogy már sok theológiai értekezést olvastam a „Protestáns Szemlé”-ből theológiára jövetelem előtt s fejtegetéseit teljes mértékben megértettem és élveztem. Nagy Károly azonban valami egyebet gyanított mosolygásom alatt. Egyébként is ingerült lelkiállapotban jöhetett az előadásra. Egyszerre felugrott helyéről s rám kiáltott. „Vásárhelyi úr! Mit vigyorog? Engem izgat a maga pofája. Nem tudom folytatni előadásomat.” A durva kitörés nemcsak engem, de mindenkit megdöbbsentett. Mintegy álomból ébredve, zavartan állottam fel helyemről. Csak ennyit mondtam: „Nem értem, kérem, nem értem. Igazán lélekből figyeltem.” Nagy Károly elsápadva távozott a teremből. A vásárhelyi diáktársaim odajöttek hozzám, s hangosan felindulva biztattak: „Menj! Kérd ki magadnak. Micsoda dolog ez.” „Nem megyek – feleltem. Én azért jöttem, hogy elvégezzem a theológiát. Majd észre tér s belátja, hogy nem vagyok hibás.” Egy kis idő múlva visszatért. A hallgatóság ugyanis nem oszlott szét. Mindenki a helyén maradt. Nagy Károly belekezdett előadásába, de nem tudta folytatni, újból megszólalt: „Vásárhelyi úr hol van? Eltávozott?” Felálltam helyemről. „Nem kérem – mondtam – itt vagyok. Csak elhúzódtam az előttem ülők háta mögé, hogy ne izgassam a Nagytiszteletű Urat.” „Kérem – szólott felállva helyéről Nagy Károly. Bocsánatot kérek kíméletlen sértésemért magától is, az ifjúságtól is. Nem tudom mi volt velem. Úgy látom egészen méltatlanul érte Magát részemről a súlyos bántalom.” Csak ennyit mondtam: „Köszönöm”. Ezután Nagy Károly folytatta az előadást. Természetes, hogy ezután még kettőzött szorgalommal tanultam meg a Nagy Károly tárgyát. Baj volt azonban, hogy csak egy nagyon pongyolán fogalmazott jegyzetet adott vezérfonalul kezünkbe. Igyekeztem hasonló tárgyú művek olvasásával kiszélesíteni az előadások anyagával kapcsolatos ismereteimet. Eljött a kollokvium ideje. Bekövetkezett a második összetűzés is. A helyzet megértéséhez szükséges tudni, hogy abban az időben kétféle teológusok voltak. Voltak úgynevezett „magasabb rendű teológusok”, akikkel egészen kivételesen bántak a professzorok. Ezek olyan tanárjelöltek voltak, akik az egyetemi négy év hallgatása után két év alatt a theológiát is elvégezték. Idősebb, komoly lelkiületű ifjak voltak, de általában keveset tanultak a theológia tárgyából, inkább csak elvi tájékozódást kívántak tőlük a tanárok. Így Nagy Károly is. Velem egy időben két ilyen teológus is jelentkezett. Mindkettőből később kiváló tanár és egyházi közéletű férfiú lett. Juhász Albert és Dóczi Ferenc. Nagy Károly bejött és kérdezni kezdett. Először Dóczit, majd Juhászt kérdezte. Tőmondatokban feleltek kérdéseikre, de bármit mondtak, Nagy Károly előzékeny udvariassággal helyeselt. Akkor következtem én. Végig hallgatta – cigarettázva – elég hosszúságú feleletemet és akkor nagyot fújva cigaretta füstjéből, fölényesen szólott: „Na, na! Hát ilyen formán van.” Ekkor én veszítettem el türelmemet. Kipirultan felálltam a helyemről. Kivettem a pad fiókjából a jegyzetet s kimentem Nagy Károlyhoz és odatettem eléje. „Itt van a kurzus, amit ki méltóztatott adni. Ennek szövegéért Nagytiszteletű Úr a felelős. Amit elmondtam, az nem olyanformán, hanem úgy van, ahogy a jegyzetben van. Miből feleljek, ha nem a jegyzetből?” Most már

Nagy Károly volt a nyugodtabb és megbocsátóbb. „Jól van, jól. Adja ide az indexét, beírom a jelest.” Így végződött a második affér.

Nem ártott. Azért mégis élveztem Nagy Károly előadásait, s még többet foglalkoztam tárgyaival. Később meg is lett ennek a jutalma.

Kenesseyvel kedvesen jöttem ki. Megtanultam szépen megfogalmazott kurzusát és ennél többet ő nem is kívánt. Én sem foglalkoztam mélyebben előadásaival, bár ő is igen szép, szónoki formában, nagyon választékosan adott elő.

Az ifjúsági közéletbe könnyen és kellemesen kapcsolódtam be. Az én időmben a tanárok részvétele nélkül a Nagy Gábor-féle híres, központi vendéglőben tartották az ismerkedési estélyt. Tosztoz is voltak, én is beszéltem, és pedig feltűnő sikerrel. Népszerű lettem, annál is inkább, mert fehér asztalnál is jó pajtásnak mutatkoztam. A vásárhelyi szabadabb szellemű diákéletből hoztam magammal ezt a mulató kedvet, amelynek kordába tartása azután is nehéz probléma volt számomra s hűségese feleségem nélkül talán nem is sikerülhetett volna. Az ifjúsági egyesületbe választmányi tag lettem s szóvivő voltam a teológus körben is. Körülbelül így alakult ki első évem. Nem kaptam határozott irányt. Minden érdekelt, minden teológiával kapcsolatosnak hitt kérdésről szívesen olvastam. Néha-néha felébredt lelkemben a kétség is: Vajon jól választottam-e? – de a kétségeket elhallgattattam s haladtam nagyobb lelki viaskodások nélkül a megkezdett úton.

Termékeny volt fejlődésemre az Óralja-Boldogfalván, édesapám körében eltöltött nyári vakáció. Édesapám könyvtárában megtalálhattam Protestáns Egylet kiadványait és Baur Öskeresztyénség stb. könyveinek fordítását, Lang Dogmatikáját, valamint a többi kiadványokat nagy érdeklődéssel olvastam el. Történelmi és szépirodalmi művek mellett a régi egyházi lapok, kerületi jegyzőkönyvek olvasása kötötte le figyelmemet. Édesapámmal nagy sétákat tettünk és sokat beszélgettünk teológiai kérdésekről, bár, ő – mint már említettem – a „Meg van írva” – álláspontján állott és az újabb teológiai irodalommal egyáltalán nem foglalkozott. A bibliát azonban nagyon alaposan ismerte és sokféle szempont szerint kivonatolta, csoportosította anyagát, de tudományos exegézissel nem foglalkozott. Nálam az volt a baj, hogy a Bibliáról mindent szívesen olvastam, de magát a Bibliát nem olvastam. Vallásos irodalmat is olvastam, de inkább a prédikátor érdeklődésével s egyáltalán nem az egyéni lelki épülés vágyakozásával.

Híttem Istenben, de nem éltem a hitet, hanem vitatkoztam az elfogadott alapokon, s a magam fegyvertárában hadakoztam olyan amilyen teológiai álláspontom vélt igazságai mellett. Édesapám a tapasztalt, az élet által megviselt, sok mindenben csalódott ember megbocsátó türelmével és elnéző mosolyával tette meg heveskedő állításaimra megjegyzéseit. Mindez azonban mégis sokban hozzájárult ahhoz, hogy megszilárduljak elhatározásomban. Pap leszek és pedig ambiciózus pap. Akkor is láttam a jövőt.

Így telt el a nyár. Megkezdődött a második évem a teológián. Az egyes tárgyakkal való foglalkozásom, az előadások hallgatása szabványos módon történt. Most is leginkább Nagy Károly előadásai ragadtak meg. Vallásbölcsestet adott elő. A vezérfonal Kovács Ödön hasonló című műve volt. Nem volt könnyű anyag, de én élvezettel és könnyen tanultam meg, mert e tárgykörben, társaimhoz viszonyítva, elég széleskörű olvasottságom volt. Az egyetemi előadásokat már kevesebb szorgalommal látogattam. Nagyon megszégyelltem magam, amikor az index-aláírások rendjén még mindig múlt évi tapasztalataira emlékezve, így szólt hozzám az öreg Böhm Károly: Igen. Önt ismerem. Ön nagyon szorgalmas az én stúdiumomban. Egyébben is? – kérdezte mosolyogva. Nem igen szokott így beszélni Szégyenkezve adtam neki kitérő feleletet az atyai megjegyzésre. A második év azért volt nevezetesebb reám nézve, mert abban az évben kezdettem tevékenyen részt venni a belmissziói munkában. Imre Lajossal és pár társammal vasárnapi iskolai csoportokat vezetettünk és a serdülő ifjúsággal is foglalkoztunk, részükre előadásokat tartottunk. Vezérfonalunk a „Leislern” című folyóirat volt. Én akkor győződtem meg arról, hogy egy modern idegen nyelv ismerete nélkül szinte lehetetlen mélyrehatóbb teológiai tanulmányozást folytatni. Elszomorított, hogy az én ismereteim e

téren is mennyire fogyatékosak. Beiratkoztam a „Berlitz módszert” követő nyelviskolába. Nehezen haladtam, mert a nyelvtanulásnál is hiányzott a türelmes kitartás szorgalma bennem. De mégiscsak haladtam, mert a „Leislern”- anyagát óráról-órára csak fel tudtam dolgozni.

Ebben az évben kerültem be a Debrecenben megjelenő theológus lapnak, a Közlönynek munkatársai sorába. Egy pár felolvasásomat és imádságomat küldöttem be. Nagy örömet szerzett nekem a következő esemény: Szakács Dénes volt marosvásárhelyi diák, aki két évvel járt előttem, hazautaztában kiszállt Kolozsvárt, meglátogatta tanuló társait a theológián és elbeszélte, hogy a budapesti theológia professzora Bilkei Pap István egyik homiletikai szemináriumi órán felolvasta a „Közlöny”-ben megjelent két imádságomat azzal, hogy hála Istennek úgy látszik, hogy az imádkozó régi lekipásztorok lelke ébredni kezd az Anyaszentegyházban. Jutalom, biztatás volt számomra. De fájdalom a mi professzoraink közül senki sem vette azt észre. Senki sem állott mellém, hogy mélyebb források felé vezessen. Pedig milyen szívesen belefogódzkodtam volna egy ilyen segítő kézbe.

Ebben az évben is sokat olvastam. De most már szociológiai műveket. A „Huszadik Század”-ot. Jászi Oszkár és társainak eredeti és fordított műveit, amelyek a történelmi materializmus vizein eveztek. Érdeklődtem a politikai élet kérdései iránt és az úgynevezett radikális politikai irányzat törekvései iránt, kezdtem lelkesedni. Sok gyönyörűséggel olvastam és élveztem Ady Endre költeményeit. Közülük igen sokat leírtam egy külön noteszbe magamnak. Ezzel kapcsolatban érdekes emlékem van a későbbi költővel Áprily Lajossal való vonatkozásban. Egy érettségi banketten kerültünk össze. Nagy diáktársaság élénk figyelme közben hajnalig Ady Endre felett vitatkoztunk. Ő támogatta és én védtem Adyt. Ő inkább az iskolai hagyományok hatása alatt beszélt, de nem ismerte még Adyt. Én noteszemből újabb és újabb költeményeket olvastam fel bizonyágtevő példaként különösen annak bizonyágára, hogy a vajúdo magyar élet sorsproblémáit senki sem érzi át mélyebben Adynál. A költemények erős hatást gyakoroltak és Áprilyt is arra a kijelentésre indították: Jobban meg fogom ismerni Adyt, s majd még beszélünk a dologról. Elváltak útjaink, s amikor évek múlva találkoztunk, már nemcsak egy véleményen voltunk, de ő már szakembere lett a kérdésnek, míg én természetesen csak műélvező maradtam.

Így telt el a második év. Az évvége pár derűsen kedves eseménnyel záródott. Az alapvizsgát tettük le. Nekem minden tárgyból, de különösen a Nagy Károly tárgyából pompásan sikerült a vizsgám. Így történt a dolog: Mikor reám került a sor és elfoglaltam az első padban helyemet, Nagy Károly elém állott és célozva megelőző afférjainkra, de bizonyos kedveskedéssel is ezt mondta: „Na Vásárhelyi Úr milyen kérdést adjak magának, könnyűt vagy nehezet.” A szemébe néztem és nyugodtan, határozottan feleltem: nekem teljesen mindegy. Parancsoljon olyat adni, amelyet tetszik. Jól van. Adok akkor nehezet – mondta Nagy Károly. Jellemezze Hegel és Schleiermacher hatását a modern theológiai gondolkodás kialakulására. Megszakítás nélkül feleltem néhány percig. Brávó – mondta Nagy Károly. Tisztán lát a kérdésben. Na még egy nehezebbet. Ismertesse Hegel „gyémánt-hálózatát”. Ezt az elme produkciót is jól megcsináltam. Rendben van, mondta Nagy Károly. Ember a talpán. A harc eldőlt. Ettől kezdve Nagy Károlynak kegyébe bejutott tanítványa lettem. A vizsga estéjén Berde Sándor, aki akkor hitoktató lelkész volt, nekem, bár idősebb volt, jó barátom, Nagy Károlynak rokona, este 9 óra tájban bejött szobámba s lelkendezve mondta el: Barátom! Nagy dolog történt. Nagy Károlyéknál voltam vacsorán és Nagy Károly egy félórán keresztül dicsért a feleségének. Hidd el ez nem kicsi dolog. Kimondhatatlanul boldog voltam. Örömben úgy éreztem, hogy meg kell valahogyan ünnepelni ezt az eseményt. A fiúk vizsga után elmentek mulatni „Nagy Gábor”-ba, de én otthon maradtam, mert éppen csak az útiköltségre volt meg a pénzem. Nem baj. Fogok kérni kölcsön. És én is elmentem s vidáman mulattam el barátaimmal az útiköltséget. Jött azonban másnap a nagy gond. Kölcsön kérni. De kitől? Társaimnak nem volt pénze. Átkoplaltam az ebédidőt, mert nem volt már konviktus.

Elhatároztam, hogy elmegyek a hidelvei kedves öreg igazgató-tanítóhoz, Kovács Jánoshoz, aki mindig olyan szívesen fogadott, amikor vasárnapi iskolai tanítás és az ifjakkal való foglalkozás céljából iskolájába mentem. Nagy meglepetésemre vidám zeneszó hallatszott ki az iskola udvaráról. Iskolai záró multság, ünnepély volt. Amikor az iskola előtt elhaladtam, az udvarról észrevett Kovács János. Jöjjön-jöjjön Tiszteletes Úr. Fiatal emberre van szükségünk. Szívesen látjuk – futott elém, fogott karon, vitt magával és már bent is voltam a táncteremmé átalakított egyik tanteremben. Pompásan elláttak, reggelig táncoltam és másnap újra csak a problémával ébredtem. Mivel utazzam haza? Elmegyek a magyar-utcai paphoz, Barabás Samuhoz, aki jó barátja volt nagybátyámnak, Vásárhelyi Boldizsárnak s gyakran, szívesen elbeszélgetett velem, sőt házához is több alkalommal kedvesen meghívott. Ott ült nagy íróasztala mellett – mikor irodájába beléptem. Vasárnap volt. Harangoztak már és ő Prédikációjára készülgetett. Zavartan, bátortalanul, szégyenkezve adtam elő kérésemet. Boldogan ölelt magához. Látja milyen az Isten dolga. Be kell valljam egy nagy bűnömet, amelyet most örömmel teszek jóvá. Amikor én olyan fiatal teológus voltam, egyszer én is éppen úgy jártam mint maga. És akkor a maga édesapja jurátus volt Nagyenyeden. Tőle kértem és kaptam kölcsön öt pengőt. Eléggé szégyeltem, de sohasem adtam meg. Az édesapja sem kérte meg soha. Most megadom. Csak egy kikötésem van. Írja meg az édesapjának, hogy harminc esztendő után Barabás Samu megfizette az adósságát a fiának. Ritkán távozhatott nagyobb meglepéssel ember a magyar-utcai parochiából, mint én. Így zártam le a második évet a teológián.

A harmadik évemnek kezdetén esemény-számba ment Ravasz Lászlóval való megismerkedésem. Ravaszt nagy rokonszenvvel, várakozással fogadta az ifjúság. Reám nézve, valószínűleg reá is, azért volt különös érdekessége a találkozásnak, mert Ravaszt heves harc között választotta meg a közgyűlés és ellenfele éppen nagybátyám Vásárhelyi Boldizsár volt. Kedvesen jellemző volt Ravaszra első találkozásunk. Ő lett az internátusi felügyelő tanár. Jelentkezésem rendjén így szólott hozzám: Örvendek, hogy megismerhetem. Vásárhelyi úr nagyon jó fiú lehet, mert 5-6 ifjú kérte, hogy Vásárhelyi úrral egy szobába helyezzem. Még szülők részéről is érkezett be ilyen kérés. Hallgattam. Ravasz ironikusan folytatta: De mégsem olyan jó, mint az Úr Jézus, mert Ő tiltakozott: Miért mondasz engem jónak. Valóban – mondtam – szembetűnően nagy különbség. Nagyon kedvesen elbeszélgettünk, s az én szívemben megszületett az azóta is tartó változatlan vonzalom Ravasz személye iránt. Egyik legkedvesebb tanítványa lettem, aki a legnagyobb odaadással tanultam, hallgattam előadásait, vettem részt az általa irányított tevékenységekben.

Harmadévem jelentős részét az ifjúsági mozgalmakban való nagyon élénk részvételem töltötte ki. Mind az Ifjúsági Egyesület, mind a Theológus Kör alelnökévé választott. Sőt a tanév harmadik részében az ifjúsági elnök lemondása folytán egyhangúlag engem választottak az Ifjúsági Egyesület alelnökévé. Különösen a Theológus Körben fejtettem ki nagyobb tevékenységet. Ekkor rendeztük meg az Országos Theológus Konferenciát. A rendezés elég széleskörű munkáját én vezettem. Több cikket írtam a Theológusok Lapjában a „Közlöny”-ben. Sokszor szerepeltem október 6-án, a mi ünnepélyünkön én tartottam az ünnepi beszédet. Nagy gonddal készültem. Ekkor olvastam el Ferenczi Zoltán Deák életrajzát. Kossuth iratait. Deák beszédeit. Már itt megemlítem, hogy az volt a hírem, hogy nagyon jó rögtönző vagyok. Nem éppen így áll az igazság. Az igaz, hogy könnyen beszéltem, de már abban az időben követtem két olyan szabályt, amelyet azután egész életemben, ma is követek. Először, sohasem beszéltem, ha nem kértek, biztattak a felszólalásra, vagy beszéd tartására. Másodsor, hogyha a beszéd alkalmáig volt időm reá, alaposan foglalkoztam a beszéd anyagával, s vigyáztam, hogy minden állításomnak igazolható megalapozottsága legyen. Sohasem beszéltem akkor sem csak úgy a levegőbe. Még azt is megemlítem, hogy miután tényleg szerettem beszélni, ha gyűlésre, összejövételre mentem és úgy gondoltam, hogy úgy alakulhat a helyzet, hogy

szükség lesz arra, hogy szót emeljek, mindig elterveztem, hogy körülbelül mit fogok mondani.

A Theológus konferencia alkalmával én imádkoztam. Ezenkívül a Nagyenyeden rendezett Theológus bál alkalmával tartott műsoros ünnepélyen előadást tartottam, melyet ki is adtak. Erre is alaposan készültem. Ugyancsak én voltam az egész egyetemi ifjúság szónoka a Petőfi ünnepélyen. Ezzel kapcsolatosan a Petőfi irodalom anyagát is alaposan tanulmányoztam. Mindezt azért sorolom fel ilyen részletesen, mert – sajnos – ebből viszont az következett, hogy az ifjúsági közéletbe való bekapcsolódás folytán a teológiai alapos tanulmányozás háttérbe szorult, s csak éppen a kollokviumokra készültem el többkevesebb alapossággal. Még a német nyelvtanulásom is csak annyiból állott, hogy készületlenül eljártam az órákra. Egészen bizonyos, hogy később nagyon sok hátrányát tapasztaltam az egyébként akkor sok dicsőséggel járó közszereplésemnek. De a temperamentumom vitt s azután is csak belesodort az eleven közéleti munkába.

A Theológus konferencia egyébként szépen sikerült. Minden teológia ifjúsága elítjéből választotta meg a küldötteket. Azután is sokszor találkoztunk egymással, mint az egyetemes református közéletben szerepet játszó férfiak. Debrecenből Sárközi Lajos, Bereczky József, Erdős Károly, Debreczeni István, Sáropatakról: Hubai Mihály, Svingor Jenő, Budapestről Eöri Szabó Dezső, Viktor János, Páparól Ruzsás Lajos, az evangélikusok közül Nikvolemny Károly ú, a kolozsváriak közül Imre Lajos, Révész Imre, Musnai László állottak előtérben. A mi tanáraink közül Nagy Károly, Ravasz László vettek élénk részt a tanácskozásokban. Meg voltunk elégedve magunkkal. Úgy éreztük, hogy jól megállottuk a helyünket. Én azonban egy kis magába szállással és belső szégyenkezéssel megállapítottam magamban, hogy ha snájdig is volt a vita kézségem, de a kiküldöttek egy részének sokkal alaposabb a részlet ismerete. Többet tudnak zsidóbolgörgörből, pontosabb az adatismeretük és a modern nyelvekben is jártasabbak. Már akkor észrevettem, amit azután gyakran hangoztattam is Nagy Károly püspöksége idején, a teológiai reform vitájával kapcsolatosan, hogy teológus képzésünkben biztosan előírt anyag kijelölése és számonkérése által növendékeinktől sokkal szigorúbban meg kell kívánni a szorgalmas tanulást.

Körülbelül ezekkel a lelki benyomásokkal érkeztem el a harmadik év végéhez és akkor következett be életem útjának egyik elhatározó eseménye. Kenessey püspök kiküldött Besztercére, a beteg lelkész, Balázs József mellé kiségitő lelkésznek a harmadév lezárása előtt.

## A BESZTERCEI KÁPLÁNSÁG

Besztercei kiküldetésem így történt: Egy ebéd alkalmával, úgy május közepén, megjelent a convictusban Kis Mihály püspöki titkár, hogy a püspök úr kéri, hogy a harmadévesek közül jelentkezék valaki, aki kimenne Besztercére káplánnak. A lelkész súlyos beteg, és nincs ki a különböző iskolák növendékeit levizsgáztassa, a vallásórákat és istentiszteletet megtartsa. Fizetésül kapni fogja a vallástanítási díjakat és teljes ellátást. Jónak látszott a dolog és én is jelentkeztem. Kenessey püspök magához hívatott. Miért akar Besztercére menni? Úgy tudom – feleltem, hogy Beszterce egy németjellelű város. Dolgaim végzése mellett a német nyelvben is gyakorolni szeretném magam. A szándék jó, csak vigyázzon magára. A kisvárosi életnek kísértése is nagyon sok van. Magát fogom küldeni.

Így kerültem Besztercére. A lelkész és felesége szívesen fogadtak, mert Balázs József lelkész kartársa és barátja volt nagybátyámnak, Vásárhelyi Boldizsárnak. Egyébként Besztercén a református hívek lelki gondozása siralmasan el volt hanyagolva. Balázs József jól készült pap, hatásos szónok, költő, élénk vezércikkíró, lapszerkesztő, bankigazgató volt. Mindennel törődött, régebben nagyon népszerű ember volt, de az én odaérkezésem idején megtört, halálosan beteg, népszerűségét is elveszített férfiú volt. A jobb érzésű hívek főként amiatt panaszkodtak, hogy ebben a felekezeti és nemzetiségileg annyira megoszlott városban éppen a magyar református egyházi élet van ennyire siralmas állapotban. Én eleinte minderről semmit sem tudva lelkesen kezdtem munkába. Igen jó hasznát vettem annak, hogy belmisszió tevékenységet végeztem a teológián. Gyakorlatom volt a vasárnapi iskolai és ifjúsági munkában és főként Vásárhelyi Boldizsár „Gyakorlati levelek” című, akkor nem régen megjelent könyvecskéinek praktikus útmutatását is az eredményes lelkipásztori szolgálatra nézve behatóan ismertem. Elsősorban is gondosan készültem az istentiszteletekre. Nem volt nehéz feladat számomra. Már elsőéves koromtól kezdve az volt a szokásom, hogyha tanáraimtól, más kiválóbb igehirdetőtől egy-egy engem megragadóbb prédikációt hallottam, egy külön füzetben otthon leírtam a beszéd gondolatmenetét. Olvasmányaimból is kijegyezgettem a legmegragadóbb idézeteket, citátumokat. Ravasz László homélikai gyakorlatai után is jegyeztem a feldolgozott textusok anyagát. Nagy Károllyal pedig Kehr kátémagyarázatait dolgoztuk fel egy szemeszterben, és e kátémagyarázatok anyagából is jegyzeteket készítettem. A Vasárnapi iskolák tanításairól is alapos jegyzeteim voltak. Volt miből gazdálkodni. Friss lelkesedéssel kezdtem élni a szolgálat lehetőségeivel.

Az első vasárnap az új fiatal káplán iránti érdeklődésből a hívek elég szép számban jelentek meg a templomban. Kihirdettem a délutáni istentisztelet idejét is, sőt azt is, hogy a következő vasárnap reggel 9-kor gyermek-istentiszteletet tartok. Hirdetésemre összesúgtak a hívek: Mi ez? A templomozás után a kántor, aki az elemi iskolának nagy tekintélyben álló igazgatója, később velem mint rokoni összeköttetést is tartó, atyai jó barátom is lett, Mihály Gábor, szemrehányólag szólott hozzám: Tiszteletes úr nem tájékozódott a dolgok felől. Itt nemcsak nálunk, de a hatalmas száz evangélikusoknál sincs soha vasárnap délután istentisztelet. A gyermek istentisztelet pedig éppenséggel ismeretlen a mi gyülekezetünk előtt. Nem baj – most meg lesz mind a kettő – mondtam. Igen csak én nem jövök. Az sem baj, csak a hívek jöjjenek. Énekelünk, ahogy tudunk. Meglátja, hogy hívek sem lesznek. Ez majd kitűnik. Én mindenestre itt leszek. A kedves Mihály Gábor alapján gyönyörködött fiatalos heveskedésemben s délután mégis eljött. Várakozása ellenére délután is egészen szép gyülekezet volt. Ott volt bizony azután is minden vasárnap mind a három alkalommal. A dolog megindult, és pedig jól indult meg. Az elhanyagolt gyülekezet természetesen még fogékonyabb volt a lelki munkával szemben. Mihály Gábor pedig családtagjának fogadott, s a legjobb barátom lett.

Gondosan, pontosan végeztem a vallástanítás munkáját is. A rendelkezésemre állott igen rövid idő alatt. Valóságos díszvizsgát adtam. Igaz, hogy egy kis ártatlannak



tekinthető fogás igénybevételével. A gyermekekkel a vasárnapi iskolai módszer szerint foglalkoztam. Barátkoztam velük s lelkesítettem őket. A vizsgára nem nekik mondtam meg, hogy kitől mit fogok kérdezni, hanem eleitől kezdve a közeli vizsgát tartva szem előtt megjegyeztem, hogy ki mit tud, a leggyengébbekkel pedig óránkénti szólitással begyakoroltam pár könnyű kérdést. Jó volt. A szülők, a tanítók nagyon csodálkoztak az eredményen, és amikor őszintén feltártam módszerem titkát, még nagyobb volt elismerésük. Jó, hogy így van. Gyermekeinket a nyáron is küldjük a gyermek istentiszteletekre. Szenzáció lett a konfirmáció. Elmondták, hogy már két éve nem volt konfirmáció. Azt feleltem, hogy szívesen előkészítem a konfirmándusokat, ha jelentkeznek, és rendesen eljárnak. Szép számban jelentkeztek. A jelentkezők között volt az alispánnak, Hunyadi Imrének, kedves kis leánya Ilonka is. Az alispánt és családját ebben az időben a kisvárosi életnek megfelelően különös érdeklődés vette körül, mert az alispánt elhagyta a felesége s a kis Ilonka két fiú testvérével anya nélkül maradt. Ilonka komoly, buzgó leány volt. Ő is konfirmálni akart. Megkezdtem a tanítást nagy lelkesedéssel. De baj volt. Ezekre a tanításokra már nem jött el mégsem a kántor. Én meg nem tudtam énekelni, csak úgy-ahogy egy pár éneket. Nem baj Tiszteletes úr. Én tudok zongorázni, jöjjenek hozzám, akik meg akarják tanulni az egyházi énekeket, nálunk együtt megtanulhatjuk. Így is történt. Egy délután megy haza az alispán és meglepve hallja, hogy lakásából kicsendül a buzgó zsoltáréneklés. Ott találta leányát kipirult arccal zongorázva, zsoltárt énekelve konfirmandusaim között. Az alispánt mélyen meghatotta a jelenet és mindenfelé elbeszélte az esetet és felkeresett engem is és meleg rokonszenvébe fogadott. A konfirmációból, hogy úgy mondjam, társadalmi esemény lett. Én pedig, a kis káplánocska a kisvárosi úri társadalom barátságos érdeklődésének központjába kerültem. Szerencse volt, hogy önkéntelenül annyira megmaradtam a lelkipásztori magatartás irányvonalán, hogy teljesen távol maradt az elbizakodottságnak, a sikerrel való büszkélkedésnek a leghalványabb kísértése is.

A szép konfirmációi ünnepély után istentiszteleteink még látogatottabbak lettek. Minden „társaságbeli” nő és sok férfi is el-eljött a templomba, s a református intelligencia pedig egyre melegebb szeretettel vett körül. Isten kegyelméből erősebb kísértéseim nem voltak. Kifogástalanul meg tudtam maradni a tiszta papi viselkedés útján. Ez is sokat jelentett, mert tudtomon kívül – mint azután elmondták – nagyon figyeltek. A dolog azonban úgy volt, hogy én nem tudatos elhatározásból, de belső természetes hajlamból kerültem a sekélyes társalgást, a sekélyes társaságot és úgy éreztem magam, mint aki magasabb küldetésben jár.

Így telt el a nyár és közeledett augusztus végével megbízásom befejezése. Egy napon azonban megjelent nálam, egyszerű kápláni szobámban két presbiter: Ráduly János erdőtanácsos és Dr. Molnár Imre ügyvéd. Előadták, hogy nagyon meg vannak elégedve munkámmal, és arra kérnek, hogy szervezzem meg a Református Nőegyletet. Nagyon szégyellik, hogy a reformátusoknak nincsen, pedig minden más felekezetnek van. Szívesen vállaltam. Tanácsot kértem Vásárhelyi Boldizsártól. Ő elküldte a Dési Konfirmáltak Egyesületének alapszabályait és én annak alapján készítettem el a beszercei „Kálvin Szövetség” tervezetét. Lelkesen csatlakoztak a hívek a szövetséghez. A családok felkeresése meg éppen nagy örömet okozott. Több mint 100 taggal, szép ünnepi istentisztelet és díszközgyűlés keretében alakult meg a Szövetség. Díszelnőke az öreg Gr. Lázár Imréné, a hitbeli kegyességéről ismert és általánosan tisztelt úrnő lett, míg az elnöki tisztet Urbányi Aladárné Fejérvári Margit főszolgabíróné vállalta, szintén buzgó református asszony. Ráduly János erdőtanácsos pedig a presbiterium nevében tartott lelkes beszédet.

Eddig pompásan alakult a dolog. Az alakuló ülés után egy hétre elutaztam Besztercéről, hogy a negyedévre való beiratkozásra előkészüljek. Mikor visszatértem – a pap és felesége részéről rendkívül hűvös fogadtatásra találtam. Nem értettem a dolgot, mert addig igen előzékeny magatartást tanúsítottak velem szemben. Az első hideg találkozás után szokás szerint elmentem a kaszinóba elolvasni az újságokat. A kora

délutáni órákban ott szoktam ugyanis a vakáció alatt eltölteni az időt. Kezembe került a helyi magyar heti lap a „Beszterce”. Meglepetéssel láttam, hogy a jó tollú polgáriskolai tanár, Tamás Károly többhasábos hosszú cikkben számolt be a Kálvin Szövetség megalakulásáról engem felettébb megdicsért és olyasmit írt, hogy néhány hetes működéssel új élet támadt a halott egyházközségbe. Tudtam már, hogy itt a baj. Hazamentem és megmondtam a lelkésznek és feleségének, hogy a cikk megírásáról semmit sem tudtam, és helyreigazító nyilatkozatot fogok kiadni. Tudomásul vették, és kijelentésem a megviselt idegzetű lelkészt némileg meg is nyugtatta. Elkészítettem az udvarias nyilatkozatot, melyben azt írtam, hogy én csak elődeim alapvetésén tudtam tovább építeni, mert ha ők meg nem alapozták volna az egyházközséget, akkor én semmihez sem tudtam volna kezdeni, sőt az én rövid időre terjedő munkám eredményét is csak az állandó lelkész őrizheti meg. Melegen írtam Balázs Józsefről is. A szerkesztő Dr. Polcz Radó, igen nagy műveltségű férfiú, maga is református, de az egyházi élettel keveset törődő férfiú volt, aki csak hosszas kéréseimre vállalta nyilatkozatom közlését, azt hitte ugyanis, hogy kényszerítettek a nyilatkozat megtételére. Majd megtudtam, hogy a dicsérő nagy cikket túlzott jóakarattal a püspöknek is elküldötték, azért Kenessey püspöknek kísérő irat nélkül elküldöttem azt a lap-példányt is, melyben helyreigazításom megjelent.

A lelkész pár azonban egy kicsit mégis tovább neheztelt. Az volt a jele annak, hogy míg addig a palástos szolgálatokra mindig a jobbik palástot adta nekem a Tiszteletes asszony, attól kezdve csak a kopott régít. A hívek rögtön észrevették. Kedves dolog támadt ebből. A következő hét végén Ráduly erdőtanácsosék ozsonnára hívtak. Szép kálvinista társaság volt együtt. Amikor az asztalhoz készülve felállottunk a helyünkről, azt mondja a háziasszony. Na nézzük csak oda. Maga Tiszteletes úr milyen magas, vállas ember. Mindig azt hittem, hogy az uram a magasabb. Az is vagyok – mondotta Ráduly. Mérjük csak meg pontosan. Pár centiméterrel Ráduly volt a nagyobb. De nem is ez volt az értelme a dolognak. A második hét végén Ráduly erdőtanácsos és Dr. Molnár Imre díszes dobozban, melyet az erdészeti hivataloszolga hozott előttük, megjelentek nálam és szép beszéd keretében egy nagyon szép palástot adtak át a gyülekezet ajándékából. Az az elismerő levél, mellyel Ráduly Szánthó hódmezővásárhelyi palástkészítőnél a megrendelést eszközölte, sokáig ismételten megjelent az egyházi lapokban, és így teológus társaim is megtudták a dolgot.

Ilyen kedves módon telt el a besztercei kiküldetésem, melynek idejét a hívek kérésére Kenessey püspök októberig meghosszabbította. Ez a pár hónap életemnek egyik legzavartalanabbul boldog szakasza volt. Kedves volt, jó volt, csak éppen a német nyelvben való gyakorlás esett ki teljesen a programból. Két lelki nyereségem mégis maradt az időből. Megismerkedtem a szász evangélikus egyház kiválóan művelt papjával Dr. Kisch Gusztávval. Jeles nyelvész volt – később a román uralom idején a kolozsvári egyetem német irodalom és nyelvészeti professzora lett. A katolikus plébánosról beszélgettünk. Nem intelligens pap – mondotta Dr. Kisch. Még a saját egyházközségének történetét sem ismeri. Megállapítottam, hogy bizony Besztercéről, a saját egyházmegyei történetéről éppen semmit sem tudok. Természetesen erről hallgattam, de pár héten át, innen-onnan összeszerzett könyvekből mégis tájékozódtam a kérdésről. Fontosabb volt a másik, sajnos úgy mondhatom, felfedezésem. Az egyházközség lelkészi könyvszekrényében volt egy néhány kötet régi könyv, melyeket Pánczél János nevű egykori református vallású alispán ajándékozott az egyházközségnek. Felfedeztem a heidelbergi kátét és a második helvét hitvallást. Ekkor olvastam el először alaposan a Szentírás használata mellett e könyveket. A könyvtárban ott voltak kezdettől fogva erdélyi „Protestáns Közlöny”-nek, melyet Szász Gerő és az Erdélyi Protestáns Lapok-nak évről-évre bekötött példányai. Ezeket is csaknem teljesen végig olvastam. Sokat tanultam belőlük, és ami fő nyereség volt, alaposan tisztába jöttem a kerület utolsó félszázadának történetével.

Elérkezett a kibúcsúzás ideje. Az uraságnak vége szakadt, vissza kellett térnem negyedéves teológusnak. A gyülekezet gyönyörűen búcsúztatott. Istentisztelet után Ráduly szép beszédet tartott, a Kálvin Szövetség nevében csokrot nyújtottak át. Kocsin vittek az állomásra és útiköltség címen 150 koronát adtak át. Nagyon sokan jöttek ki férfiak, nők, ifjak, leányok a vonathoz. A fülkét, melybe helyet foglaltam, virággal árasztották el. Igazán úgy indultam el, mint álmodó. A fél szakaszban egyedül voltam. Telve volt a szívem a búcsú kedves benyomásaival. Sohasem felejttem el. Egyszer csak belép egy öreg, szakállas zsidó. Álmodozásomból felriadva kérdeztem meg tőle: Mit akar kérem? Az öreg zsidó zavartan, értetlenül nézett reám. Semmit kérem. Semmit és eltávozott. Ekkor ébredtem a valóságra. Ez az öreg zsidó azt gondolja, hogy biztosan csendes örült vagyok. Hát az igaz, hogy a nagy öröm ki is zökkentett az élet valóságából. De aztán a negyedéven visszazökkentem az álomból a valóságba, az elég rideg valóságba. Így emlékezem ma is nagyon kedvesen vissza az én beszercei káplánságomra. De mégsem. Nem lenne teljes megemlékezés, ha meg nem írnám azt is, hogy az egyházköztség akkori gondnoka, Keresztes Emőd, jómódú kereskedő, úgy gondozott, mint egy édesapa. Kitűnő ellátást fogadott számomra, s ha fizetésem alig is volt, a pénz dolgokkal akkor sem sokat törődtem, de minden szükséges kiadásomról is gondoskodott. Végeredményben kedvesek és áldottak voltak számomra a beszercei napok.

## ZÁRÓ ÉVEM A THEOLÓGIÁN

Október első napjaiban visszakerültem tehát a theológiára. Távollétem alatt, bár volt egy kis malomalatti ellenakció, az ifjúság egyhangúlag újból az Ifjúsági Egyesület elnökévé választott. Kedvesen fogadtak. Besztercei dolgaim, a palásttal való megajándékozás imponált az ifjúság előtt. Nekem egy kicsit nehéz volt már a theológus életrendbe való beleilleszkedés. Besztercén a főispántól elkezdve mindenki bizonyos fokig, mint számba veendő tényezővel, komoly férfúval beszélt. Társaságba jártam. Már még szivarozni is elkezdtem. Külön szobám, beosztott életrendem, kitűnő ellátásom volt. Asztaltársaim, barátaim ott főispáni titkár, ügyvédek, tanárok voltak. Bizony nagy volt a helyzetbeli különbség. De csak visszatértem a rendes kerékvágásba. Mégis, legalább olyan szobát kaptam, amelyben csak ketten Pál Dénessel, aki kedves jó fiú, hű barát volt, – néhány évvel ezelőtt mint táborigazgató, főesperes halt meg – laktunk együtt. Megkezdtem a munkát, hiszen előttem állott az első lelkészsképesítő letétele.

Az Ifjúsági Egyesületben is dolgoztam. Pár sikerült vita estélyt rendeztünk az egyetemi ifjúság számára. Én is két előadást tartottam: Egyházunk álláspontja a szociális mozgalmakkal szemben. Sokat olvastam előadásaimhoz. Földes Béla könyveit a Szocializmusról. Marx, Engels, Herbert Spencer magyar nyelven megtalálható műveit, a róluk szóló ismertetéseket. Az egyházi irodalom köréből e kérdésre vonatkozó dolgozatokat. Az előadásokat Pokoly is meghallgatta, mert e kérdések őt is érdekelték. Alapos kritikában is részesítette előadásomat. Javamra szolgált, mert Besztercén igen hozzászóltam az ellentmondás nélküli beszédhez.

Theológiai vonatkozásban inkább csak a kollokviumokra való gondos készüléssel foglalkoztam. Szerettem, és szívesen hallgattam Bartók György előadásait. Nagyon éreztem görög nyelvtudásom fogyatkozását. Bartók néhányunkat lakására hívott, hogy bevezessen a bibliai exegézissel való tudományos foglalkozás módszerébe. Bizony sántikáló jó igyekezetnél maradtam már, hiszen nemsokára vége volt az évnek. Engem újból csak az inkább kedvem szerint való gyakorló lelkipásztori munka ragadott meg. Bartók György gyöngéd jóságára mindig hálásan emlékezem vissza. Több év után pótoltam annyira mulasztásomat, hogy prédikációim kidolgozásánál az eredeti szöveg alapján tudjak utánanézni a dolognak.

Nagy buzgósággal vettem részt a Ravasz László szónoklati gyakorló óráin. E gyakorlatok nemcsak abból állottak, hogy megbíráltuk az elhangzott prédikációt, hanem megbeszéltük a jelölt által előadott prédikáció anyagát, a textus helyes értelmezését, végül pedig Ravasz adott mindig eszme-gazdag összefoglalást, ragyogóan szellemes megoldásokat. Ebben a munkában csaknem minden egyes alkalommal Ravasz által melegen méltányoló elismerés mellett vettem részt. Év végén a Szász Domokos alapítványának kamatát nekem is ítélte.

Érdekes, hogy az én beszédem azonban nem sikerült. Nehéz textust kaptam „Mert a mi országunk mennyekben van, honnét a megtartó Úr Jézus Krisztust is várjuk, ki elváltoztatja a mi nyomorúságos testünket, hogy hasonló legyen az Ő dicsőséges testéhez, amaz Ő hatalmas munkája szerint, mely által maga alá is vehet mindeneket.” Az én liberális dogmatikai ismereteimmel, fogyatékos exegetikai tanultságommal tehetetlenül viaskodtam az igével. Mindent összeolvastam, amit csak kaptam, de lényegileg tehetetlen voltam. Jó volt, hogy ezt a textust adta Ravasz, mert alapos leckét kaptam arról, hogy mennyire messze vagyok még az Írás alapos értésétől s még inkább a készült igehirdető színvonalától. Valahogy az utolsó nap előtt csak megírtam a beszédet. Általában is úgy voltam. Széles olvasottsággal készültem a beszédekre, de rendkívül nehezen tudtam megírni. Betanulni meg szóról-szóra sem a mások, sem a magam beszédeit nem igen tudtam. Bátran, közvetlen átérzéssel beszéltem, de ha észrevettem, hogy a hallgatóság közönyös, fölényeskedő, érdektelen, nem tudtam beszélni. De hát hol van a világon hallgatóság, melyre többször találna ez a jellemzés, közönyös, fölényeskedő, érdektelen, mint éppen egy szónoklati szeminárium hallgatósága. Mikor én kellett, hogy elmondjam

beszédemet, lenéztem a katedráról. Láttam, hogy Ravasz előtt ott van, a beszédem s nézi a szöveget. A hallgatóság egy része néz ki az ablakon, a másik része olvas, s csak az első sorokban figyelnek, nem tudtam beszélni. Bocsánatot kérek Nagytiszteletű Úr. Én nem tudok itt és most beszélni. Lejöttem a katedráról, és őszintén megmondtam indokaimat. Ravasz kedves megértéssel szólott. Igazán és őszintén szólott. Elfogadom az indokot, mert egész éven át szépen és szorgalmasan vett részt a munkában. De akkor lesz tudatos és igazi prédikátor, ha majd odajut, hogy a legcinikusabb hallgatóságot is nemcsak lekötni tudja, de magába szállásra is tudja bírni. Sok pompás példát hozott fel erre nézve. Így végződött reám nézve ez a tanulságos szónoklati óra.

A negyedik év második felében elég sokat foglalkoztam az Ó-szövetség, Izrael történetének megismerésével. Kecskeméthy a Deutlononionum probléma köréből tüzte ki az írásbeli házi dolgozat tételét. Másodéves koromban Kálvin életművéről Pokolynak dolgoztam s ez jó volt arra, hogy Kálvint valamennyire megismerjem. Gondoltam, ez a dolgozat most jó lesz arra, hogy az Ó-szövetséggel, amellyel a kurzusokon kívül alig foglalkoztam valamit is, jobban megismerjem. Ezért nem választottam a Nagy Károly életét, amelyhez talán többet értettem volna. Csengei Gusztáv: Izrael története mellett sokat olvastam, de bizony kevés szakszerű irodalmat, de legalább az Ó-szövetséget először, egyfolytában végig olvastam. Dolgozatom „jeles”-re sikerült, de én is tudtam, Kecskeméthy pedig sokkal jobban, hogy az egésznek nincs olyan jelentősége, melynek alapján további tanulmányozásra, elmélyülésre lenne kilátás. A vizsgám különösen a Nagy Károly tárgyaiból most is fényesen sikerült. A bizottság tagjai kitüntető melegséggel bántak velem. A gyakorlati biblia magyarázatánál a szónoklati szemináriumi esethez hasonló dolog történt. Kiszólitottak, az utolsó felelő voltam, már a bizottság derűsen vette a dolgokat. Kenessey püspök mosolyogva mondta: A papnak néha rögtönözve is kell tudni beszélni. A Tiszteletes jelölt úr tudna-e? Ha szükség lenne, bizonyára igen – feleltem, egy bizonyos fokig túltengő, fiatalos önérzettel. Rendben van. Felnyitom a bibliát, adok egy textust. Beszéljen róla. A 110 Zsoltár ötlött eléje. Elolvastam. Gondolkoztam. Nem, ilyen hallgatóság előtt csak nevetségessé válnék. Kérem – mondtam – ahol ennyi jeles pap lesz jelen, ott én nem tudnék beszélni. Megkérném valamelyiket, hogy segítsen ki a bajból. Nagy Károly felkiáltott: Igaza van. Nagyszerűen kivágta magát a bajból most is. A bizottság kacagott. Az elnök püspök pedig kedvesen szólt. Talán el is fogadhatjuk a feleletet. Jól van. A vizsgát bezárom. Tanácskozás után kihirdetjük az eredményt.

Így végződött a negyedév. Élénk ifjúsági életet folytattam, sokat olvastam, minden érdekelt, ami választott hivatással kapcsolatban állott. Főként igehirdető akartam lenni, de megrendítőbb lelki élményeim nem voltak és egyik teológiai tudományos szakcsoportban sem indultam el a behatóbb tanulmányozás útjára. Azt azonban éreztem, hogy mint gyakorló lelkipásztor a legnagyobb odaadással kívánok dolgozni. Mi legyen a cél érdekében az út tovább? Külföldre is ki akartam menni, de nem ürült meg az a stipendium, melyet megpályáztam, Nagy Károly azt tanácsolta, hogy várjak még egy évig. Akkor biztosan megkapom. Most menjek ki segédlelkésznek. Legalább leteszem a második lelkészi vizsgát, és mint kész ember megyek ki külföldre. Ő támogatott, hogy én legyek a monostori segédlelkész. Jó volt a Nagy Károly támogatása, de még hatásosabb volt, hogy jó barátom volt a püspöki titkár és ő még hathatósabban tudott támogatni. Monostor volt a legjobb segédlelkészi állás. Ez a negyedik parochiális kör akkor volt kialakulóban. Lakás, havi 200 korona volt a fizetés, elég szép stólajövedelem is. Nem csoda, hogy sokan pályáztak reá. Két erős, külső pályázóval kerültem szembe. Benkő Viktort, vagy Biberauer Richardot gondolta Kenessey, hogy ők legyenek ott misszionáriusok. Pietisták voltak s Kenessey ezzel az irányzattal rokonszenvezett. Nagy Károly vitatta, hogy kívülről nem lehet a legjobb helyre embert hozni. Kis Mihály egy nap jön: Mégsem nevez ki az öreg. Azt mondta Monostorról húzzalak ki, mert ezen még gondolkozik. Nem húztalak ki. Addig csökönyösködtem, míg megunja az öreg s ott maradsz. Így is történt. Másnap behívátja Kenessey. Kész vannak a kinevezési

okmányok? Kész – felelte Kis Mihály. Az enyémet is megírta. Odatette aláírásra elsőnek. Kenessey nézi-nézi. Mondtam, hogy ezt hagyja ki. Ezen gondolkozom. Miért Méltóságos Úr? Nagy Károly igazgató úr is Vásárhelyit javasolta. Kit akar Méltóságod? Benkő Viktort – mondjuk. Ugyan. Idős ember, itt csak adósságot csinál, menjen rendes eklézsiába, házasodjék meg. Igaza van – engedett Kenessey s egy pillanatnyi ellágyulásában már alá is volt írva a kinevezés. Így lettem én monostori segédlelkész. Sokat ér, ha a titkár is jó barátja az embernek.

## MONOSTORI SEGÉD-PAPSÁGOM

A monostori parochiális kör az én időmben állott végleges megszervezés előtt. Az egyházközség megszerezte a Gr. Nemes-féle telket, amelyben egy régi kastély állott nagy kert előterében. A földszint egyik nagyobb szobájában, talán a régi ebédlőben helyezték el a leányiskolát, egy másik, vele szemben levő szobában az imaházat rendezték be, a földszinten lakott az egyházi és a családja. Az emeleten volt az igazgató–tanítónőnek egy kétszobás, konyhás lakása, itt kapott egy külön bejáratú szobát a segédlelkész, s ez volt a lelkeszi iroda is. Már néhány évvel azelőtt megtörtént ez a kezdetleges szervezés. A munka hivatalos keretekben megindult és lassanként az első lelkesedés tüze elhamvadt, úgy hogy az én időmben a hívek elég lanyha érdeklődése mellett folyt a rendszeres lelkipásztori munka. Az udvaron volt egy külön kis épület, ebben egy állami iskolai tanító lakott, aki az ingyen lakás fejében a kántori teendőket látta el. Ebben a keretben kezdettem meg szolgáltatatomat. A segédlelkész csak üres szobát, egy hivatali szekrényvel kapta, magának kellett a berendezésről gondoskodnia. Én kellemesen, izléseesen berendeztettem a szobámat. Jól éreztem benne magam. Nyári vakáció volt. Vallásóráim nem voltak, úgy szólva az egész délelőttöm szabad volt. Délutánonként az elég gyakori temetések foglaltak el, mert a kórház is ide volt beosztva és a klinikákról sok ilyen szolgáltatást igényeltek. Elhatároztam, hogy a biblia alaposabb megismerésével foglalkozom. Macznyik római levélhez írott kommentárját, Jézus életéről szóló könyvét s még egypár hasonló munkát olvastam, készítettem jegyzeteket belőlük, de éreztem, hogy főként mégis csak a német hasonló irodalomra vagyunk utalva.

Az istentiszteletekre itt is nagy gonddal készültem, nemcsak a délelőtti, de a délutáni istentiszteletekre is, bár délelőtt is kevesen jártak templomba, még a kis imaház sem telt meg, délután alig jelent meg 8-10 hallgató. Mondta is a kántor, hogy egészen feleslegesek ezek a délutáni prédikációk. De megtartottam. Egyébként a kántor – Varga Lajos – derék, jóra való ember volt, hivatásos tanító, kitűnő családapa. Sok gyermeke volt, 6 vagy ennél is több. Egyszer meghitten beszélgettünk. Nehéz gond ugye a sok gyermek – mondtam. Nem nehéz az kérem – felelte. Tudja Tiszteletes Úr, én semmi különbséget sem érzek a legénykori állapotom és a mostani között. Hogy lehet az – kérdeztem csodálkozva. Hát úgy – kérem –, hogy legénykoromban sem volt soha egy krajcárom se, most sincs soha. De legalább vannak gyermekeim. Igaza volt. Minden földi kincsnél többet értek gyermekei, akiből derék emberek váltak.

A nyári napok csendesen telegettek, minden különösebb esemény nélkül. De két dolog mégis történt, amely bizonyos érdeklődést ébresztett irányomban. Kicsi dolgok, de kellemesen emlékezem vissza rájuk.

Az igazgatónő, özv. Tattiás Ferencné – Vadas Ilona volt, leánya Kolozsvár egykori neves esperesének, Nagy Péter püspök barátjának Vadas Péternek. Tekintélyes, kedves úrinő, széleskörű, jó társasággal tartott fent összeköttetést leányával, Margittal, aki nagyon szépen zongorázott. A vármegyei főjegyző, tekintélyes közéletti férfiú, Csiszár Gyula is rokonuk volt, gyakran megfordult házuknál, feleségével együtt. Egy alkalommal sok fiatallembert és nagy leánytársaságot hívtak meg. Engem is meghívtak. Amikor beléptem a szobába a társaság jórészt már össze is volt gyűlve. Egy igen jól öltözött, nagy gavallért játszó, fiatalember vitte a szót. Babos Laci, egy gazdag kereskedő fia. Amint szerényen, csendesen helyet foglaltam a társaságban, mindjárt belém is kötött. Ön ugye református pap? – kérdezte. Igen, az vagyok. Miért? Csak úgy. Rögtön kiolvastam a képéből. Érdekes – mondtam. És önnek mi a foglalkozása? A leányok felfigyeltek. Laci barátunk egy kicsit meglepve felelt. Jogász vagyok. Köszönöm – folytattam. Mert sajnos én bizony éppen semmit sem tudtam kiolvasni a képéből. Hangos kacaj a leányok részéről. Laci úrnak aznap este nem volt valami különösen kellemes az időtöltése. A gyülekezet társaságaiban pedig még azután is többször szó esett a dolgról. Tetszett, hogy a Tiszteletes Úr nem hagyta magát.

A másik esemény még jobb eredménnyel járt. Istentisztelet után parochiális ülést tartottunk, a hívek elég széleskörű részvételével. Az elnök Dr. Schilling Lajos egyetemi tanár, szelíd lelkű, áldott szívű férfiú. Az ülésre eljött, bár egyébként templomba nem szokott járni, az egyházközség nagyhatalmú, lármás gazda-gondnoka Sárosi Lajos állatorvos. Gazdag ember volt, szerette a maga módján egyházát, de kevély öntudattal gyakorolta hivatali hatalmát. Nagyon kicsi ember volt előtte a segédlelkész. Az imaházban tartottunk ülést. Sárosi természetesen nem vett részt az istentiszteleten, csak templomozás után jött be az imaterembe, amelyben azonban padok, szószék és úrasztala is volt. Égő szivarral jött be, ült le az első padba és tovább szivarozott. Az elnök már nyitotta a gyűlést, éppen kezdődött a tanácskozás. Bocsánatot kérek – állottam fel helyemről – ez a helyiség templom. Itt nem lehet szivarozni. Mielőtt folytatnánk a gyűlést, kérem elnök urat, tiltsa el a dohányzást. Az elnök Sárosira nézett. Sárosi elpirulva, legyintett a kezével, haragosan szólott: Szivaroztam én itt máskor is. Semmi köze ahhoz a fiatal Tiszteletesnek. Van közöm – mondottam – mert ha fiatal vagyok is, papja vagyok a gyülekezetnek. Nekem kötelességem szólani. Az elnök, a kedves öreg Schilling professzor csendesen szólott, felmegyünk a Tiszteletes úr szobájába, ott tartjuk meg a gyűlést. Sárosi urat itt hagyjuk, hadd szívja el a szivarját egyedül. Akkor elmegyek én – mondotta Sárosi és el is ment. A gyűlést megtartottuk. A közhangulat pedig nekem adott igazat.

Szép jutalma lett fellépésemnek. A gyűlésen jelen volt Székely Dobi Géza, a Heinrichszappangyár igazgatója. Akkor került Kassáról Kolozsvárra. Lelkes, művelt, gazdag ember, aki ez alkalommal jelent meg először a gyülekezetben. Másnap eljött hozzám. Tegnap fellépése nagyon tetszett nekem. Barátja, segítőtársa akarok lenni. Keressen fel családi körömben. Reám mindig számíthat. Szép jutalom volt ez, mert Székely Dobi Géza igen sokat tudott tenni, segíteni későbbi tevékenységem előbb vitele érdekében. A gyülekezet érdeklődése pedig felébredt. Ez egy kicsit a templomlátogatók számának gyarapodásában is kezdett meglátszani.

Szeptemberben megkezdődött az elevenebb munka. A monostori állami elemi iskolában heti 6 órám, sok növendékem volt. Tanítottam még a belvárosi leányiskolában heti 2 órán. Kedvvel, nagy buzgósággal végeztem a vallás-tanítást. A saját monostori leányiskolánkban is tanítottam heti 2 órán. Idejártak át a szomszédos „Augusteum”, apácák által vezetett rom.kath. leányiskola ref. növendékei. Megdöbbenve láttam, hogy saját ref. gyermekeimre milyen elidegenítő hatást gyakorol iskolájuk. Elhatároztam, hogy meglátogatom szülőiket s megkérem, hogy gyermekeikre vigyázzanak. A szülők előtt szokatlan volt az ilyen papi látogatás, de általában jó néven vették.

Gyermek-istentiszteleteket tartottam. Lelkes támogatóm akadt a monostori állami elemi iskola egyik művelt lelkű, buzgó tanítónőjében, Gross Idában, aki nagy odaadással vette számba és vezette minden vasárnap reggel a templomba, a külön gyermek-istentiszteletre a gyermekeket. A szülők is kezdtek felfigyelni. Ez is meglátszott már még a délutáni istentiszteleteken is.

A gyermekekkel szívesen foglalkoztam és a gyermekek hálásak voltak. Kedves jelt kaptam erről éppen Kenessey püspök előtt. Egy szép őszi délután a monostori úton mentem be a városba, szembejött velem sétálgatva Kenessey püspök kedves barátjával Schneller egyetemi tanárral. Észrevettem őket, illendően üdvözölni készültem, amikor egyszerre rohanva fut hozzám két kis leány növendékem, akik mögöttünk jöve láttak meg. Né! Tiszteletes Úr! Odafutottak hozzám, átöleltek mintegy ölbe kérezkedve. Kenessey és Schneller megállottak, gyönyörködő mosolygással megvárták, míg kibontakozom a gyermekek öleléséből. Odajöttek hozzám. Jól van Tiszteletes Úr! Ennél szebb bizonyítványt nem kaphattunk volna arról, hogy Jézus szerint kíván foglalkozni növendékeivel. Csak így továbbra is. Előre. Mondhatom, hogy én is nagyon boldog voltam aznap délután. Nem felejtí el az efféléket az ember.

Kenesseyvel különben a megelőző hetekben volt még egy kedves beszélgetésem. A felsőbb leányiskolában, a „De Gerando”-ban ahogy emlegették, pár hétig helyettesíteni



kellett a beteg hitoktatót. Kenessey felhivatott magához, hogy lássam el én a helyettesítést. Bocsánatot kérek Főtiszteletű Úr, de én nem vagyok alkalmas erre a feladatra. Miért? – kérdezte Kenessey. Meg kell mondanom, hogy van ott egy bentlakó növendék, aki az én ideálom. Ezt tudják osztálytársai, a bentlakó növendékek mind. Naponként el szoktam sétálni mellettük, köszönök neki. Ennyiből áll igaz az udvarlásom. De nem lenne tekintélyem előttük, és én meg nagyon zavarba jönnék, ha feleltetnem kellene az ideálomat. Jól van – jól – felelte Kenessey. De hát megmondhatja, hogy ki is az a kislány? Csiki Nusi – feleltem. A Gálffy Sándorné kishúga? Igen – mondtam zavartan. Derék dolog. Csak igyekezni kell, mert előbb a katedra s csak azután a Nusika. Egyébként igaza van, nem való maga oda hitoktatónak. Mást fogok küldeni.

Így folyt életem a monostori gyülekezetben egészen december második hetéig, amikor történt valami, ami egyszerre nagyszerű változást hozott a gyülekezeti életben. Az egyházközség főgondnokává választották Kolozsvári Bálint egyetemi tanárt. Tiszteletére a Nagy Gábor éttermében előkelő társasvacsorát rendeztek. Ott volt a püspök, a főgondnok nagytekintélyű édesapja Kolozsvári Sándor, szintén egyetemi tanár és sokan a református társadalom vezér egyéniségei közül. Páran a monostori gyülekezetből is megjelentünk. Én Székely Dobi Géza mellett ültem. Tudja mit – mondtam – mondja meg, hogy karácsonyfa ünnepélyt szeretnénk rendezni a monostori szegény iskolás gyermekek számára. Engedjék meg, hogy mivel úgy sincs cigány, a helyett én tányérozzak, s amit a cigánynak adtak volna, azt adják a monostori szegényeknek és karácsonyfa ünnepélynek javára. Székely Dobi Géza felállott, elmondta beszédét, és a végén azt mondta: itt mellettem a Tiszteletes Úrnak van egy jó ötlete, nekem tetszik, de mondja el ő, hátha másoknak is tetszeni fog. Halljuk-halljuk, szólottak sok jóindulattal a „tekintélyesek”. Előadtam a dolgot. Helyes – hangzott a válasz. Legyen egy kis kálvinista tányérozás. Nagyszerű volt az eredmény. Több mint 250 korona gyűlt össze. Szép összeg volt az abban az időben. Mi monostoriak nagy örömmel mentünk haza.

A következő vasárnap bejelentettem a gyülekezetnek az eredményt. A gyülekezet is adakozott, gazdagoknak éreztük magunkat. Bőven volt pénzünk nemcsak a karácsonyfa-ünnepélyre, de szegény segélyezésre is. De hogy csináljuk meg az utóbbit? Segélyező bizottságot alakítottunk, melynek a lelke Szentiványi József adóhivatali tisztviselő volt. Ha csak a pénzt osztjuk ki, nem sok láttatja lesz a dolognak. Csináljunk szegényeknek egy igazi karácsonyt. Elhatároztuk, hogy összeírjuk a nyomorgó szegényeket. Mindenkinek süttetünk egy kalácsot, veszünk egy kiló húst, egy métermázsza vágott tűzifát és karácsony estéjére mindezt, megtoldva egy pár koronával, hazavisszük és a szomszédos városi szegényházban mindenik szegényházi ellátottnak karácsony estéjén adunk egy-egy fonott kalácsot. Így is történt. És én az egyházzfival és egyik pék szekérével és legényével elhagyatott külvárosokban felkerestem a bejelentett családokat és kiosztottam a kalácsot, a húst, a pénzt és egy nyugtát, melynek ellenében megkapják q számukra megrendelt tűzifát. Nekem is feledhetetlenül tanulságos volt az az út. Akkor állottam szemben az igazi nyomorúságok megdöbbentő képeivel.

Ez a karácsonyi segélyezés, az iskolás gyermekek részére rendezett karácsonyfa-ünnepély, az első abban a gyülekezetben, melyen Ravasz László tartott áldott tanítást, lángra gyújtotta a gyülekezet lelkesedését. Annyian jártak templomba, hogy nemcsak az imaházba nem fértek, betöltötték a tanteremből elválasztó folyosót is, hanem a tantermet is megtöltötték, s a megnyitott ajtón keresztül hallgatták az igét.

Tekintettel a gyülekezet munkásjellegeré, bevezettem az esti istentiszteletet. Minden szerdán este 7 órakor bibliamagyarázattal istentiszteletet tartottam. Egy jobb módú ipari munkás felesége ajándékozta a termet jól bevilágító lámpát, mert a villany az imaterembe még nem volt bevezetve. Zsúfolásig látogatottak voltak az istentiszteletek. Nagy Károly, a püspök, más vezető egyházi emberek is eljöttek, hogy meglássák ezeket a sajátságos összetételű összejöveteleket.

Szép, lelkes időszak volt. Nekem ugyan alapos dolgot adott a külső szolgálat mellett, a vallásórák mellett a heti 3-4 prédikáció, mert lényegében az volt a szerda esti is

– de szívesen végeztem. Inkább akkor voltam zavarban, mikor a hallgatóság között Nagy Károlyt, a püspököt, vagy más egyházi előkelőséget láttam megjelenni.

Eleven társas életet is éltem. A jobb módú hívek minden társadalmi rétegből gyakran meghívtak. Székely Dobi Géza bevezetett a Kossuth asztaltársaságba is, ott is két alkalommal igen előkelő előadók sorában tartottam előadást. Sőt Nagy Károly részéről az a kitüntetés ért, hogy egyszer Tordára, másodszer Medgyesre maga helyett engem küldött ki előadás tartására, egy-egy díszes protestáns műsoros estély keretében.

Így alakult monostori szolgálatom. Eljött március és gondolnom kellett a második lelkészképesítő vizsga letételére, amikor az én beszercei pártfogómtól, Ráduly Jánostól nagy levél érkezett. Megírta, hogy lelkészük meghalt, gyűlést tartottak és mellettem foglaltak állást, a határozatot küldöttség hozza Kenessey püspökhöz. Meg ne tegyem, hogy kitérjek a meghívás elől. Sokat tépelődtem. Én külföldre menni, mélyebbre ható tanulmányokat végezni kívántam. Félttem, hogy az állás elfogadása törést jelent pályafutásomban. Vásárhelyi Boldizsártól, nagybátyámtól kértem tanácsot. Meglepő, – mondotta – hogy az elég tisztos ellátású, szép missziói feladat betöltésére hivatott beszercei lelkészi állásra hívnak, ne térj ki előle, mert még kérdéses, hogy kinevez-e a püspök, hiszen körlelkézségről révén szó, tőle függ a dolog. Ha kitérő választ adsz, a gyülekezet kitartása kétségessé válik. Ha külföldre mész s közben az állást betöltik, kérdés, hogy hazatérésed után kapsz-e ilyen előnyös állást? Mint lekipásztor is tovább képezheted magadat, sőt, amilyen intelligens a beszercei gyülekezet, szabadságot is adhat, és úgy is kimehetsz külföldre, s lekipásztori tapasztalataid alapján még gyümölcsözőbb lehet külföldi tanulmányutad. Döntöttem. Megírtam a választ Ráduly János erdőtanácsosnak. Hálás vagyok, s ha visznek, örömmel fogok Besztercére menni.

Díszes küldöttség hozta Kenesseyhez a határozatot. Fejérvári Jenő főispán, egyházmegyei főgondnok, a tanfelügyelő, pénzügyi igazgató, ügyvédek, Ráduly és mások személyéből álló küldöttség határozott formában kérte kinevezésemet. Kenessey rámutatott a nehézségekre. F fiatal vagyok, még lelkészi oklevelem sincs meg, ott az özvegyi kegyév kérdésének rendezése. A küldöttség minden terhet vállalt. Örömmel közölték velem a küldöttség tagjai, hogy a püspök végül is megígérte kinevezésemet. Most már csak egy van hátra – mondták. Vigyázzon Tiszteletes úr, hogy valahogy meg ne bukják a papi vizsgán.

Nem buktam meg. Amiből lehetett szorgalmasan tanultam s jelesre vizsgáztam. Meg volt a jeles oklevelem s a kész állá már várt reám. Boldog voltam. A vizsga letételének délutánján egyik barátommal, Gáspár gyulával, éppen erről beszélgetve haladtunk az utcán a belvárosba tartva, amikor egy fehér ruhás leány alakja villant a szemünkbe, aki szembejött velünk. Gáspár előbb megismerte: csatlakozz! Ő jön. Ő akkor végezte a VI-ik felső leányiskola osztály. Ő is elbúcsúzott intézetétől és éppen itt a monostori utcában lakó rokonához indult. Így hozott össze életünk egy mindkettőnk számára jelentős fordulópontján az Isten bölcsessége. Nem beszéltünk róla, de éreztük, hogy életünk közös útját mutatta meg Isten ebben a találkozásban.

Őt elkísértem, a kapuban egy kicsit beszélgettünk, eztán kézfogással búcsúztunk. Gáspár megvárt. Rendben van. Vár a parochia. Házasodj meg. És a külföldi utam? Elmentek majd ketten – felelte Gyula barátom. Úgy lett. Elmentünk másfél esztendő után. Ketten. És azóta Isten kegyeletéből így is járjuk az élet sokszor nehéz, változatos útját. – ketten.

A monostori gyülekezettől melegen, kedvesen búcsúztam. Az istentisztelet után Székely Dobi Géza intézett szép beszédet hozzám. A búcsúzó istentiszteleten még Sárosi gazdagondnok is részt vett. A hívek mosolyogva búcsúztak. Menjen csak Tiszteletes úr. Nem búsulunk, nemsokára visszahozzuk. Visszahozzuk – mondotta Sárosi is. Ne gondolja, hogy én haragszom azért a szivar dologért. Nekünk olyan pap kell, aki még nekem is megmondja az igazat.

A jóslat részben bevált. Tíz év után visszahoztak egyhangú meghívással a kolozsvári hívek, csak hogy nem a monostori, hanem a nagy magyar-utcai parochiába, amiről én akkor még álmodni sem mertem.

„Az Úr csodásan működik, de útja rejtve van” – tölti be szívemet az Isten előtt meghódoló alázat, most amikor e sorokat több mint 30 esztendő után leírom. Milyen harminc esztendő telt el azóta. Ki gondolta volna, hogy mindazt átéljük, amit átértünk?

## AZ ELSŐ BESZTERCEI ÉVEK

A püspök, Kenessey, most már másodszor is kiküldött Besztercére. Úgy volt, hogy júniustól – szeptemberig mint segédlelkész működjek, akkor kérjem meg az esperest a püspök nevében, hogy tartson egy presbiteri gyűlést, amely állapítsa meg, hogy az egyházközsége által átadott határozatot, melyben kinevezésemet kérte, fenntartja a gyülekezet, és akkor a püspök minden további nélkül kinevez. Az öreg esperes, aki rokonom volt távolról, Musnai Károly, egy kicsit aggodalmaskodott a püspöki utasítás törvényessége miatt, lehet, hogy nem is éppen engem akart, de azért ő is ellentmondás nélkül követte az utasítást és én a pár hónapi segédlelkészkedés után, 1911. szeptemberében, 23 éves koromban, besztercei lelkész lettem Kenessey püspök kinevezése alapján.

A besztercei gyülekezet osztatlan örömmel fogadta kinevezésemet. Elhatározták, hogy az egész besztercevidéki magyarság ünnepévé teszik beiktatásomat. Maga a főispán, Fejérvári Jenő is, aki engem igen szeretett, pártolta és előmozdította ezt a törekvést. Külön rendezőbizottság készített elő mindent. Még az ünnepi bankett részleteit is pontosan elrendezték. Éppen ezzel kapcsolatosan van egy jellemzően derűs emlékem. Beosztották, hogy ki-kire mond felköszöntőt. Az egyházközség gondnoka, ekkor már a régi, érdemes gondnoknak, Keresztes Elődnek az öccse, Sziberth Sándor, derék, lelkes magyar, jó kálvinista, kitűnő kereskedő volt. A gondnoknak a vendégpapokat kellett a beosztás szerint felköszönteni. Jött az én kedves gondnokom és bizalmasan szólott: Nézze kedves Tiszteletes Úr. Nem vagyok én afféle papi ember. Csináljon nekem egy rövid felköszöntőt. Meg is írtam. Másnap át is adtam. Harmadnap jön a gondnok. Tiszteletes úr, amit írt az igen nehéz és igen hosszú. Próbáltam megtanulni, de nem megy. Lássá Gondnok úr – azt szokták mondani, hogy a pap munkája semmi. Pedig nem is olyan kicsi dolog csak vasárnapról vasárnapra egy predikációt elmondani. Oh kérem – felelte gondnokom az egész más. Ha belejön az ember a beszédbe, ugat mint a kicsi kutya, ha kell, ha nem. Rosszul jártam, amikor ezen az úton akartam megbecsülésre, az igehirdetői munka értékelésére reávezetni az én egyébként igazán lelkes, buzgó és engem is nagyon szerető gondnokomat, aki benne élt a felfogásban, hogy az igaz papi beszéd abban áll, hogy az ügyes pap „kivágja a rezet”.

A beiktatás tényleg nagyon szép volt. Négylovas hintó a főispán mellett ülve vonultam nagy kocsisor élén a templomba. Díszkapu előtt fogadtak. A beiktató istentiszteleten Musnai esperes imádkozott, nagybátyám Vásárhelyi Boldizsár dési esperes mondotta a beiktató beszédet. Az én székfoglaló beszédemet később kiadtam „Tudom kinek hittem” című beszéd-kötetemben. Ez volt a textusom: „Mert nem végeztem, hogy egyébről tudjak ti köztetek, mint a Jézus Krisztusról, még pedig mint megfeszítettről”. Istentisztelet után a vármegyétől, várostól, szász evangélikus egyháztól, gimnáziumtól elkezdve a küldöttségek egész sora üdvözölt és azután jött sok felköszöntővel a díszes közebed. A legnagyobb feltűnést azonban az keltette, hogy beiktatásomra előbbi gyülekezetemnek, a monostori gyülekezetnek 16 tagú küldöttsége is megjelent Székely Dobi Géza gyárigazgató vezetésével. A küldöttségben a monostori gyülekezet minden társadalmi rétege képviselve volt és főként az keltett figyelmet, hogy Beszterce és Kolozsvár sokkal távolabb volt annál, hogy a részvételt csak szórakoztató kirándulásnak lehessen tekinteni. Ezt Székely Dobi Géza a közebeden tartott beszédében nagyon ki is emelte és hangsúlyozta, hogy a gyülekezetnek is ápolniuk kellene egymással szemben a hitbeli barátságot és kifejleszteni az ezen felépülő együttműködést. Abban az időben, kivált egy úgynevezett „világi” ember részéről szokatlanul új gondolat volt ez. Beiktatásomról még két jellemző dolgot jegyzek fel. A beiktató beszédet Vásárhelyi Boldizsár tartotta. Ekkor látták, hallották először a beszterceiek, akik egyébként hírből ismerték. Megelőzőleg, pár hónap előtt, Nagy Károly járt Besztercén, prédikált és egy műsoros estélyen elragadó hatással előadást tartott. Jellemző volt a presbiterek összehasonlító megállapítása. Nagy Károly a ragyogóbb szónok, de ha a kettő közül

kellene választani, akkor papunknak mégis Vásárhelyi Boldizsárt választanók meg. Én meg a leginkább annak örvendtem, hogy beiktatásom eleitől végig részt vett az én igen kedves unokatestvérem, a nagyon tehetséges Vásárhelyi József, a korán elhalt kiváló teológus, aki pár évvel volt fiatalabb nálam, de egy szív egy lélek voltunk. Végighallgatott mindent, a sok üdvözlésre adott válaszaimat s a legvégén odajött hozzám: Jancsi, megállapítottam, hogy te tanultál és tudsz. Ez azért esett jól, mert éppen teológus társaim között sok olyan is volt, aki szívesen állította, hogy nekem csak „svádám” van, de készülségem nincsen. Irigynek és igazságtalannak tartottam akkor is a megállapítást, mert tényleg állandóan tanultam és képeztem magam.

A beiktatás után következett papi szentelésem. Vásárhelyi Boldizsárt kértem meg és kézrátétellel ő avatott pappá. Ezzel az igével áldott meg: „Örüljétek az örülőkkel és sírjatok a sírókkal”. A felszentelésről egyenesen Udvarfalvára utaztam nagyanyámhoz és nagynénémhez, akik édesanyámnak tett fogadásból is szeretettel neveltek, és bejelentettem, hogy tőlük meg Disznajóra megyek, és feleségül kérem Csiki Nusit. Helyeselték nagyon elhatározásomat. Vonzalmunkról kezdet óta tudtak, s mindenkor örömmel nézték. Szándékom és választásom – véleményük szerint – megfelelt annak a jellemző mértéknek, amelyet ők a házastárs megválasztásánál döntő jelentőségűnek tartottak. Ne házasodj, s ne végy feleséget olyan családból – szokta mondani nagyanyám, amely nem a kifogástalan becsület hírében áll. Ha egy családban sikkasztók, paráznák, nemzet és egyházárulók voltak, kerülj az a családot. Lehet, hogy akit megszeretsz kifogástalan, de a bűnös hajlam jelentkezik gyermekeidben, unokáidban s az fogja meggyalázni a mi tiszta nemzetségünket. Értelmes, intelligens családból nőj. Nem baj, ha a család szegény, mert az eszes nemzetség sarjadéka visszaszerezheti a vagyont, a tekintélyt is, de ha valami buta nemzetségbe elegyedsz, a vagyont könnyen el lehet veszíteni s a korlátolt, tehetségtelen utódok, ha leestek a vagyoni pozícióról – lent is maradnak. A feleségem családja – nagyanyám szerint – mind a két mértéknek megfelelt, ezért nagy örömmel bocsátottak leánykérő utamra.

A leánykérés sikerült. Könnyen, folyamatosan beszélő ember voltam, de pár mondatot súlyosabb dadogások között sohasem mondtam el, mint azt a pár mondatot, mellyel feleségem kezét jólelkű anyósomtól megkértem. Az volt a szerencsém, hogy a feleségem is segített nekem. Kedvező választ kaptam. Ezzel ki is merült bátorságom. Az apósomtól már levélben kértem meg feleségemet. Apósom is kedves, bölcs levélben adta meg beleegyezését házasságunkhoz.

Így tértem haza szívemben boldog álmokkal besztercei parochiámra. Nagyon szorgalmas munkába kezdtem, hogy ezáltal is fegyelmezni tudjam magamat. Minden héten vallásos estélyt tartottam, a rendes istentiszteletek, vallásórák mellett pásztori látogatásokat tettem. A gyülekezet családait több alkalommal is felkerestem. Kísértett az a veszedelem, hogyha a vallásos estélyek témakörét meg nem állapítom, ki nem hirdetem, előkészület nélkül beszélek csak így-úgy egy-egy elem ötlő, könnyűnek tetsző textusról, témáról. Komoly programot állítottam össze három hónapra. A Biblia és a tudományos kritika. Jézus és a család élete. Jézus és az egyház. Jézus és az állam. A társadalmi mozgalmak megítélése. A reformáció ajándékai, főcíme alatt tartottam három-három előadást. A programot a helyi lapban, a „Beszterce”-ben előre közöltem. Az érdeklődés megvolt. A kaszinó könyvtárszobájában hétről-hétre igen művelt közönség hallgatta meg az előadásokat. Ha fegyelmező kényszert kívántam magam ellen alkalmazni, az sikerült is. Olyan közönség jelent meg már az első előadásokon, hogy nekem éreznem kellett, hogy kezdő készülségemmel e közönség várakozásának csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudok megfelelni. Dolgoztam is alaposan. Sokszor talált a kora hajnal is asztalom mellett. Egy éjszaka, valami vidéki kiszállásról jöve, a papi lakás előtt haladt el Hunyadi Imrének, az alispánnak, az én jóakaró pártfogó barátomnak kocsija. A papnál világosság van. Vajon mit csinálhat? Megállította kocsiját. Bekiáltott, bejött a szobámba. Meggyőződött, hogy egy csomó könyv között egyedül vagyok. Ez már beszéd – mondotta. De azért mégsem szabad túlságba vinni a dolgot.

Az is igaz, hogy azért az időtöltés sem maradt el. Kedves asztaltársaságom volt és a fehérasztal kísértése sem maradt el. Nem jártam vendéglőkbe, kétes helyekre, komoly viselkedésemért társaim „Esperes Úrnak” is becézgettek, de egy kicsit ők is vigyáztak reám, nem is hívtak magukkal a vacsora utáni külső mulatozásokba. De azért, ha továbbra is évről-évre így marad, könnyen lesiklottam volna a hozzám való életútról. „Nem jó egyedül lenni” – mondja az Ige. „Istentől való az igaz feleség”. A pap számára is Istentől való a tisztességes házasság. Most már a német nyelv gyakorlásához is nagyobb szorgalommal kezdtem. Egy szász deáktól vettem gyakorló órákat. Ibsen darabokat olvastunk, és azok alapján társalogtunk. Ha nem is volt most sem valami elismerésre méltó sem a szorgalmam, sem a haladásom, de azért már mégsem volt reménytelenül kevés az eredmény.

A városi közélet eseményeitől távol tartottam magam. Március 15-én ugyan beszédet mondtam a város magyarságának ünnepén, az Iparos Egyesület pár összejövetelén is részt vettem. Néhány cikket írtam a helyi lapban, de egyébként papi feladataim betöltésére fordítottam minden időmet.

A vallástanítás munkáját nagy szorgalommal végeztem. Nem voltam meglepődve az eredménnyel. Azt láttam, hogy az én polgárista, gimnazista növendékeim elég közönyösek, míg a katolikus növendékek sokkal nagyobb hévvel állnak egyházuk mellett. Hogy lehet az? A plébános kedves, elegáns megjelenésű férfiú volt, de mindig mosolyogva beszéltek nehézkesen elmondott, banálisan pongyola beszédéről. Egyébként is kényelmes ember volt, a magánéletéről is sok pletyka forgott közszájon. Tankönyvekben lehet a magyarázat – gondoltam. Megvettem az összes katolikus tankönyveket és kérdésekre részben meg is találtam a magyarázatot. Amiben könyveink száraz adathalmazok voltak, és úgy voltak megírva, hogy a kátét kivéve, alig volt hitvallásos tartalmuk, és azt, hogy én öntudatos református vagyok, sehol sem hangsúlyozták ki, addig már a katolikus kiskatechizmus így kezdődött: Én keresztyén katolikus vagyok. Egyháztörténelmi anyaguk is lelkes és támadó, hitüket védő elevevéssel volt megírva. Fogtam magam, és ezen az úton haladva én is kidolgoztam egy református kis katechizmus formát, és azt kezdtem tanítani. Kerestem valamit, amit később a Heidelbergi Káté alapján felépített erdélyi vallástanítási rendszer oldott meg sok év munkája alapján helyesen és rendszeresen.

Közben elég körülményes utazások rendjén menyasszonyomékat is meglátogattam. Készültem, vártam a nyilvános eljegyzést.

Sokan tudták, hogy a fiatal református pap szerelmes és titkos vőlegény is már. Érdekes kis történetem van, hogy a szászok miképp gondolkoztak a magyar lírizmusról. Egy vasárnap este untam magam, és elmentem vacsorázni a város központi éttermébe a „Schling” vendéglőbe. Egy nagy szász társaság volt együtt. Ifjú urak – leányok együtt nagy hosszú asztal mellett. Más nem is volt senki az étterembe. A cigány muzsikált. Majd tányérozott. A cigány hívem is volt, pár percig közvetlenül elbeszélgettem vele. Ezután lejátszott a banda még egy sorozat magyar nótát. Újabb tányérozás. Én keztem fogtam a primással, és fizetés után távoztam. A következő héten egy nagy társaságba így beszéltek a dolgot. Látjátok olyan a magyar ember, mint a református pap. Tudjuk, hogy szerelmes. Eljön a vendéglőbe. Eljátszatja a cigánnyal a menyasszony nótáit. Fizet úri módon. És ezzel a nótával telt szívvvel hazamegy. Ez az, amit mi magyar líraiságnak mondunk. Ezt nem tudjuk úgy mi. Így alkottak képet rólunk a józanabb szászok. Hangulatos kép, de sok a képzelgés benne

Június 30-án szép, megható családi ünnepély keretében megvolt nyilvános eljegyzésünk is. Kis Ferenc holtmarosi lelkész szép beszéd kíséretében adta át jegygyűrűinket. Az eljegyzésen részt vett nagyanyám és nagynéném is. Nagyanyám vetette fel a gondolatot: Ha már – mondotta – Jancsi mindenképpen tervezi a külföldi utat, menjenek most mind a ketten. Ősszel legyen meg az esküvő, és együtt járják meg a külföldi utat. Legalább Nusi vigyázni fog az urára. A költségekhez én is hozzájárulok. Mi fiatalok, nagy örömmel fogadtuk a gondolatot. Hozzá kell kezdeni a kivitelhez.

Szabadságot kell kérnem az egyházközségtől, püspöktől. Apósomok is beleegyeztek a terv megvalósításába, sőt anyósom megígérte, hogy írni fog barátnőjének, rokonának Gálffy Sándornénak, hogy tegyen jó szót a cél érdekében a püspöknél, aki barátságos családi összeköttetést tartott fenn Kenessey püspök és családjával.

Visszatérve az egyházközségbe, a presbiterium elé terjesztettem a kérést. A presbiterium örömmel megadta a szabadságot s kérte a püspököt, hogy szabadságom idejére nevezzen ki segéd-lelkészt helyettesítésemre. Az esperes is pártoló javaslattal terjesztette fel a kérést a püspökhöz. Személyesen vittem a kérést Kenesseyhez. Meggondolta-e a lépést? – kérdezte Kenessey. Nem is kellett gondolkoznom, mondtam, hiszen már elsőéves theológus koromban megegyeztünk, hogy hívek maradunk egymáshoz. Szép dolog – folytatta Kenessey. Csakhogy menyasszonya, ahogy én ismerem igényes, szépen szeret öltözködni, jobb módhoz szokott, nehezen szokik majd a szegényes papi életbe. Ha egyszer elmondja velem – mondtam – hogy „vele tűnök és vele szenvedek” – akkor Főtiszteletű úrnak sem lehet kétsége abban, hogy ő is, én is meg fogjuk azt a szót tartani. Adja Isten! A szabadságot meg fogja kapni. Szívemből kívánom, hogy igazi lelkész-pár legyen magukból, s az Anyaszentegyház is hasznát lássa az együtt megtett külföldi útnak.

A nyár, az őszi eltel a várakozásban, az előkészületekben. Október 29-én megtartottuk a kedves, ünnepies esküvőt. Csekme Ferenc esperes áldotta meg házasságunkat. Mi pedig elindultunk a tanulságokban gazdag külföldi útra.



## KÜLFÖLDI UTUNK

Boldog, reménykedő szívvel indultunk el feleségemmel a külföldi tanulmányútra. Visszagondolva életem alakulására, ma úgy látom, hogy jobb volt, hogy nem közvetlenül az első lelkészképesítő vizsga letétele után mentem ki külföldre. Akkor bizonyára jobban használtam volna fel a külföldi tanulmányi időt elméleti ismeretek gyűjtésére, de kevésbé olyan tapasztalatok gyűjtésére, melyeket éppen mint gyakorló lelkipásztor tudtam jobban felhasználni az Anyaszentegyház szolgálatában.

Első külföldi állomásunk Berlin volt. Fogyatékos nyelvismerettel, alaposabb tájékozódás nélkül vágtunk neki a nekünk szokatlanul nagy útnak. Egy dolgot azonban mégis tisztán tűztem ki utazásom céljául. Céлом az volt, hogy mindent megnézzek, ami alkalmas lehet arra, hogy a hatékony lelkipásztori munka végzésére tanulságot és útmutatást nyújtson akár gyakorlati, akár elméleti szempontból és hazatérésem után felhasználható legyen.

A hatalmas Berlin városában nehezen tudtunk volna eligazodni, ha rövidesen kapcsolatba nem kerültünk volna a Berlinben tartózkodó magyar, református teológusokkal. Ott voltak régi barátaim közül Árkosi Jenő, Tavaszi Sándor kolozsvári teológusok, Svinger Jenő sárospataki teológus. A legelső vasárnap délután már találkoztunk is, együtt mentünk el a berlini dómba istentiszteletre. Ez az istentisztelet elhatározóan nagy befolyást gyakorolt reám. Dryander a nagynevű udvari főpap prédikált. Egyénisége, igehirdetése lelke mélyéig megragadott. Tiszteletreméltó megjelenése lebilincselte. Szép fehér haja, jóságot és lelkierőt és tisztaságot sugárzó tekintete, egész valóságát átható kegyes áhítata, meleg ifjúságot, lelki frissességet mutató előadása, beszédének evangéliumi tartalma akaratlanul is felébresztették bennem a benyomást: Ez valóban az a férfiú, akitől sokat tanulhatok, mint igehirdető lelkipásztor. Másnap reggel elmentem és megvásároltam Dryander könyveit. A Miatyánkról szóló prédikációt, a Márk evangéliumát egyházi beszédekben feldolgozó két kötetét, a János első levelét kidolgozott prédikációkban nyújtó könyvét és a Pál apostol életét az Apostolok cselekedeteiből vett textusok alapján feldolgozó művét, két másik prédikációs könyvével együtt. Még aznap délután hozzákezdettem Miatyánkról szóló szép beszédkötetének fordításához.

A fordítás munkájában feleségem segített. Az ismeretlen szavakat feleségem kereste ki és én apró cédulákra írtam azokat. Másnapra megtanultam a szavakat és a feleségem kikérdezte a tanultakat. Így állandóan gyarapodott szókincsem és nemsokára már folyamatosan tudtam olvasni és fordítani. Berlini tartózkodásunk alatt Dryander E. „Miatyánk”-ról szóló egész kötetét lefordítottam. Hazatérésem után Besztercén igehirdetésem rendjén áldásos hasznát vettem e kedves emlékü berlini munkálkodásomnak.

Berlinben három hónapig voltunk. Jó szállásunk és ellátásunk volt egy a Fridrich Strasse-ban fekvő Pensionba, Rannuscheck úréknál. Szép, nagy, kényelmes szobánk, teljes ellátásunk, napi ötszöri étkezéssel kettőnknek havonként 190 Márkába került akkor. Kedvesek voltak hozzánk a lakótársak is, az asztaltársak is., különösen jó társunk volt Árkosi Jenő. A nagyvárosi élet forgatagában mi csendes visszavonultságban, de boldogan éltünk. Ki-kimentünk kávéházba, megnéztük a nagyobb múzeumokat, egy-egy színházi előadást, de egyébként a templom, egyetemi előadások, vallásos gyülekezetek látogatása és olvasás foglalta le időnket. Berlin sokkal nagyobb volt annál és én is sokkal tájékozatlanabb voltam, hogysen alaposabban tanulmányozni tudtam volna Berlin protestáns egyházi életét, különösen a belmissziói szervezeteket, még kevésbé lehetett szó arról, hogy a szociális, gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok megismerésébe jobban elmélyüljek.

Az egyetemen kevés előadást hallgattam. Harnack előadásain voltam párszor, többször részt vettem Mahling előadásain, amelyeket János evangéliuma gyakorlati magyarázatairól tartott, alaposabban áttanulmányoztam egyik abban az időben megjelent könyvét, melyben Jézus és Nietzsche viszonyáról szólott igen alapos fejtegetések keretében. Egyébként azonban a berlini hónapok inkább a benső összeszedés,



nyelvtanulás hónapjai voltak, mert – sajnos – német nyelvi ismeretem nagyon fogyatékos volt és így nem tudtam eléggé elevenen társalogni s kapcsolatba jutni az emberekkel. Berlinből egyetlen későbbre is kiható hatást vittem magammal, a Dryander lebilincselő lelkipásztori személyiségére való emlékezést. Az ő működését egész haláláig nagy figyelemmel kísértem, később megjelent könyveit, főképp igen tanulságos önéletrajzát, háború idején tartott prédikációit mind megszereztem, és behatóan tanulmányoztam. Sokat tanultam tőle. Az igehirdetésben tőle tanultam meg, hogy az igével való komoly foglalkozás lehet a legelső és nélkülözhetetlen feltétele az evangéliumi prédikatori munkának. Tőle tanultam meg, hogy ökumenikus kitekintés nélkül nem lehet helyes álláspontot elfoglalni az egyházkormányzat kérdéseiben. Ő győzött meg arról is, hogy a lelkipásztornak a komoly egyetemes műveltség, finomabb társadalmi modor, előzékeny társadalmi magatartás nélkülözhetetlen tulajdonsága kell, hogy legyenek. Belső hitéletem kialakulása szempontjából hálásan emlékezem vissza arra is, hogy abban az időben volt tanulmányúton Berlinben Csűrös István budapesti vallástanár feleségével együtt. Náluk tartottunk hetenként bibliaórákat. E bibliaórák megbeszélései közelebb vittek annak felismeréséhez, ami később aztán határozott meggyőződésemmé lett, hogy a lelkipásztornak először saját magának kell alázatosan és fogékony szívvel épülnie az igéből, hogy építeni tudjon másokat. Ebben az időben én még természetesen a kolozsvári teológiának mondjuk liberális szellemű hatása alatt voltam, de éppen a Csűrössel való többszöri alapos beszélgetés kezdett ráébreszteni arra, hogy ez az álláspont nem végső megoldás, és hogy egy alapos leszámolás elkerülhetetlen. Nem lehet – sejtettem meg – úgy szolgálni Krisztus ügyét, hogy a szolgálat következményeit le ne vonjuk, és ne álljon tisztán előttünk a világos döntés. Nem végeztem egyebet tudni, csak a Krisztust. A Csűrössel való beszélgetések ébresztették fel bennem a meggyőződést, hogy a lelkipásztor mégis egy könyvnek, a Szentírásnak kell, hogy nagyon gondos és alapos ismerője legyen.

Így teltek el a berlini hónapok és indultunk el innen más irányú tapasztalatok gyűjtésére feleségemmel és utaztunk Jéna városába.

Jénában eredményesen gazdag két hónapot töltöttünk. Ott volt Hegyi András, aki egy évvel járt lennebb a teológián, mint én. Jó barátok voltunk és ő kedvesen várt az állomásnál. Az ő kalauzolása mellett igen barátságos szállást kaptunk egy özvegy papné és családja által fenntartott pensionban. Kellemes, kertre nyíló szép szobánk volt és nagyon barátságos asztaltársaságunk. A papnénak szeretetreméltó leányai voltak, akik közül az egyikkel feleségem melegbarátságot kötött. Nagyon jó volt ez, mert így feleségemnek is került kellemes időtöltése. Magyar egyetemi ifjakkal hamarosan összebarátkoztunk és hetenként kellemes időt töltöttünk a magyar szobában, nemcsak, hanem párszor a német diákok tartalmas összejövetelén, melyen érdekes vitákat is hallgattunk, részt vehettünk.

Jénában főként három dolog kötötte le figyelmemet. A nagy Zeiss-gyár és az e körül kialakult igen fejlett szociális élet. Az egyetemi előadások, főként Weinel professzor előadásai és az ezek által felébresztett alaposabb teológiai tanulmányozás. A kor ellentétes eszmeáramlatával nehezen küzdő egyházi életnek tanulmányozása. Jéna kisebb város volt, és így könnyebben át tudtam tekinteni a helyzetet, és tisztább következtetéseket és tanulságokat tudtam kivonni a magam számára.

Először terelődött figyelmem a kort mozgó szociális kérdés alaposabb megértése felé. Nem mondom, hogy felületesebb érdeklődés már azelőtt is nem élt volna bennem a szociális, társadalom-politikai kérdések iránt. Már nyolcadik gimnazista koromban részt vettem a szociáldemokrata párt néhány népgyűlésén. Hallottam beszélni az akkor már nagyon népszerű Bokányi Dezsőt. Teológus éveimben alaposabban is foglalkoztam a társadalom-politikai, nemzeti kérdésekkel. Földes Gyula, Farkas Pál, Jászi Oszkár és mások műveit olvastam és állandóan figyelemmel kísértem a Huszadik Század cikkeit. Hallgattam Péterfy Jenőnek a munkásság részére tartott előadásait, összekötöttest tartottam fenn György Jánossal, aki bár excentrikus módon, de mégis igen érdekkeltő módon foglalkozott a szociális élet problémáival s megoldást keresett a magyar fajnak a

körülötte élő fajokkal való együttélése megoldására. Jenában így alaposabban igyekeztem megérteni a munkáskérdést, a tőke és a munka viszonyának célszerűbb megoldását. A Zeiss gyárak, Ernst Abbe kezdeményezései, a magas színvonalon álló munkásvédelmi alkotások, pompás népjóléti intézmények, eleven kultúrélet, olvasótermek, a meglepően szép munkás kaszinó stb. mind kiváló alkalmat nyújtott arra, hogy egyre öntudatosabban meglássam, hogy a keresztyén egyháznak előbb-utóbb sokkal nagyobb gonddal és felelősségérzéssel kell foglalkoznia mindezen kérdésekkel. Nagy szomorúságot okozott nekem azonban éppen az, hogy éppen Jenában azt láttam, hogy az egyház a kort mozgató s nagyon eleven aktuális kérdésekkel való foglalkozástól egészen távol állott. Ő sem érdeklődött a tömegek után és a tömegek is hideg közönnyel fordultak el tőle. Benyomásaimat hazatérésem után a Beszterce című kisvárosi vidéki lapban meg is írtam a Basel városában nyert benyomásokkal együtt és cikksorozatomban külön lenyomatban is megjelent természetesen anélkül, hogy valami különösebb figyelmet ébresztett volna. Legfennebb annyi történt, hogy az egyházkerület hivatalos lapja pár fölényesen jóindulatú sorban említést tett a kis beszámoló megjelenéséről. A mi egyházi közvéleményünk még egészen távol állott akkor is, később is attól, hogy határozottabban felismerte volna a szociális kérdés, különösen a munkásokkal való jobb megértés keresésének komolyan veendő jelentőségét. Részemről sem volt több a kérdésekkel való foglalkozás meleg szívből fakadó, jóakarató érdeklődésnél.

Két hónap után Jenából Weimar és a Majnai Frankfurt városának, valamint Strassburg városának két-két napra terjedő megtekintése után Baselbe érkeztünk, ahol három hónapot töltöttünk és ezen idő alatt lehető alaposan igyekeztem megismerni minden iránt velem együtt érdeklődő feleségemmel együtt az egyházi életet, a különböző és nekünk nagyon sok tekintetben felemelő példát adó missziói tevékenységeket. Weimarban mélyen megragadott Goethe és Schiller házának részletesebb megtekintése, valamint a múzeum meglátogatása. Ekkor határoztam el, hogy Goethével alaposabban fogok foglalkozni. Ezt a szándékomat évek múlva, különösen a Goethe halálára való emlékezés évében valósítottam meg. Így készültem fel arra, hogy Goethéről Nagyszébenben tartottam a szászok által is nagy figyelemmel méltatott előadást. De ezenkívül is több cikket és előadást írtam és tartottam Goethéről.

Strassburgban csak két napot töltöttünk. Megnéztük a város nevezetességeit, a híres dómot, meghallgattuk a déli harangszót, a nevezetes óra 12 órai működéseit, a missziói székházat és azzal tovább utaztunk Baselbe, ahol azután csaknem három hónapot töltöttünk el. Egy missziói otthonba, az úgynevezett Blau Kreutz Haus-ba kaptunk aránylag olcsó, és mégis kedves otthont és ellátást. Evangéliumi szellemű társaságban voltunk. Sokszor részt vettünk a szálloda nagy díszes termében megtartott építő összejöveteleken, áhítatokon és kedvesen gondolunk vissza arra a figyelmes és barátságos bánásmódra, amelyben mindig részünk volt. Kora tavaszi napokat töltöttünk a kies fekvésű, élénk szellemi életet élő Basel városába. Gyakran kellemes kirándulásokat is tehettünk. Minden tekintetben építő, sok értékes tapasztalatokat nyújtó alkalom volt számunkra a baseli tartózkodás.

Figyelmemet itt is főként az egyházi élet különböző ágainak és irányzatainak tanulmányozására fordítottam. E tanulmányozásra bőven is volt alkalmam, mert Baselben valóban mozgalmas, szabad és eleven volt az egyházi élet. Minden irányzat komoly munkával igyekezett megvédeni és érvényesíteni álláspontját. Főként három irányban igyekeztem megismerni a baseli egyházi élet munkájával és törekvéseivel. Benyomásaimról, mint már említettem is, „Képek Jéna és Basel egyházi életéből” című kis könyvemben be is számoltam. Emlékeimből most csak pár olyan adatot emelek ki, amely jelentősebb hatást gyakorolt reám és indításaival hazatérésem után is munkásságomat jelentékenyen befolyásolta.

Először is igyekeztem megismerni az igehirdetés szellemét, és feleletet kerestem ott is az engem mindig komolyan foglalkoztató kérdésre, hogy miképpen is lehet az igehirdetést valóban elevenné, hathatóssá és eredményessé tenni? Részt vettem a

különböző irányzatú igehirdetéseken a város különböző templomaiban és nagy érdeklődéssel hallgattam meg a különböző igehirdetéseket. A baseli egyházi életet ugyanis érdekesen jellemezte az, hogy a gyülekezeti tagok hitbéli felfogásuk szerint hallgatták a különböző irányzatú igehirdetőket. Volt modern, liberális, ortodox, evangéliumi pozitív, pietista nevesebb igehirdető, és mindenki tudta, hogy ezek az igehirdetők melyik templomban szoktak prédikálni, és saját meggyőződése szerint csatlakozott az általa vallott hitbéli felfogás szerint ahhoz a gyülekezethez, amelynek irányító szellemével egyetértett. Reám a legnagyobb hatást Benz Gusztávnak, a Mátéról elnevezett templom neves prédikátorának igehirdetése gyakorolta. Neki is volt a leglátogatottabb temploma. A gyülekezet tagjai legnagyobbbrészt a haladó polgári és munkás osztályból kerültek ki, de érdeklődő rokonszenvvel hallgatták igehirdetését a műveltebb társadalmi rétegek is. Nemcsak hallgatták, hanem szélesebb körökben olvasták is a prédikációit, amelyek gyakori időközökben, testes kötetekben jelentek meg. Nehezen lehetne megállapítani theologiai álláspontját. Ezt kifogásolta is benne a theologiai alumneumnak tudós vezetője Wirtz, aki egy kissé rezerváltan nyilatkozott Benz jelentőségéről. Irányzatát modern pozitivista evangéliumi irányzatnak jellemezhetnők mégis. Vallotta, de nem vitatta a hitvallásos nagy üdvtényeket, de különösen abban volt nagy mester, hogy az ígét úgy tudta hirdetni, hogy nagyon elevenen belekapcsolódott a modern élet problémáiba, és ezeket a problémákat, tehát magát a hallgatóságot foglalkoztató kérdéseket is hatásos módon tudta evangéliumi szempontból megvilágítani és reámutatni arra, hogy miként lehet az evangélium útmutatása nélkülözhetetlen és pótolhatatlan alkotó tényezője a modern szellemi életnek. Ez a gyakorlati élet kérdéseibe belekapcsolódó, a hallgatókkal állandó kontaktusban álló igehirdetés tényleg mindig közvetlen és érdekkeltő tudott maradni. Benz személyileg nem volt olyan elegáns és disztingvált, imponáló megjelenés, mint Dryander, nem is volt annyira imponáló és hatásos előadó, beszédei sem voltak annyira finom elokvenciával kidolgozottak, de mégis megjelenésében is, előadásmódjában is lebilincselően erőteljes és nagyhatású igehirdető volt. Annak a rokonszenvnek és vonzalomnak, amelyet bennem ébresztett a bizonyossága volt az, hogy Baselben kiadójától összes addig megjelent könyveit megvásároltam és baseli tartózkodásom alatt főként az ő könyveit tanulmányoztam. Sokat fordítottam tőle. Később megjelent könyveit hazatérésem után, ha értesültem megjelenésükről, azután is megszereztem. Dryander mellett főként Benz, majd Geiger és Rittelmayer hatott reám igehirdető munkásságomban. Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy sokáig az igehirdetés praktikus feladatai vették igénybe legjobban figyelmemet, és már a miatt is, hogy magam is gyakorló lelkipásztor voltam, kevesebb figyelmet fordítottam az elméleti theologiai kérdések tanulmányozására. Ma is azt tartom különben, hogy a Benz igehirdetésében kifejezésre jutó praktikus indításokat semmi körülmények között sem lehet szem elől téveszteni, mert az élet valóságától elszakadó igehirdetés eredménytelenné és hatástalanná válhat. Megállapíthatom tehát, hogy a Baselben eltöltött hónapok hatása e tekintetben is maradandó volt számomra. Részt vettem Benz konfirmációi istentiszteletén. Megragadott az a pásztori gondosság, amellyel az ifjakat előkészíteni és bennük a hitvallást valóban öntudatosá tudta tenni.

Külön és lehető alapossággal tanulmányoztam a vallástanítást is. Baselben csak az alsóbb osztályokban volt kötelező a vallásóra. Egy általános valláserkölcsei morált kifejezésre juttató oktatást az alsóbb osztályú tanulóknak a tanítók nyújtottak, azon túl a szülők, gyermekek és ifjak szabad elhatározás szerint tanultak vallást, és ezáltal nyertek előkészítést három évre terjedő beosztás szerint a konfirmációra.

Ezeket a vallásórákat az egyes lelkipásztorok tartották meg, legtöbbször a saját parochiájukkal kapcsolatos gyülekezeti teremben. Ilyen órákon is sokszor részt vettem, sokat tanultam a Wirtz által tartott, és pedig fiúk részére tartott órákon, valamint az Arnold lelkész által leányok részére tartott órákon. Meglepett és igen vonzó volt számomra, főként az az egészen bensőséges és közvetlen viszony, amellyel a tanítványokkal szemben állottak. Órájukon nem volt leckeszerű feleltetés, osztályozás, hanem az

egész óra alapján a tárgyalás anyagát képező bibliai anyaghoz kapcsolt közvetlen, építő megbeszélés. A kérdésről többször alaposabban beszélgettem Arnold lelkésszel, aki meggyőzően tárta fel a baseli helyzet fogyatékoságait, nehézségeit és előnyeit is. Különösen hatott reám az a nyilatkozata, melyben arra mutatott reá, hogy a baseli nagy szabadság egy szempontból feltétlenül előnyt jelent, mert valósággal reakényszeríti a lelkipásztort a tanítványokkal és tanítványok szüleivel való közvetlen lelki kapcsolat ápolására és a tanítványok személyéhez való baráti összeköttetés kiépítésére. Lehetetlenség Baselben intenzívebb pastoráció nélkül összetartani a konfirmációra előkészülő ifjúságot, viszont ennek a munkának az az eredménye, hogy a konfirmált ifjak önként és természetesen lépnek be a különböző ifjúsági szervezetekbe és lesznek egyre öntudatosabb tagjai az egyháznak. Beláttam, hogy ebben a tekintetben a mi egyházi életünk, különösen abban az időben, mennyire elmaradott és hogy milyen nagy veszedelmet rejt magában, hogyha nem gondoskodunk a nálunk kötelező és bizonyos tekintetben formálissá vált vallásoktatásnak ebben az irányban való továbbfejlesztéséről. Igyekeztem megszerezni a vallásitanításnál használt vezérkönyveket, mert ezen a fokozaton már szemelvényes biblián kívül más tankönyveket nem használtak. Megszereztem Stuchert könyveit az ószövetségi prófétákról és az újtestamentum anyagáról. Kitűnően elkészített, színesen megírt könyvek voltak ezek, amelyeket valóban érdeklőtő módon lehetett felhasználni erre a célra. Nem tetszett nekem akkor sem, hogy kötelező kátéjuk nem volt, hanem káté helyett szabadon választott vezérfonalat használtak. Erre a kifogásomra akkor még Baselben azt a feleletet kaptam, hogy a kötelező káté ellenkezik a protestantizmus szabad evangéliumi szellemével és a konfirmációnál nem szabad éppen esküszzerű fogadalommal megkötni a hitvallást tevő ifjak lelkét. Akkor is éreztem, hogy ezt a szabadságot csak igen halk vonal választja el a szabadosságtól. Érti kezdett a helyzet már arra, hogy jöjjön el az az idő, amikor határozottabban és tudatosabban fordulnak vissza Baselben is a reformátori alapvetéshez. Mindenesetre nyereséggel zártam be ebben a körben is baseli tanulmányaimat.

Külön tanulmányoztam a baseli missziói tevékenységet. Baselben úgyszólván kétféle evangéliumi munka folyt. Az egyik, mondjuk így, a jobb társadalmi osztályok körében folyt, amelyet a megszervezett gyülekezetekben, a gyülekezeti tagok és azok családjainak körében, a lelkészek az előírt rend és keretek között a szervezett egyházban folytattak. Ez az egyházi élet lényeges vonásokban hasonlított a mi egyházi életünkhöz. Volt azután egy, egyháztól független, a város által támogatott missziói munka, amelynek célja hatékony propagandával, a segélyezésnek minden formájú igénybevételével az evangélium megmentő és megtisztító hatáskörébe bevonni az egyházon kívülálló, legtöbbször züllésnek kitett társadalmi rétegeket. E mozgalomba beletartozott minden evangelizáló akció, az Üdvhadseregétől elkezdve más szektás ízű tevékenységig. Maga a városi misszió egységes vezetés alatt állott, tíz körre osztotta fel a várost és munkáját 10 városi misszionárius által végezte. Ezek a misszionáriusok nem végeztek teológiát, de olyanokból kerültek ki, akik hitbéli buzgalomuknál fogva az evangéliumi igehirdetésre, szeretetmunkára különleges indítást nyertek és megfelelő előkészítő tanfolyamon is részt vettek. Egyszerű lakásuk és olyan szerény javadalmuk volt, hogy azért anyagi megélhetési gondoktól nem korlátozottan végezhatték munkájukat, amely főként evangelizációs előadásokból, – vasárnapi iskolák, ifjúsági összejövetelek – perselygyűjtésekből, kiváltképpen pedig a szegények felkereséséből, részükre megfelelő anyagi és erkölcsi támogatás kieszközléséből állott. Reám különösen mély hatást gyakorolt ez a szervezett munka. Volt alkalmam betekinteni abba a gondos nyilvántartásba, amelyet az egyik városi misszionárius az általa látogatott és pártfogolt családokról, azok helyzetéről vezetett. Sokszor gondoltam azóta is arra, hogy a mi városainkba is mennyire másképp lehetne megoldani a városi segélyezések kérdését, ha ezt a munkát valóban ilyen misszionáriusi szellem hatná át.

Ilyen tanulmányozás és munka közben a szép Basel városában, kedves kora tavaszi időben, kellemes megélhetési körülmények között, gyorsan repültek a napok, és gondolni

kellett a hazatérésre, annál is inkább, mert megérkezett Kenessey püspök levele, amelyben hozzá intézett beszámolómról válaszolva, meleg jóindulattal ugyan, de figyelmeztetett, hogy szabadidőm lejárában van, és nem tud sokáig Besztercén helyettesítéséről gondoskodni. Így aztán be is fejeztem baseli tanulmányozásomat, amelyre feleségemmel együtt mindig nagy örömmel, szinte mint kedves álmra, úgy gondolunk vissza.

Baselből azután Genf városába mentünk, ahol már nagy szeretettel várt unokatestvérem, Vásárhelyi József, aki már második éve folytatta itt tanulmányait. A szép és kedves Genf városában nélküle nem is tudtunk volna boldogulni. Francia nyelvű városban voltunk és bár feleségem valamennyire tudott francia nyelven társalogni, mégis a teljesen idegen környezetben nehezen tudott volna ő is és még kevésbé én, – aki még fogyatékosan ismertem ezt a nyelvet – boldogulni. Genfben már különben sem volt tanulmányozás a cél, hanem csak az volt itt a célunk, hogy ne térjünk haza külföldi tanulmányutunkról anélkül, hogy meg ne nézzük Kálvin városát, és ne nyerjünk Genfről is maradandó benyomásokat. Genf városában egy kedves és már előkelő Christliche Hospitzban szállottunk meg, két hetet töltöttünk Genfben. Gyönyörű volt az utunk. Megragadó hatással volt lelkünkre a természeti szépségekben bővelkedő út. Felemelő benyomásokkal érkeztünk az igazán szép Genf városába. Az én kissé elfogult és nemzetünk jelentőségét túlbecsülő gondolkozásomra kissé fájdalmasan kijózanító hatással volt a következő kedves epizód: Amikor Genfben szép szobánkat birtokba vehettük, ahova unokatestvérem is elkísért, láttam, hogy az ágyak felett egy ízléses kis könyvespolc volt, rajta egy angol, francia és német teljes bibliával. Tehettek volna ide egy magyar bibliát is – mondtam. Igen – mondta unokatestvérem – és azzal a fáradsággal tehettek volna egy-egy bolgár, román vagy szerb bibliát is. Itt Genfben semmivel sem jelent többet ezeknek a kis népeknek nyelve, talán még annyit sem, mint a magyar nyelv. Különben a genfi viszonyokról, az ottani szabad demokratikus szellemről elragadtatással beszélt unokatestvérem és azt mondta, hogy itt a pincelakásban különb emberi életet élnek az emberek, mint otthon nálunk a földszinten. Van valami megejtő és felüdítő abban a szabad szellemű légkörben – mondta – amely a genfi életet jellemzi. Mi azonban ebből természetesen keveset ismerhettünk meg rövid itt tartózkodásunk alatt. Nekünk csak arra lehetett időnk, hogy Genf különösen kálvinista szempontból fontosabb épületeit, emlékeit, Vásárhelyi József kalauzolása mellett, felkeressük. Így is gazdag emlékekkel és felemelő benyomásokkal hagytuk el Kálvin városát.

Legmélyebb benyomást a híres Szent Péter templom, a Kálvin temploma gyakorolta lelkemre. Erről a benyomásról ideiktatom azt a néhány sort, amellyel erről annak idején „Képek Jena és Basel egyházi életéből” című könyvemben megemlékeztem.

Genfben a Kálvin templomában, a szószék alatt ott áll Kálvin üres széke. Magragadó hatással volt reám e kép. Külföldi tanulmányutam utolsó városa Genf volt, itt azonban már csak nagyon rövid ideig maradhattunk. Elképzeltem, hogy milyen felemelő hatással lehet a hívek seregére ez az üres szék, amely ott áll a gyülekezeti padok előtt. A hívek seregének lelke előtt bizonyára újra meg újra megjelenik abban a székben Kálvin nemes, haláláig hű, utolsó erőfeszítéséig kitartóan dolgozó alakja és kérdést intéz, felelősségre vonó kérdést intéz lelkének örököseihez: „A hitet megtartottátok, a nemes harcot megharcoltátok-e?” Úgy éreztem, mintha felénk is hangzott volna a kérdés. Felelet helyett imádkoztam és arra kértem a Mindenható Istent, hogy adjon erőt a mi magyar református Sionunknak, benne minden hívő léleknek, hogy e földön hivatását minden küzdelem, minden nehézség ellenére úgy tudja betölteni, hogy a történelem nagy igazsága tegyen bizonyosságot arról, hogy Kálvin követőinek joguk van arra, hogy a világban kifejtett áldásos munkájukra hivatkozva, a felvetett kérdésre nyugodt, bátor, elfogultság nélküli igennel feleljenek.

Ilyen munkakedvvel és elhatározással, szívünkben sok szép reménységgel tértünk haza külföldi utunkról.

## A BESZTERCEI PAPSÁG

Külföldi utunkról hazatérve, meleg szeretettel fogadott a besztercei gyülekezet. A berendezkedés gondján és nehézségein keresztülhaladva, buzgó odaadással kezdettem meg lelkipásztori tevékenységemet. Ettől az időponttól számítva öt éven át szolgáltam Besztercén. Ha visszagondolok besztercei szolgálatom éveire, egy kicsit igaz az emlékek megszépítő távolában, de most mégis úgy tűnik fel, hogy az ott eltöltött évek egyik legszebb és legeredményesebb szakaszát képezik pályafutásomnak. Igaz sok gonddal, sokszor nagy szegénységgel, pénzhiánnyal viaskodtunk, de mindig kaptunk kedves, jóindulatú segítséget, híveink és a társadalom részéről. A lelkészi javadalom csekély volt. A pénzzel sem tudtam kellőleg bánni, viszont túl nagy dolgot sem csináltam az anyagi kérdésekből. Feleségem pedig, mint egész életében, úgy itt is, emelkedett lélekkel, szemrehányások nélkül osztotta meg a gondokat, sok munkával és ügyességgel biztosította tisztaságunk háztartásunk egyensúlyát. Kedvesen berendezett egyszerű otthonunk, a virágoskert, a gondosan ápolt veteményeskert a sorsunk iránt érdeklődő hívekben rokonszenvet és bizalmat ébresztett. Pár hónap után az egyházközség gondnoka, Sziberth Sándor kereskedő, akiről már tettem említést, meglátogatott és alaposan megszemlélve mindent, azt mondta, hogy most már jó gondviselője van a Tiszteletes Asszonyban a papi háznak, és azért az egyházközség is megtesz mindent, hogy a lakás kényelmes legyen. Fürdőszobát kell csináltatni, be kell vezetetni a villanyt, kívül is rendbe kell hozni, hogy a jövő-menő idegenek lássák, hogy ez a magyar pap háza. Besztercén ugyanis magyar papnak nevezték a református papot, de úgy volt, hogy a többi papok között a magyar pap az úgynevezett alsó-külvárosban, nagyon szegényes külsejű házban lakott a többi papi házakhoz viszonyítva. Szép dolog – mondtam a gondnoknak – csak hogy miből? Az egyház kasszája üres. Nem baj – felelte a gondnok – én előlegezem a költségeket, és rendre kiszerezzük az árát. Így is történt. Feleségemmel együtt mentünk villanylámpákat választani. Szegények voltunk. A legolcsóbb lámpákat jelöltük ki. A gondnok, mikor a kereskedő megmutatta a lámpákat, nem volt meglepődve a választással. Maga választott ki nagyon szép lámpákat és azokat küldte el, mondván, hogy mindenért ő a felelős. A fürdőszobát is gondosan rendeztette be, mert – mint mondta – a papi családnak a parochián igazi otthona kell, hogy legyen, hogy ne vágyják el hazulról. A házon kívül való élés a papnak sem szolgál javára, az eklézsiának sem használ. A presbitérium mindenben magáévá tette a gondnok álláspontját. Hamarosan össze is adták a költségeket.

Még csak egy másik esetet említek fel híveink jóindulatú és a lelkipásztor szűkös anyagi helyzetét méltányoló gondolkozásmódjára nézve. Már a világháború harmadik évében, harctéri látogatás rendjén, Besztercét is felkereste Balthazár Dezső debreceni püspök Kiss Ferenc debreceni akkori főjegyzővel, a későbbi egyetemi tanárral, majd a Szeretet-szövetség elnökével, Wietorisz tábori lelkésszel és fiával. A gyülekezet nagy szeretettel várta a püspököt. Probléma volt azonban az elszállásolásnak kérdése. Úgy határoztunk, hogy a lelkészi lakásba mi fogadjuk őt. Rendben van – mondta a presbitérium – de a költségeket mi hordozzuk. Fényesen is gondoskodtak mindenről. Gazdag ellátásban tudtuk részesíteni a vendégeket. A vendéglátás negyedik vagy ötödik napján, a dúsan felterített reggeliző asztal mellett egyszer megszólal Kiss Ferenc: Van itt ezen az asztalon minden, kávé, tea, sonka, szalámi, szardínia, pálinka, sör, bor, de én, mint afféle alföldi szalonnafaló magyar, igazán szívesen venném, ha megkínálnátok egy kis jó házi szalonnával. Feleségem zavarba jött. Sajnáljuk, de az nincsen. Ejnye – jegyezte meg szelíd humorra Kiss Ferenc – amióta itt vagyok, mind azon gondolkodtam, hogy milyen gazdag ember ez a besztercei pap, van ennek mindene, de most látom, hogy milyen szegény ember, mert akinek nincsen a kamrájában házi szalonna, akárhogy vesszük, mégis csak szegény ember. Nem baj, – jegyezte meg dörgő hangján Balthazár – az a fő, hogy a hívei legyenek jómódúak, mert akkor neki is jut, nekünk is marad. Valahogy ilyenformán volt az öt év alatt. Nem lehetett lisztet kapni. Egyszer csak

beérkezett a parochiára két zsák liszt. Nem lehetett cipőtalpat kapni. A hívek látogatása rendjén felkerestem Beke Károly presbiter atyánkfíát. Beszélgettem vele és feleségével erről is, arról is. Amikor búcsúzni készülte, megszólal a házigazda: Várjon csak egy kicsit Tiszteletes Úr. Nagy papirosba takarva, egy fél asztallapnak megfelelő, kitűnő cipőtalpat adott át. Reméljük elég lesz ez addig, míg a háború tart. Szivaros ember voltam, de nem lehetett már akkor a háború második felében szivart kapni. Minden hónapban a pénzügyigazgató és a finánc főbiztos száz-száz darab szivart küldött kezembe. Apró kedves emlékek ezek, de mutatják a gyülekezet közszellemét. Nagyobb és gazdagabb eklézsiákba kerültem azután, de ezt a meleg, közvetlen, kényeztető jóindulatot mégsem tudom elfelejteni. Nem mondom, hogy a többi gyülekezetekben nem találkoztam szeretettel, hálátlan lennék, ha ezt mondanám, de ezt a családias közvetlenséget a nagyobb gyülekezetekben természetesen nem találhattam meg. Besztercén egy nagy családot alkotott a gyülekezet, mindenkit személyesen ismertem, többé-kevésbé mindenki családtagjának tekintett és ez adott különös gyönyörűséget ottani szolgálatomnak. Sok hívemnek kitűnő társadalmi összeköttetése volt ebben a nemzetiségűen tagolt városban, ahol egy jól megszervezett és egyházi és kulturális intézményekkel kitűnően ellátott szász és igen erős, gazdasági erőiben is erős, intelligens vezetőkben sem gyenge román társadalom volt. Híveim befolyásának tulajdoníthatom, hogy a szász és román társadalom vezetői részéről is kitűntető figyelemben és megbecsülésben részesülhettem.

A lelkész munka mellett az élénk társadalmi munkát is szívesen vállaltam és végeztem. Lelkészi munkámban tudatos és kitervelt programszerűség nélkül is hasznosan értékesítettem külföldi tapasztalataimat. A fő súlyt, mint mindig, most is az igehirdetésre helyeztem. Társadalmi összeköttetésem folytán egy kicsit divatba jött prédikátor voltam Besztercén. Sok szereplő társadalmi férfinak, különösen nőnek, felekezeti különbség nélkül egyik programpontjává lett, hogy eljőjenek prédikációimat meghallgatni. Megvolt ennek a kísértése, de haszna is. Minden vasárnapra kedvenc prédikátoraimtól egy-egy beszédet fordítottam le, és aszerint prédikáltam. Szerencsére egy előre nem látott körülmény kényszerített arra, hogy a kész prédikációk elmondásával felhagyjak. Nagyon gyakran megtörtént, hogy a templomlátogató gyülekezeti tagok, különösen az asszonyok, látogatásaim, más találkozásaink rendjén vitatni kezdték a prédikáció kérdéseit. Más kérdéseket is vetettek fel, komoly hitbeli viaskodásuk problémáit feltárták, és kifejezésre juttatták feleletem rendjén, hogy a felvetett kérdésekről szeretnének egy-egy prédikációt hallani. Fiatalos bizakodással vállalkoztam az óhaj teljesítésére. Ez a komoly feladatvállalás nagyon sok munkát adott nekem. Bizony nehezen próbáltam megküzdeni egyik-másik kérdéssel, de mégis megvolt az az eredménye, hogy hallgatóimmal állandó lelki kontaktusba kerültem, és rendre-rendre hozzászóltam a saját keresés, elmélkedés és utánajárás alapján önálló prédikáció íráshoz. Mélyebben járó szakszerű teológiai tanulmányokhoz természetesen nem volt elegendő időm. Az érdeklődésem sem volt elég élénk ezen a területen, de mégis a besztercei évek tapasztalatai jelentékenyen hozzájárultak ahhoz, hogy tisztába legyek azzal, hogy az igehirdetés komolyan vétele a feltétele és biztosítéka az eredményes lelkipásztori szolgálatnak. Gazdag anyagot gyűjtöttem össze, amelyet később irodalmilag is több tudatossággal tudtam értékesíteni.

Besztercére való hazatérésem után a *Christiche Welt* című lapot rendeltem meg és azt olvastam rendszeresebben. Egy ideig pedagógiai tanulmányokat olvastam Kármántól, Veszely Ödöntől és másoktól. Jelentősebb volt további munkásságomra nézve az a körülmény, hogy a *Christiche Welt* ismertetése rendjén reáterelődött mások mellett figyelmem Geier és Rittelmayer háborús prédikációs kötetire, megrendeltem a könyveket. Ezek a könyvek lebilincselő hatást gyakoroltak reám. Megkapott modern elevenségük, gazdag és szellemes illusztrációs anyaguk, eltekintve attól, hogy nekem is nagyon tetszett az e kötetekben képviselt – mondjuk – modern teológiai felfogás. Könyveik igen nagy hatást tettek reám. Bár hosszú prédikációkat lefordítani és úgy használni nem lehetett, de nagyon sokat felhasználtam könyvük anyagából. Felébredő érdeklődésem következménye az volt, hogy megrendeltem folyóiratukat a *Christentum und Gegenwart*, majd a

Christentum und Wirklichkeit című lapokat, összes addig megjelent köteteiket. Sokáig mintának tekintettem őket. Csak akkor torpantam meg követésükben, amikor Rittelmayer a theozófia berkeibe bonyolódott. Én Geierrel tartottam. Magam is megtettem azt a fordulatot, bár más lelki hatások alapján, amelyet az ő utolsó könyve, az „Embert kereső Isten” című kötete jelez. Ennek az útnak a megtevése körülbelül tíz esztendő komoly és igyekvő munkája, tapasztalása után következett be.

Szellemi vonatkozásban jelentős volt az a körülmény is, hogy besztercei lelkész-kedésem második évében reám bízták Beszterce magyar politikai hetilapjának, a Besztercei Magyar Hírlapnak szerkesztését. Komolyan vettem a szerkesztés munkáját. A cikkeket nem ollóztam, hanem legnagyobb részt magam írtam meg. Megnyílt érdeklődésem a szociális és politikai összefüggések keresése iránt. Külföldi lapokat, a Berliner Tageblattot – Vossische Zeitungot, a Vészi József által kitűnően szerkesztett Pester Loyd mellett naponta olvastam. Erre itt alkalmam volt ebben a szászjellegű városban, ahol a kávéházakban ezek a lapok rendszeresen jártak. A lapszerkesztés egyébként sok előnnyel járt. Biztosította számomra az ország összes vasútvonalaira a szabadjegyet, ugyancsak szabadjegyem volt a kisvárosban időnként működő színházak, mozik látogatására. Elevenebben kapcsolódtam bele a városi, megyei politikai életbe, és mert komolyan végeztem a lapszerkesztés munkáját, lapom lassanként foglalkoztatni kezdte nemcsak a magyar, de a szász közvéleményt is. Anyagilag is hasznot hajtott ez a foglalkozás, mert elég jellemzően ez a kis hetilap – pedig csak a tiszta nyereség fele volt az enyém – lelkészi készpénzfizetésemmel egyforma összeget, évi 1200 forintot jövedelmezett számomra. Anyagi helyzetem javult. Egyébként is beválasztottak az egyik bank, a Bánffy Dezső által alapított Zálog Hitelintézet igazgatósági tagjává és ez is meghozta számomra évenként a lelkészi fizetésemmel készpénzarányban egyenlő harmadik 1200 forintot. Egyetlen tehertétel volt, hogy a lapszerkesztés folytán hozzászórtam a rendszeres kávéházi élethez. Ezt itt Besztercén egészen másképp ítélték meg híveim is, mint például dési reformátusok, akik konzervatív gondolkodásuknál fogva semmiképpen nem nézték volna jó szemmel papjukat a kávéházban. Mindezeket csak úgy mellékesen említem fel, mert a lényeges inkább az volt, hogy reáterelődött figyelmem Naumann Frigyesre is, az ő keresztyén-szociális, politikai mozgalmára és tevékenységére, lapjára a Hilfere. Mély hatást gyakorolt reám Mitteleuropa című könyvének elolvasása. Lelki gyönyörűséggel tanulmányoztam, sokat le is fordítottam evangéliumi elmélkedéseket magában foglaló Gotteshilfe című könyvéből. Élénk visszhangot keltett bennem Bulgáriáról írott könyve is. Általában foglalkozni kezdtem a keresztyénység politikai szerepével, azzal a kérdéssel, hogy a világot alakító politikai kérdések megoldásában milyen a helyzete és milyen szerepet tölthet be a keresztyén egyházak munkája. Miután ez iránt a kérdés iránt – amint azt említettem is – már nyolcadik gimnazista koromtól kezdve érdeklődés volt bennem, ezen tanulmányaim gyönyörűséget okoztak nekem. Lapomban több alkalommal közöltem fordításokat Naumanntól, valamint az ő munkaközösségébe tartozó más szerzőktől. Mindez mégsem szakított el hivatásomtól. Ezekben az években is azért a fő súlyt a lelkipásztori szolgálat végzésére helyeztem.

Lelkipásztori tevékenységemben, az igehirdetés mellett, baseli tapasztalataim alapján a fő súlyt az ifjúsági munkára helyeztem. Ifjakkal és leányokkal külön-külön csoportokban foglalkoztam, Belőlük egyesületet szerveztem, részükre, szerény kereteinkhez képest, de mégis szép könyvtárt létesítettem. Az ifjak között végzett munkával elég szép eredményt is értem el, már a második évben az ifjak programos összejöveteleket rendeztek, felolvasásokat tartottak. Különösen jó hatást gyakorolt ez a szász gimnáziumba járó nagyobb fiúkra, akiket ezáltal hoztam vissza a magyar szellemi élet hatáskörébe, ébresztettem fel bennük a nemzeti öntudatot. Közülük került ki Kölblös Endre, a későbbi zilahi esperes, a magyarnemegyei lelkész fia, aki a munka kezdeténél egészen németes kiejtéssel, rosszul beszélt magyarul, de másfél évi munka után maga tartott szép emlékbeszédet október 31-én. Azután a teológiára iratkozott be.



Rendszeresen tartottam bibliaórákat, amelyekre felekezeti különbség nélkül sokan jártak a férfiak közül is. Feltűnést keltett, hogy ezekre a bibliaórákra gyakran a törvényszék filozófiai műveltségű katolikus elnöke, Kendeffy Domokos, valamint a román társadalom egyik oszlopos tagja, a miszticizmus felé hajló, vallásos érdekeltségű Tripon Gábor ügyvéd, akiről pedig köztudomású volt erős román nacionalista álláspontja.

Szervezett és szép munkát végzett Kálvin Szövetség néven besztercei káplánságom idejében szervezett női társadalom, a kegyes lelkületű Urányi Aladárné vezetése mellett. E szervezet keretében végzett egyházunk valóban eredményes munkát. E munkához gazdag anyagi segélyforráshoz jutott a Kálvin Szövetség. Ennek az volt a magyarázata, hogy a város igen öntudatos szász politikus, de művelt, humánus gondolkozású polgármestere Dr. Schreiber Ferenc. A háború kezdetén a városi segélyezést igen okos elgondolással úgy gyakorolta, hogy a lakosság számára, felekezeti és nemzetiségi megoszlása szerint az egyes egyházi jótékonyági szervezeteknek pénzből is, később élelmi cikkekből és ruhaneműkből is kiadta az arányos összeget és jutalékot. Azok osztották ki saját gondozottjaik között, számolták el a segélyeket negyedévenként a várossal. Lelkiismeretes és gondos munkám felébresztette a polgármester bizalmát irántunk és így szegény sorsú híveinknek valóban nagy segítséget tudtunk nyújtani. Harctérről hazatérő családapák még évek múlva is hálával köszönték meg egyházunk hathatós szolgálatát, amelyről hazatérésük után feleségüktől értesültek. Nekem nagyon jó iskola volt mindez arra, hogy a gyülekezeti munka megszervezésének praktikus módozatait alaposabban megismerhessem.

A háború alatt rendkívül megnövekedett egyébképpen a katonák, katonai kórházakban való szolgálat folytán lelkeszi tevékenységem. Beszterce közvetlen a harctér mögött feküdt és sokáig nem volt tábori lelkész itt. Katonáknak istentisztelet tartása, a harctérről kórházba került sebesültek lelki gondozása az én feladatomból volt. A kórházakban rendszeres látogatásokat végeztem, istentiszteleteket tartottam. Ez a munka különösen igénybe vette minden erőmet. Nagy ünnepeken egész nap, reggeltől estig szolgáltam. Reggel nyolc órakor a templomot zsúfolásig betöltő katonáknak 10 óráig istentiszteletet tartottam és úrvacsorát osztottam. Rögtön ezután a gyülekezet istentisztelete és úrvacsora vétele következett 12 – 1 óráig. Rövid ebédelési szünet után a kórházakat látogattam végig. Ezután a délutáni istentiszteletet és egyéb lelkeszi szolgálatokat végeztem el. Sokszor vidékre is kimentem katonák részére istentiszteletet tartani. Mindezt bizony csak egy fiatal lelkész, amilyen akkor voltam, tudta elvégezni. De mindez jó volt arra, hogy nem volt a lelkeszi tevékenységnek olyan ága, amelybe betekintést ne nyerhettem volna. Nem volt olyan társadalmi réteg, amelynek gondolkozásmódját meg ne ismerhettem volna.

Besztercei működésem alatt nyertem mélyebb betekintést a nemzetiségek életébe és aspirációiba is. Besztercén a város lakóinak relatív többséget a kitűnően megszervezett szászok alkották. Ősi műemlék-templomuk, gazdag dotációjú vezető-lelkészük, az úgynevezett Stadtpfarrer, két Predigerrel működött. Volt gimnáziumuk, polgári fiú- és leány elemi iskolájuk. Úgy politikailag, mint gazdaságilag kitűnő szervezethez, ősi joggal ők tartották nemcsak Beszterce városában, hanem az egyébként román többségű vármegyében is a vezető szerepet. A magyar államhatalmat, a főispánnal az élén, a magyar tisztviselői kar és néhány betelepült és már jobb anyagi helyzetet is szerezni képes magyar kereskedő iparos, a környező vidékről pár szegényebb magyar munkás, a vidéken pár magyar község, néhány magyar birtokos család, pár mágnással képviselte. Felületesen szemlélve a dolgot minden rendben volt, de ha mélyebben bele tudott tekinteni az ember a külszín mögé, akkor látta, hogy a magyar államiség igényével szemben hatalmas ellentétes erők működnek, hogy a magyar kormányzat csak igen óvatos, ügyeskedő politikai fogásokkal tudja csak fenntartani az ellentétes erők között az egyensúlyt, tudja megőrizni a látszatot. Később láttam be, hogy túl nagy áldozatot hozott e megalkuvásos politika érdekében a magyar állam. Jobb lett volna, hogyha a fő súlyt a kétes értékű látszatok megőrzése helyett a magyarság gazdasági és kulturális megerősítésére fordította

volna. Sajnos ebben az irányban, a kiegyezés utáni évtizedekben, egyedül Bánffy Dezső dolgozott, mint főispán. Minden magyar intézmény voltaképpen az ő nevéhez fűződött. Ő építette a református templomot, igaz, hogy a románok javára, de mégis magyar tisztviselőkkel ő vette állami kezelésbe a Naszód-vidéki határőr alapítványi erdősegeket, ő alapította meg az erdőigazgatóságot, kapcsolta be a szamosmenti vasúti hálózatba Besztercét, adott vasútállomást Besztercének. Ő alakította meg a Magyar Iparos Egyesületet és Kaszinót. Létesítette a magyar polgári fiú- és leányiskolát, alakított magyar bankot, egyszóval ő hozott erőteljes magyar életet Beszterce városába és a vármegyébe. Utána csak megalkuvás, toldozgatás, foldozgatás, majd az első világháború és a nagy összeomlás következett. Isten ajándéka volt, hogy mindezen nagy megpróbáltatások után egy többé-kevésbé öntudatos magyarság megmaradt.

Besztercén nyílt ki a szemem mindezeknek meglátására. Erős nemzeti érzéssel, kálvinista buzgósággal, de tárgyilagosabban tudtam nézni a dolgokat, különösen a magasabb kultúrívót képviselő szászoktól nem elzárkózni, hanem őket, szervezetüket, egyházi és politikai intézményeiket, azoknak belső életrendjét minél jobban megismerni törekedtem. A szászoknak két politikai hetilapjuk volt, kitűnően vezetett könyvkereskedésük, amelyek által külföldi folyóiratokat, könyveket is jól és pontosan tudtam szerezni. Helyi lapjaik mellett hivatalos egyházi lapjukat is rendszeres olvastam. Alaposan áttanulmányoztam jeles történész-püspökünknek, Teutsch püspöknek a szász nép történetéről írott művét, amelyik csak úgy izzott a magyar államisággal szemben érzett ellenszenv tüzeiben. Sok tanulságomra szolgált, hogy pár találkozásunk rendjén megnyertem a nagyműveltségű szász vezető-lelkésznek Dr. Kisch Gusztávnak – aki később a világháború után kolozsvári egyetemi tanár lett – rokonszenvét és bizalmát. Gyakran órákig sétálgattunk és beszélgettünk együtt. Ezek a beszélgetések nemcsak közelebb hoztak egymáshoz, de bizonyos tekintetben hozzájárultak ahhoz is, hogy a két egyház között és ezeken keresztül a két társadalom között is, barátságosabb lett a viszony, bár egyszer-másszor, amikor az általam szerkesztett lapban a szászok egyeduralma ellen szót emeltem, felszólalásom komoly ellenérzést váltott ki a szász körökből.

A románság szintén hatalmas erőt képviselt, de háttérben maradt és visszafojtott indulattal kísérte az eseményeket, de észrevehetően gyarapodott és erősödött, terjeszkedett, különösen a falvakban. A románság magatartását jellemzően világítja meg a következő kis epizód: Beszterce városának a hivatalos nyelve német volt. Németül jelentek meg a hirdetések, ősi módon még a városi dobos is németül hirdetett. Az első világháború pár hónapja után szóvá tettem lapomban a dolgot, azt írtam: mégiscsak lehetetlenség, hogy Magyarországon, magyar kormányzat alatt, közérdekű hirdetményeket csak német nyelven tegyenek közzé, különösen akkor, ha a rendeletek be nem tartása nemcsak hátránnyal, de büntetéssel is jár. Reámutattam arra, hogy a város lakosságának körülbelül 40 %-a szász, 35 %-a román és a többi magyar. Követeltem, hogy tegyenek közzé hirdetményeket magyar, német és román nyelven és a város dobosa is három nyelven hirdessen. Sok személyes tiltakozással találkoztam a szász vezetőség részéről. A polgármester haragosan jelentette ki, hogy Beszterce német város volt és az is marad. Maga a főispán is zavarban volt. Intézkedni azonban mégis kellett. Amikor az intézkedés késett, nyílt levelet intéztem a főispánhoz, az ő előzetes hozzájárulásával. Végül is teljesíteni kellett a jogos kívánalmat. Ebben az időben az egyik román politikai vezető, Dr. Páhani Vazul jött hozzám és gratulált határozott és bátor fellépésemért. Miért nem segítettek az urak is? – kérdeztem. Nem kérem – felelte Dr. Páhani – mi most még hallgattunk, de eljön a mi időnk is. Ez volt a románság magatartása. Sokat beszélgettek arról is, hogy külsőleg a szászokkal a románok mindig összefogtak a magyar kormányzat ellen, de mély ellentét választotta el ezt a két népet egymástól. Ez különben indokolt volt azért is, mert a politikus szászok ügyes alkalmazkodással mindig a magyar kormányzatot használták fel saját előnyeik megszerzésére, úgy, hogy a haszon az övék maradt, az ódium a románoké. Jellemző volt az is, hogy amikor a háborús jótékonyság céljára a kormányzat valamely közös gyűjtést rendezett, akkor a szászok, nagyon ügyesen, mindig javaslatot

tettek, hogy közös jövedelem bizonyos százaléka, rendszeren 20-25 %, valamely szász helyi jótékonyági intézmény javára szolgáljon. Így gondoskodtak arról, hogy amennyi szász pénz befolyt a közös akcióba, az vissza is folyjon a szászok javára. A magyar kormányzat gyanútlanul tette magáévá ezt az eljárási módot. Megsokalltam a dolgot és egy vezércikkben meg is írtam. Erre nagy lett a szász felháborodás, de sehogy sem tudtak kitérni leleplezésem igazsága elől. A románok titkos mosollyal nézték ezeket a dolgokat. Egy vidéki nagy szász községben egyik politikai agitátoruk beszédet tartott: Most itt van a falu szélén a templomunk. Ti itt laktok a falu körül. Csak kitartás, látjátok egyre több nagy ház marad üresen a gyermektelen szászok között. Egyszer mi költözünk azokba, aztán lesz idő, amikor a miénk lesz. Ezekről a mélyen működő erőkről ott Besztercén szereztem tudomást. Megéreztem, hogy a magyar államiság alapjaiban van megrendülve.

Az ellentétek egy alkalommal különösen szenvedélyesen robbantak ki. Meghalt Ferencz József császár és király. A főispán azt kívánta és azt az utasítást adta a polgármesternek, hogy a város főterén közös gyászünnepélyt tartsunk. Az ünnepély előkészítésére a polgármester értekezletet hívott össze az egyházak vezetőiből és más társadalmi tényezőkből. Előterjesztést tett a programra nézve. Javasolta, hogy az ünnepélyt megnyitja ő, és azután legyen egy német, román és magyar beszéd, kihangsúlyozva, hogy ebben a sorrendben. Mindjárt javaslatot tett a felkérendő szónokokra nézve is. A magyar beszéd megtartására engem javasolt. Hirtelen indulattól megragadva, felálltam és körülbelül a következőket mondtam. Nagy megtiszteltetésnek veszem, hogy a magyarok részéről éppen engem javasolt a Polgármester úr, de ki kell jelentenem, hogy a sorrendet nem fogadhatom el. Magyarországon vagyunk, és a magyar királyt búcsúztatjuk. A polgármester úr tartsa meg beszédét – mint megnyitó beszédet – német nyelven, mert a város hivatalos nyelve, a magyar állam szabadnyelvű gyakorlata folytán német, de azután a sorrend ez legyen: magyar, német és román. Egyébként a beszédet nem vállalhatom. Kirobbantak a szenvedélyek. Órákig tartó parázs veszekedésnek mondható vita következett. Magyarok és szászok perlekedtek hevesen egymással. A románok csendes mosolygással nézték a csetepatét. Mi a véleményük az Uraknak? – kérdezte a polgármester. Nekünk mindegy – felelték a románok. Döntsék el az Urak, mi bármihez alkalmazkodunk. Nem tudtuk eldönteni. Másnap a kényes helyzetet a főispán úgy oldotta meg, hogy legyen gyászünnepély külön-külön a templomokban. A különböző társadalmi szervezetek saját helyiségükben tartsanak emlékünnepélyt. Így nézett ki a magyar elnyomás az első világháború idején Beszterce városában.

A magyarság – mint említettem – gyenge volt, de egy lelkes kis társaság, az úgynevezett Székely Társaság, hűséges lélekkel igyekezett megvédeni és szolgálni a magyar érdekeket. Minden hónap első péntekjén összejöveteleket tartottunk és ott nagyon komolyan megvitattuk a magyar tennivalókat. Zárt társaságot alkottunk. Tagul ajánlani kellett és az ajánlottaknak, ha a jelentkezést tudomásul vette a társaság, három egymás után következő összejöveteleken kellett részt venniük és felvételük felett akkor titkos szavazással döntött a társaság. Természetesen kevesen vetették alá magukat ennek az eljárásnak. Így biztosítva volt, hogy valóban csak az lett a társaság tagja, aki komolyan kívánta a társasággal való együttműködést. A társaságban élénk munkásságot fejtettem ki. Rövid idő után a társaság titkára lettem. Látogatott kultúrelőadásokat rendeztünk, magyar tanoncokat helyeztünk el, szövetkezetet létesítettünk, kezünkbe vettük a magyar lap kiadását, céljaink szolgálatába bekapcsoltuk a magyar Iparos Egyletet is, amelynek szintén titkára lettem. Kapcsolatot kerestünk a vidékkel és ott is tartottunk ünnepélyeket.

Így ismerkedtem meg jobban annak a munkának a jelenőségével, amelyet községében egy-egy derék, kopottas ruhájú, a besztercei előkelőségek részéről kevésbé méltatott református pap végzett. Mint a magyar bank egyik igazgatósági tagja, láttam meg ennek a munkának jelentőségét. Cegötelke, Magyarberéte, Nagysajó, Tacs, Sófalva lelkészei irányították kölcsönökért a bank felé híveinket. Megállapodás volt, hogy mivel a lelkipásztornak kellemetlenséget okozna, ha az ajánlólevelet bármelyik hívőtől is megtagadná, azért annak a kölcsönkérőnek ajánlólevelében, akit megbízhatónak tart,

mindig beírja ezt a szót „okvetetlen”. Az igazgató a falvak kölcsönkérőinél mindig mosolyogva jelentette, ez és ez a kérés teljesítendő, mert benne van „okvetetlen”. Ezeknek a községeknek a lakói szemmel láthatólag gyarapodtak, építkeztek, rendre-rendre újabb földeket szereztek. Közöttük élt egy gondos lelkipásztor és annak munkája nem volt eredménytelen. Ekkor tekintetem be és tanultam megbecsülni a hűséges falusi lelkipásztorok egyéniségét és munkáját. Sokat és hősiiesen küzdöttek. Egy jellemző kis példát had mondjak el a cegőtelki esperesnek, az öreg Musnai Károlynak küzdelmeiről. Mikor Cegőtelkén elfoglalta állását, már a falu birtokának egynegyede idegen kézbe került. A szomszédos lekencei szászok vásárolták meg. A nép iszákos volt, templomba nem járt. Vasárnap délután szinte senki nem ment a templom felé. A lelkészi állást elfoglaló, akkor fiatal Musnai Károly hiába hívta az atyafiakat a templomba, nem hallgattak rá. A kocsma azonban tele volt. A lelkész paláttal a vállán, bibliával a kezében megjelent a kocsmában és azt mondotta: Kedves Atyafiak! Ti nem jöttök a templomba, hát én ezután minden vasárnap délután idejövök a kocsmába és itt tartok istentiszteletet, dobjatok ki, ha akartok. Megszégyellték magukat, megállapították, hogy mégis illendőbb dolog lesz, ha ők mennek a templomba. Az én időmben már visszaszerezte Cegőtelke az eladott földeket, sőt újakat is vásárolt. Musnai lelkészkedése alatt megújította templomát, kedves, szép papi lakást épített, rendbe szedte iskoláját és iskolája két tanerővel szépen működött. Így láttam meg, hogy egy kitartó papi szolgálat hogyan tudja megújítani egy falunak az életét. Csakhogy ehhez 30-40 esztendő is szükséges, szükséges egy olyan lelkület, amelyik nem érzi Isten csapásának azt, hogy egy sáros, elhagyott faluban kell, hogy eltöltsön egy egész életet, hanem küldetést és hivatást tud látni munkájában. Vigasztalásul csak még azt jegyzem meg, hogy évek rendjén nemcsak a faluja, hanem maga Musnai lelkész is jómódú, sőt vagyonos ember lett.

Így teltek el a besztercei évek. Alapjában nehéz, gondterhes, sok nyugtalansággal teljes esztendők voltak, de mégis életemnek egyik legboldogabb szakasza volt a Besztercén eltöltött idő. Magánéletem alig volt. Hajlamomnál, természetemnél fogva teljes erőmet hivatásom betöltésébe fektettem. Minderre áldott lehetőséget nyújtott az, hogy feleségem kedves és nyugodt otthonról gondoskodott. Sok örömről és boldogságról volt a szeretetteljes otthonban. Fialatok voltunk, örvendeni tudtunk az életnek. Gyönyörködtünk szépen fejlődő kislányunkban, majd a Besztercéről távozási évben megszületett második leánygyermekünkben. Szegények voltunk bár, mégis nyílt házat vittünk. Terhet és munkát jelentett a gyakori vendégeskedés, de változatosságot, derűt, kedélyt hozott életünkbe. A vidéki lelkészekkel baráti kapcsolatokat tartottunk fenn. Különösen kedves időket töltöttünk el a tecsi lelkészek, Beregszászi Györgynek, aki rokonom is volt, vendégszerető házában. Gyermeektelen, jómódú ember volt. Gyülekezetét okos pásztori bölcsességgel vezette. Derék, öreg tanítójával jó barátságban élt. Valóban üdítő volt nemcsak a kellemes otthonában, de a gyülekezetében való tartózkodás is. Ezen kedves emlékek újulnak fel lelkemben ezekkel az időkkel kapcsolatosan. Jó volt azonban, hogy feleségem okos szeme vigyázott reám, mert e nélkül könnyen belesodródhattam volna a felületesebb szórakozásokba, amelyre megvolt bennem a hajlandóság akkor és azután is, mert ősi kálvinista papi terheltségképpen a fehér asztalnál való mulatozás bizony nagy vonzerőt gyakorolt reám is.

1918-ik év kora tavaszán jutott el a hír hozzám is és a gyülekezethez is, hogy Herepei Gergely halálával megüresedett kolozsvári lelkészi állásra meghívják nagybátyámat, Vásárhelyi Boldizsár dési lelkészt és az így megüresedő egyik dési lelkészi állásra lehetséges, hogy engem hívnak meg. Gyülekezetem egészen természetesnek találta, hogy a nagyhírű dési egyházközség meghívása elől nem fogok kitérni. Számoltak távozásommal, örvendettek előhaladásomnak. A háborús évek alatt Désről többen szolgáltak és fordultak meg Besztercén a dési gyülekezet vezető tagjai közül is, mint katonák és ezek dési meghívásom mellett lelkes agitációt fejtettek ki. Egyszer csak megérkezett a levél nagybátyámtól, hogy kolozsvári meghívásáról komoly szó van. Még a hivatalos meghívás ugyan nem történt meg, ő az állás elfoglalására nézve még nem

nyilatkozott, állása ténylegesen még nem üres, viszont a dési gyülekezet körében az ő távozásával kapcsolatban felmerült a gondolat, hogy engem hívjanak meg. Óhajtanák, hogy menjek Désre és prédikáljak ott, hogy az egész gyülekezet jobban megismerhessen. Nem ad tanácsot, reám bizza a döntést. Azt válaszoltam, hogy Besztercén jól érzem magamat, egészen Istenre és az Ő akaratára kívánom bízni ennek a kérdésnek eldöntését. Nem megyek el Désre, lelkiileg is zavaros egy ilyen tendenciózus szolgálat. Reábízom a kérdés elintézését a Gondviselésre. Ha akarnak, akkor hívjanak meg a désiakat, ha pedig nem hívnak meg, nyugodt lélekkel fogom folytatni tovább munkámat Besztercén. Helyzetemmel és állásommal lényegileg meg vagyok elégedve. Nagybátyám felolvasta válaszómat a dési egyházi vezetőknek és jellemzően az volt a döntés, hogy ezek után annál inkább meg fognak hívni. Meg is hívtak. A meghívást elfogadtam.

A besztercei gyülekezet alapjában megnyugvással, elégtétel érzésével fogadta távozásomat, mert – mint említettem – úgy ítélte meg, hogy új állomáshelyem szélesebb kört nyit további munkásságom előtt. Felemelő búcsúünnepséget rendeztek híveim. A kibúcsúzó istentiszteleten, majd az azt követő banketten felekezeti és nemzeti különbség nélkül hivatalos képviselőinkkel az összes egyházak, társadalmi szervezetek részt vettek, felszólaltak, különös rokonszenvvel és melegséggel méltatták szolgálataimat. Nem bíztam el magamat. Ennek az volt a magyarázata, hogy annyira el voltam foglalva munkával, de anyagi gondokkal is, hogy egyáltalán eszembe sem jutott az, hogy a hívságos elbizakodottságnak átengedjem magam.

Désre, a beiktatásomra, népes küldöttség kísért el a gyülekezet vezető tagjaiból alkotva. A küldöttség meleg bizonyágtételekkel ajánlott a dési gyülekezet szeretetébe. Megismétlődött az, ami akkor történt, mikor Besztercén beiktattak, amikor ugyanígy jött el a kolozsvári monostori gyülekezet népes küldöttsége és ajánlott a beszterceiek jóindulatába.

Be is fejezem Besztercére vonatkozó emlékezéseimet. Szívesen időznék e kedves emlékek mellett, de ilyenformán még nagyon sokat tudnék elmondani a sok kedves emlékeimből.

Annak bizonyáguál és tárgyi megalapozásául, amiket elmondottam, ideiktatok pár dokumentumot, amely mutatja azokat az érzéseket, amelyekkel működésemet fogadta és ítélte a velem szemben mindig különös jóindulattal viselkedő besztercei gyülekezet.

Az első legyen az a felterjesztés, amelyet kinevezésem érdekében a besztercei presbitérium nyújtott be Kenessey Béla püspökhöz.

A második, amely előterjesztett kérésének alapjául szolgált, az a bizonyítvány. Amelyet megelőzőleg az egyházközség presbitériuma kápláni szolgálatomról adott ki.

A harmadik az a nagy gondossággal és poetikus lendülettel megfogalmazott emléklevel, amelyet Désre való távozásom alkalmából a Székely Társaság adott át egy ünnepi gyűlés keretében nekem.

Az utolsó dokumentum Besztercéről az a presbiteri ünnepi határozat és emlékirat, amelyet az összes presbiteri tagok aláírásával a kibúcsúzó istentisztelet után adott át, meleg áldáskívánság között a presbitérium.

Szép idő volt – nehéz idő volt, de áldott idő volt besztercei szolgálatomnak ideje.

## A BESZTERCEI ELISMERÉSEK

*Főtiszteletű és Méltóságos Püspök Úr !*

*Balázs József halálával egyházközségünk rendes lelkészi állása megüresedett. A lelkészi állás betöltése Méltóságod hatáskörébe tartozik, s ha mégis ezen nemcsak ránk, besztercei reformátusokra, de egyetemes egyházunkra nézve is fontos állás betöltésénél Méltóságod elé terjesztjük kívánságunkat: ne méltóztassék azt jogaiba, hatáskörébe való illetéktelen beavatkozásnak, hanem csupán alázatos és alább indokolandó kérelemnek minősíteni.*

*Besztercei református egyházközségünk ezen az exponált nemzetiségű végvidéken nemcsak egyetemes egyházunknak, de a magyarságnak is végvára és a református pap annak felelősségteljes őrszeme. Egyházközségünk anyagi és kulturális fejlődése ebben a városban a magyar kultúra fejlődését és térhódítását is jelenti, és mintegy arra van kijelölve, hogy nagysajói egyházmegyénknak központja legyen, annak vezető, mintha egyházközségévé fejlődjék s az egyházépítő, nemzeteterősítő munkában példaként járjon elől az egyházmegye nemzetiségek közé ékelt, nehéz viszonyok között küzdő többi egyházközségei előtt.*

*Érezzük az osztályrészünkül jutott feladat fontosságát, nehézségét, de azt is tudjuk, hogy annak megfelelni, az egyház és nemzeteterősítő ideálokat megvalósítani, diadalmas sikerre juttatni csak úgy leszünk képesek, ha lelkészünkben olyan vezér áll az eszközökben még gyenge, de a nemes munkára elszánt egyházközségünk élére, aki a hétköznapiasságon felülemelkedve, alapos tudással, széles látókörrrel, higgadt megfontolással, céltudatos tapintatossággal és mindenek felett az igaz ügy iránti önzetlen lelkesedéssel tudja felhasználni azt az erkölcsi tőkét, amely itt egyházépítő nemes munkájában rendelkezésre áll.*

*Ilyennek ismerjük mi Vásárhelyi János, jelenlegi kolozsvári lelkész urat, aki rövid itteni segédlelkészi működése alatt mindnyájunk teljes meglegedését, elismerését, nagyrabecsülését és szeretetét érdemelte ki azáltal, hogy itteni hivatását nemcsak éleslátással fogta fel, de korához képest szokatlanul biztos kézzel irányt mutatott a hitélet fejlesztésére, az összetartozandóság erősítésére s maga elé szabott feladatait úgy tudta megoldani, hogy amíg egyházunknak dicsőséget szerzett, a mienkkel együtt a testvér keresztyén felekezetek általános szeretetét is megnyerte, kiérdemelte.*

*Nincs egyházközségünknek egyetlenegy tagja, aki a megüresedett rendes lelkészi állást ne Vásárhelyi Jánossal óhajtana a legszívesebben betölteni.*

*Mély tisztelettel kérjük ezért Méltóságodat, kegyeskedjék kérő szavunkat meghallgatni s egyházközségünk rendes lelkészévé Vásárhelyi János kolozsvári segédlelkész urat kinevezni, abban az esetben, ha erre ő is szívesen vállalkozna.*

*Egyházközségünk nemcsak türelemmel vár addig, amíg Vásárhelyi János a teljes papi képesítést megszerzi, de kész örömet egyezik bele abba is, hogy azt az előttünk is ismeretes régi tervét, hogy ismereteit külföldi egyetemen bővítse, megvalósítani óhajtana, addig, amíg külföldről hazatér, az itteni lelkészi állás helyettesítés által töltsék be.*

*Kérelmünket Méltóságod atyai jóindulatába ajánlva, kiváló tiszteletünk nyilvánítása mellett vagyunk Méltóságodnak, a mai napon tartott egyházközségi rendkívüli közgyűlés megbízásából*

*Besztercén, 1911. április 2-án,*

*alázatos szolgálói*

## K i v o n a t,

A beszercei református egyházközség presbitériumának az 1909. évi október 7-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből.

*Balázs József lelkész atyámkfia indítványozza, hogy Vásárhelyi János segédlelkész atyámkfia részére az egyházközségnél eltöltött működési idejéről bizonyítvány állíttassék ki*

*A presbitérium az indítványt magáévá teszi és egyhangúlag elhatározza, hogy Vásárhelyi János segédlelkész atyámkfia részére kiadassék az alábbi*

## B i z o n y í t v á n y

*A beszercei református egyházközség presbitériuma bizonyítja, hogy Vásárhelyi János úr, IV. éves papnövendék az 1909. évi május hó 1. napja óta a beszercei református egyházközségnél segédlelkészi minőségben működött.*

*Vásárhelyi János úrnak segédlelkészi minőségében ezen nyolc hónap alatt kifejtett munkássága maradandó nyomokat hagyott hátra az egyházközség életében.*

*Örömmel tanúsítja a presbitérium, hogy Vásárhelyi János úr, úgy a szorosán vett lelkészi szolgáltatások teljesítése körében, valamint általában az egyházközség javára kifejtett munkássága által közszeretet és megbecsülés tárgya volt.*

*A beszercei református egyházközség kicsiny temploma a szokásos istentiszteletek alkalmával állandó találkozó helyévé vált a Besztercén levő különböző vallásfelekezetek híveinek. A szemekből legördülő könnyecsekben sok rejtett fájdalom oldódott fel a segédlelkész úrnak gyönyörű imáira és egyházi beszédeinek széleskörű ismerete és szorgalmas előkészülésre valló ereje által református vallásunknak számos igazsága vert gyökeret a lelkekben.*

*Nem mulaszthatja el a presbitérium megemlíteni azt is, hogy Vásárhelyi János úr megalakította Besztercén a „Reformátusok Egyesület”-ét és a keresztyéni jótékonyság céljaira mindjárt az egyesület szervezése alkalmával több mint 800 koronát biztosított a hívektől való tagsági díj gyűjtése által.*

*Amidőn a presbitérium mindezt Vásárhelyi János úrnak igaz köszönettel adózik, egyúttal kéri Isten áldását arra, hogy Vásárhelyi János úr egykoron református egyházunknak egyik erős zászlóvivője lehessen.*

*Kmf.*

*A presbitérium nevében:*

*P.H.*

*Keresztes Emil s.k.  
gondnok*

*Musnai Károly s.k.  
adm. lelkész*

*Dr. Molnár Imre s. k.  
jegyző*

## *Emléklével*

*a beszercei Székely Társaságtól. Vásárhelyi János tőlünk idegenbe szakadó vérünkhöz:*

### *Édes Testvérünk!*

*Te tudod, hogy szülőhazánkból a jólétkeresés lidércfénye nyomán elbujdosott székely magyarok, mi kiket szigetté tömörített a sors hullámainak szeszélyes játéka a nemzetiségi óceánban, mily bensőséges örömmel örvendünk minden fővényszemnek, amit hozzánk sodor az áradat. Minden fővényszem továbbépíti, szilárdítja drága szigetünket s áldott ezért az ő jövedele.*

*Mennyivel boldogabb, büszkébb a lelkünk, ha sziklát görget szigetünk lábához az élet. Ilyen szikla voltál Te székely magyarságunk hullám verte földjén. Szikla, melyről erőteljesen hanyatlanak vissza a dühös tajtékot hányó habok, melyben összeomlik a tenger haragos hatalma.*

*Kicsi szigetünk felett kóválygó sas madár látod-e a nagy magyar föld smaragdzöld rónáit a ködbevesző messzeségben? Látjuk-e elborult szemű, elbúsult kedvű őrt álló katonái a magyarságnak, akiket ezeréves felejtésben, támasztalanságban, pusztulásban hagyott itt a kicsi sziget halálos vártáján? Látjuk-e a reménytelenség folytonos kódében meggyengült szemünkkel a pacstírtás magyar mezőket, hogy érezzük a széles, idegen néptengeren át, a szeretetlenség sivár pusztaságán keresztül a nagy magyar föld üdítő illatát?*

*Édes Testvérünk, tudnád Te akkor is, ha el nem búsultuk volna most évszázados keserűségeinket, hogy milyen szívfacsaró sors a miénk, elárvult székely magyaroké, akikkel minden szabad, s akiknek semmi sem szabad, hacsak elpusztulni nem, itthon, vagy idegen földeken – idegen földekért.*

*Te tudod, érzed, hiszen beleszülettél, belenőttél ezekbe a fájdalmakba.*

*Te tudod: mit jelent a mi akaratumk, a mi élni akarásunk. Ez a mi erősségünk, ez a szívós törhetetlen dac, ez az „azért is” ez a nagyszerű, könnyes székely makacsság, mely önmagából, a semmiből, a magunk szeretetlenségéből s a mások gyűlölködéséből keltette ki s növeli székely történelmünk virágzó fáját.*

*Te tudod, hogy milyen drága kell legyen nekünk minden csepp magunk vére, hogy kell takarékoskodnunk erőinkkel, hogy kell dédelgetnünk a székely testi és lelki értékeket.*

*Kevésből kell nekünk nagyot teremtenünk!*

*Csak azt nem tudod, hogy milyen szépségeket, értékeket veszítünk akkor, mikor ebből a féltett kincsesházból ki kell adnunk egy csomó ragyogó drágakövet: a Te lelkedet, agyadat, szívedet, karodat, energiádat s érzéseid tiszta gyöngyszemeit.*

*Búcsúzó édes Testvérünk, legyen útravalód az a meghatódott fájdalmas szeretet, melynek örök emlékül ezt az írást nyújtjuk át Neked.*

*Mi Neked érdemeid szerint nem fizethetünk, Veled fizetünk – a balsorsnak, mely kizsarolja legszebb ékességünket. Nem is tudnók felmérni azt a közéleti, hitéleti, társadalmi, baráti, de talán legfőképpen nemzeti veszteséget, mely távozásoddal reánk szakad. Az utánad maradó űr félelmetesen nagy és sötét, ha*

*V á s á r h e l y i J á n o s*

*eltűnik utcáinkról, katedránkról, iskolánkból, zöld és fehér asztalaink mellől.*

*De búcsúzásban is van vigasztaló: a viszontlátás reménye! Te – el sem mentél, már is visszajöttél! Itt maradsz közöttünk mindhalálig, de még a halálon túl is, időtlen-időkig.*

*A mai naptól örökös tagja vagy Székely Társaságunknak. De nemcsak ezekben az elhamvadó betűkben, hanem szíveinkben! Valahányszor összejövünk a Te szelíd hangod fog megcsendülni emlékünkből, gyülekezetünkre a Te lelked nemes lángja fog alászállani, hogy lobogó fáklyaként világítsa be előttünk az erőshitűségnek, bizalomnak, kitartásnak útját, amelyen eddig előttünk jártál, a amelyen vezérelni fogsz ezután is.*



*Áldjon, kísérjen életutadon az Úr gondviselő szeme, a sors jókedve, ahogy elkísér a mi szívünk.*

*Édes Testvérünk Isten Veled!*

*Besztercén az 1918. esztendő július havában*

*Besztercei Székely Társaság Tagjai:*

*Dr. Kriza János alelnök*

*Mihály Gábor elnök*

*Benedek Aladár*

*Székely Sándor*

*Kovács Károly gazda*

*Csegezi Márton*

*Kovács Ödön*

*Bodoni Miklós*

*Szohár István*

*Kállay Miklós*

*Tóth Bálint*

*Keresztes Jenő*

*Egly József*

*Marselek Béla*

*Vályi Gyula*

*Dr. Keresztes Lajos*

*Farcádi Sándor*

*Dr. Dálnoki Veress Gyula*

*Szécsi Géza*

*Jártó Márton*

*Dr. Lesenyei István*

*Dr. Hegyi István*

*A szívéből írta, szertettel róttá: Leó a piktor, István a poéta*

*Beszterce – Szamosújvár, 1918. július hó 4-én.*

*Tiszteletes Vásárhelyi János református lelkész úrnak.*

*A besztercei református egyházközség presbitériuma folyó év június hó 19-én Szirberth Sándor egyházi gondnok elnöklete alatt tartott értekezleten elhatározta, hogy Tiszteletes Urat, mint a dési egyházhoz meghívott lelkészt, mint egyházunknak hat éven át buzgó és lelkiekben gazdag lelkipásztorát elbúcsúztatja és eltávozó Tiszteletes Urunknak egyházközségünk felvirágoztatása körül szerzett érdemeit írásban is megörökíti.*

*Ennek rendjén lelki örömmel emlékezik vissza presbitériumunk, hogy Tiszteletes Úrban mindazon reményeink, melyeket működéséhez egy akarattal és szeretettel történt meghívásakor fűztünk, egyenként és összesen igényeinket felülhaladó módon teljesültek és a hatévi működést még félreértés sem zavarta meg és hogy az eltávozás alkalmával is ugyanazon szeretet és közbecsülés veszi körül – mint nemes munkálkodásának eredménye, mely beköszöntését tette nagyra becsültté és munkálkodását eredményessé.*

*Hálás elismeréssel emlékezik meg egyházközségünk előjárósága Tiszteletes Urunk azon megbecsülhetetlen érdeméről, hogy fiatal lelkesedésének hat évét egyházközségünknek szentelte oly kevés díjazásért, mely a hozott áldozattal arányban nem áll és megépítette vallásos buzgóságával, magasröptű szónoklatával Isten országát azok szívében is, kiknek lelkében a vallásos érzések ez ideig termékeny talajra nem találtak.*

*Szívből szívhez szóló nemes szavaival a világégés szomorú napjaiban vigaszt és reményt nyújtott mindnyájunkban, hogy boldog jövő fog keletkezni a szenvedések szomorú emlékeiből.*

*Tiszteletteljes elismeréssel említjük azon munkálkodását, melyet a „Kálvin Szövetség” és a „Református Ifjak Szövetsége”-ben kifejtett s mely munkálkodás hatalmas lépésekkel vitte egyházközségünk megalapozását és jövőjének biztosítását.*

*Jóleső büszkeséggel emlegetjük nemzeti ünnepeink lánglelkű szónokát, ki is magyar nemzetünknek a nemzetiségi városban dicsőséget szerzett nemzeti ünnepeinken, melyeken városunk közönsége vallás és nemzetiségi különbség nélkül nagyszámban megjelent, a hallott nemes és tapintatos előadás hatása alatt bizonyos megnemesedett érzellemmel gondolt nemzetünk múltjára és jövőjére.*

*Fájdalommal gondolunk reá, hogy Tiszteletes Úrban magyarságunk büszkeségét és vezérét, érzelmeink hű tolmácsolóját veszítjük el.*

*Sajnálattal vesszük tudomásul távozását, de lelkünket bizonyos öröm és büszkeség is eltölti, midőn tudjuk, hogy kiváló működésének jutalmául erdélyi részünk egyik legnagyobb egyháza hívta meg lelkipásztorául, hogy nagyobbakra legyen elhivatva. Isten vezérelje lépteit, szeretetünk és hálás elismerésünk kíséri az élet útjain.*

*Beszterce, 1918. június 28.*

*Kiváló tisztelettel hívei:*

*Sebestyén József  
Benedek Aladár  
Tóth Bálint  
Bodoni Miklós  
Beke Károly  
Kállay Miklós  
Révész Lajos  
Szirberth Jenő*

*Szirberth Sándor gondnok  
Keresztes Emőd Emil  
Keresztes Jenő  
Olasz Károly  
Vályi Gyula  
Kovács Károly  
Kelemen Károly  
Mihály Gábor*

## A DÉSI ÉVEK

A történelmi viharok sodrában 1918 nyarán foglaltam el dési állásomat. A dési egyházközség szép történelmi múltra visszatekintő, kitűnően megszervezett gyülekezet volt. A város központjában fekvő gyönyörű temploma nemcsak a várost, de a vidéket is uralta. Két tisztességesen dotált papi állást tartott fenn. Nagyhirű fiú- és leányiskolája 10 tanerővel működött. Híres iskola volt, mely egy állami gimnázium létesítéséig a középiskolai tanulásra is előkészített. Presbitériuma, képviselői közgyűlése tudatában is volt az egyház nagy történelmi múltjának és igyekezett is fenntartani a református egyház vezető szerepét a város és vidék közéletében, bár – sajnos – a hívek tömege ilyen vezető szerepnek betöltésére gazdasági leszorítottságuknál fogva kevésbé voltak alkalmasak. Tiszta magyarok, de talán éppen ezért szegények voltak; a kereskedelmet a zsidók és örmények tartották kezükben. A város főterét, a piacot ők uralták. A város főterén csak a református egyháznak voltak házai, üzlethelyiségei és a katolikus egyháznak egy nagy sarokpalotája, melyet szállodának adott ki, de a többi házak és üzlethelyiségek jóformán mind idegen, nem tiszta magyar és nem református tulajdonban voltak. A magyar kálvinista, függetlenkedő polgárságot mesterségesen szorították vissza. A fejedelmi korszak után egy Haller gróf nevű főispán éppen a magyar és kálvinista polgárság megtörésére telepített be a városba románokat és az így betelepített és támogatott románság a vidékről újabb és újabb erősítéseket nyerve, egyre szilárdabb bástyája lett a környékbeli románságnak. A magyar fejlődő és régebben erős kisiparosság az ország kapitalista irányú fejlődése folytán állandóan gyengült és a régi céhek, a fazekasok, csizmadiák, tímárok, mészárosok már csak zászlóikat őrizték, temetkezési társulataikat tartották, a céh pénztára javára befizetett illetményekért pénzért temetésekre vonultak ki, de már közéleti súlyt és gazdasági erőt alig képviseltek. A tisztviselői kar is, bizonyos budapesti katolizáló tendencia folytán is egyre idegesebb, a város ősi polgárságától elszakított, külön kasztot képezett. Idegennek érezte magát és a város is, az ősi polgárság is olyan vendégszerű, kívülről beiktatott rétegnek érezte őket. Kulturális lelki egység nem volt a városban s így a vidéken sem tudott ilyen hatást kisugározni. Az állami gimnázium tanári kara sem lehetett alkalmas erre, mert a tanárok az ország különböző területeiről összeverődött emberek voltak, felekezeti, származásilag, világnézet tekintetében is egészen szétszakadozott, csak a hivatali rend által egybefogott társaság.

Így nézett ki a város és benne református egyházunk. Nagybátyám szép és buzgó odaadással igyekezett évtizedekre visszanyúló munkával jelentős hivatásának magaslatára felemelni az egyházközséget. Amikor dési állását elfoglalta – az egyházközség a teljes elhanyagoltság állapotában volt. Nagynevű elődjei voltak, akik azonban a korukat uraló szellemi áramlatok hatása folytán legkevesebbet éppen az egyház megerősítésével és fejlesztésével törődtek. Medgyes Lajos jeles költő, író, a szabadság eszmék lelkes hírnöke, Kovács Sámuel okos gazda, értékes munkát végző közgazdasági tényező, mindketten köztisztviselőként álló férfiak voltak, de az egyházi élet gondozását egyformán elhanyagolták. Egyéniségüket, az egyházhoz való viszonyukat az éles szemű, jó református Bánffy Dezső, aki Szolnok-Doboka vármegyének is főispánja volt, nagyon találóan jellemezte ezzel a keserű humorú megállapítással: A reformátusoknak két kitűnő papja van. Csak az a baj, hogy az egyik csak a lelkiekkel, a másik csak az anyagiakkal, de az eklézsiával egyik sem törődik. Ezt a hiányt nagybátyám teljes odaadással igyekezett pótolni. Hű és kitartó munkásságát látható, maradandó eredmények kísérték. Negyedszázadra terjedő munkássága alatt új papi lakást, gyönyörű leányiskolát, gyülekezeti termet épített, rendbe szedette az egyház többi épületeit, még egy új házat szerzett, mely a második lelkész lakásául szolgáljon és tudatos belmissziói munkát indított be, melynek szolgálatára megszervezte az áldásosan tevékenykedő Konfirmáltak Egyesületét. Az első világháború így találta a dési egyházközséget. Vásárhelyi Boldizsár esperese is volt a dési egyházmegyének és csendes, zajtalan munkával a vidéki egyházközségek megerősítését is előbbre vitte.

Állását Kenessey püspök és a kolozsvári egyházközség vezetőinek kérésére adta fel, mert a kolozsvári gyülekezet hasonló szervező és építő munkát és e munka irányítására alkalmas egyházi férfiút igényelt, és Vásárhelyi Boldizsár egész Erdély közvéleménye előtt úgy állott, mint aki a lelkipásztori munkának legrátermettebb és legképeesebb végzője és példamutatója lehet. Nagybátyám engedett is a kérésnek, mert ifjú korának vágyát és álmát látta beteljesedve a kolozsvári gyülekezet meghívásában.

A dési gyülekezetben szép munkatér nyílt előttem. A dési gyülekezetnek két jól megszervezett lelkészi állása volt. Az adminisztrátor, tehát ügyvezetői teendőket a helyi szolgálatban álló idősebb lelkész, farkas Albert, aki a teológián évfolyamtársam volt, látta el, míg a másik, úgynevezett belmissziói lelkész az iskolaszék elnöke és a belmissziói gyülekezeti tevékenységeknek irányítója volt. Ennek a lelkészi állásnak betöltése várt reám. Szép munkakör volt. Az ilyen munkakörben tevékenykedő lelkészek egyébként rangban és javadalomban egyformák voltak. A szorosabban vett lelkészi szolgálatot a közös nagy és szép templomban hetenként váltakozva látták el úgy, hogy egyik héten az egyik, a másik héten a másik végezte a hétköznapi és vasárnapi istentiszteleteket, valamint a keresztelés, esketés és temetéseket. Ez a beosztás jó alkalmat adott különösen arra, hogy a kéthetenként váltakozó templomi igehirdetésekre alaposabban és gondosabban tudjon előkészülni az igehirdető lelkipásztor. Ez a beosztás különösen a nyári hónapokban, az iskolai hosszabb szünet idején kellő időt engedett arra is, hogy a lelkipásztor alaposabb tudományos továbbképzésre is teljesebb nyugalommal gondot fordíthasson.

Dési lelkészi állásomat június végén foglaltam el és így áttekintve a helyzetet, hozzá is kezdettem az adott helyzetnek megfelelő munkához. Először is nagy súlyt helyeztem az igehirdetésre, azután pásztori látogatások útján is igyekeztem megismerkedni a gyülekezet tagjaival. Elhatároztam, hogy a nyári hónapokat kizárólag a gyülekezet megismerésére fordítom és munkaprogramot, csak azután készítek. Így tanulmányoztam Kádár János érdemes lelkészjellegű tanárnak a Dési Református Egyházközség történetéről írott könyvét és Szonok-Doboka vármegye Monográfiáját, melybe szintén ő dolgozott a legtöbbet. Különös gondot fordítottam a külső-igehirdetési szolgálatra is. Temetési, esketési, sőt keresztelési alkalmakra is mindig gondosan előkészültem.

Kellemes, csendes nyarunk volt. A lelkész lakással kapcsolatban kedves kertünk volt, és a kert végében gyönyörű kilátással egy kis verandás kerti lak, egyszobás kőházacska. Ezt a kis igazán poétának való helyet Dész neves költő-papja Medgyes Lajos építtette. A feleségem szép, gyümölcsfás kertünket nagyon gondosan művelte. A kerti szobába betettük nagyapám egyszerű, fenyőfából készített, hatalmas íróasztalát, berendeztük népies varrottásokkal, úgy hogy igazán barátságos munkahely lett számomra. Szép nyári délutánokon itt olvastam, írtam. Feleségem a kertben tevékenykedett, vagy játszadozott közben a két kis eleven leánykánkkal és egy-egy pihenőre én is csatlakoztam hozzájuk. Boldog nyár volt. A gyülekezet részéről is egyre melegebb érdeklődés ébredt irányunkban. Máig is tartó baráti kapcsolatok kezdtek kialakulni a gyülekezet egyes családjai és közöttünk. Az első világháború utolsó szakaszához érkezett. Aggodalmas viharfelhők jelezték a közeledő veszedelmeket, de mi távol voltunk a nagy világrengető eseményektől és Isten megengedte, hogy a mi csendes szigetecskénken pár igazán zavartalanul boldog hónapot tölthessünk el, és csendes lelki gyarapodással készüljünk a később egyre nagyobb megfeszítést igénylő munkára.

A nyári hónapok alatt kidolgoztam a következő téli munkaprogramot, amelynek alapvetésén dolgoztam dési munkálkodásom következő, megrázó eseményekkel terhes éveiben is egészen 1921 november havában bekövetkező távozásomig.

Alig kezdődött meg a rendes őszi munka és az előkészület a tervbe vett téli munkaprogram keresztülvitelére, bekövetkezett az első világháború utáni összeomlás, kitört az 1918. évi őszi forradalom. Október 31-én, egy végzetes délután – izgalomban elragadtatott, szinte magánkívüli izgalomban – rohant hozzám az öreg egyházfő, Etédi bácsi – akiről addig magam sem tudtam, hogy olyan forradalmi hajlamú ember – hála

Istennek vége a háborúnak, meggyilkolták minden baj főokozóját, Tisza Istvánt. Az egész város tájékozatlan, irányt vesztett izgalomban tárgyalta az eseményeket. A jámbor egyházfit nehezen tudtam felvilágosítani arról, hogy a bűnbak keresés nem oldja meg problémáinkat, és hogy mi mégsem kereshetjük a Tisza István halála feletti örövendzésben jövődökhöz kapcsolódó reményeinket. Az első napokban volt ugyan magában Dés városában is egy kis forradalmi zajlás, tüntetés, de nagy román tömegekkel körülvett Dés város magyarsága mégis inkább a megdöbönt várakozás csendjében igyekezett megkeresni a további magatartás irányvonalát. Az első nagyobbacska tüntetés inkább komikus derűbe oldódott fel. Egy összeverődött tömeg tüntetett a háborús visszaélések ellen. Ki legyen a tüntetés központja? A város polgármestere, az öreg Ilosvai Jenő, az egyházközség főgondnoka volt. Hetven éven felüli, már egészen süket öregúr, aki azonban egy-egy ügyes beszéd kivágására mindig készen állott. Szelíd ember volt, tisztakezű, vagyona egy tisztos polgári házon kívül alig volt. Az esti órákban az ő mellékutcájában fekvő háza elé vonult a tüntető tömeg, és ordította: Le a korrupt vezetőkkel! Éljen a szabadság! Börtönbe a háború hiénáival. Az öregúr feleségével együtt a belső szobában csendesen vacsorázott. Hallották a zajló tüntetést, az öreg polgármester azt hitte, hogy mint a háború alatt nemegyszer, most is éppen mellette tüntetnek, felugrott az asztaltól, rohant az utcára nyíló szoba ablakához, megnyitotta a bezárt palettákat, kitérte az ablakot, mosolyogva állott a tüntetők elé, intett a kezével, hogy szólni kíván. A tömeget meglepte a váratlan jelenet, elhallgatott és várakozással tekintett az öreg polgármester felé: Mit akar ez éppen most mondani? És az öregúr kezdte, mint ahogyan máskor is szokta: Polgártársak! Magyar testvéreim! Köszönöm a nagy megtiszteltetést. Tudom, hogy ez a nem várt bizalom és kitüntetés nem az én személyemnek szól..... Mi ez? Ámúlt a tömeg. Sokan hangosan kacagni kezdtek. Hagyjátok a fenébe. Ez a vén süket nem tudja, hogy bekövetkezett a világ vége. Otthagyták az öregurat, aki csodálkozott, hogy miért is nem várták be lelkes szölamainak végig való elmondását. Ebben a derűs mozzanatban feloldódott azonban a Dés városi forradalmi hevület és nagyobb atrocitásokra egyáltalán nem került sor. Csak éppen a kaszárnya környékén voltak lövöldözések a hazatérő, jövő-menő katonák részéről, de vérontásra, nagyobb fosztogatásokra, a közraktárak kifosztásán kívül sehol sem került sor.

A forradalommal szemben én általában tartózkodó magatartást tanúsítottam. Nem tudtam egyik helyi mozgalomhoz sem csatlakozni, annál is inkább, mert a város közéletébe még bel sem kapcsolódtam a Désre jövetelem eltelt pár hónapja alatt. Egyébként is politikai nézeteim nem tudtak határozott állásfoglalásra kiérlelődni a lelkeben forrongó ellentétes érzések és megfontolások között. Értelmi meggyőződésem szerint a radikalizmus, a Jászista felfogás felé hajlottam. Szükségesnek tartottam a demokratikus elvek megvalósítását, ismertem Jászi írásait, György Jánosnak a dunai konföderáció kérdéséről írott könyvét, a huszadik Század és kiadványainak rendszeres olvasója voltam, olvastam a Világot, Népszavát, egyszóval elvileg rokonszenveztem évek óta a forradalmi elgondolásokkal, mondjam úgy, hogy olyan műkedvelő szalon szociálista voltam, mint amilyen sok volt akkor, többek között Ravasz László is Erdélyben, aki akkor azt írta az általa szerkesztett „ÚT” című lapban, hogy minden intelligens magyar lényegileg csak Jászi felfogását vallhatja. Másfelől azonban érzelmileg Tisza Istvánt szerettem. Szerettem mint karaktert, mint kálvinistát, osztottam hitbeli és erkölcsi életfelfogását, és ha dönteni kellett, mindig inkább melléje állottam. Sajnáltam tragikus halálát. Az adott helyzetben pedig nem igen tudtam megnyugvással sehová állani. A hangadók az országos közéletben a jelszavas 48-asok voltak, azokat pedig kevésbé tanult, felületes, jelentős részben politikai érdekhajhászó, napi politikusoknak tartottam. Nem szerettem főként azt, hogy az országos közéletben és a helyi közéletben is a magyar hivatalnok réteg és a vele kapcsolatban álló birtokos és kereskedő, jobban szituált polgári réteg olyan léha könnyelműséggel fordított köpenyt s lett máról-holnapra forradalmárrá. Elítéltem a magyar képviselőház és felsőház meghunyászkodását. Vármegyék és városok frázisos üdvözléteit, az úgynevezett nemzeti tanácsok hódolatát, mely ma a Károlyi

kormányt, a királyt, holnap a köztársaságot üdvözölte gondolkozás és magába szállás nélkül. Éreztem, hogy végzetes úton és pedig lejtőn indult lefelé az ország. Tudtam, hogy mindezek a töprengések nem jelentenek semmit, én nem számíthatok, ezért a gyűlésekre nem mentem el, otthon maradtam, és még jobban elmerültem teológiai tanulmányaimba, s nagyon lelkiismeretesen készültem vasárnapi igehirdetéseimre. Niebergall gyakorlati kommentárja alapján a Prófétákat tanulmányoztam és a Prófétákból vett textusok alapján prédikáltam.

Passzív magatartásom feltűnt a Kaszinó urainak is. Éppen azon a napon, amikor a Vármegyei és Városi Tanács zengzetes határozatban üdvözölte a köztársaságot, és a gyűlés alatt felmentem a kaszinóba és újságot olvastam. Egyszerre csak jöttek az urak a gyűlésről, élükön a törvényszék elnökével, Koller Kálmánnal, egy joviális, adomázó, hangos beszédű, kedves öregúrral. Mi az Tiszteletes Úr? Mi van magával, hogy sehol sem látjuk? Ilyenkor pedig a jó szájú papoknak beszélni, hangoskodni kell. Én nem tudok – feleltem. Miért nem? Nem szeretem – feleltem – mikor egy ország máról-holnapra vezető rétegeiben tökéletesen egymást kizáró elveket hangoztat minden alaposabb megfontolás nélkül. Az öregúr elkomolyodott. Lehet, hogy igaza van Tiszteletes Úr – mondotta most már nagyon komolyan. Egy dologban azonban vigasztalást találhatunk. Sokan úgy gondolják, hogy derék őseik nagy számárságot csináltak akkor, amikor fellobbanó lelkesedéssel a vitam et sanguinem kimondották, és a Habsburgokat véglegesen a nyakunkra ültették. Minket megvigasztalhat a gondolat, hogy lehet, hogy mi is számárságot csináltunk, de megnyugtathatom Tiszteletes Úr, hogy ez a számárság nem fog négyszáz esztendeig tartani. Az urak jót kacagtak a szellemesség felett és körülülték a játékasztalokat. Jellemző kép az akkori idők közéleti felelősségérzéséről.

Az események egyre tovább kavarogtak. Most már ívek jelentek meg a kaszinó asztalán. Kítették a Radikális, 48-as, Szocialista Párt íveit. A radikális párti ívet egy Dr. Klein Miksa nevű ügyvéd bocsátotta ki. Erre iratkoztunk fel a legkevesebben. Egyik este Dr. Bene Ferenc jeles ügyvéd, lapszerkesztő, eleven közéleti ember, később egyházkerületi főgondnok, nekem már akkor jó barátom, nagy hévvel előadott, elkeseredett beszédet tartott, melyben kijelentette, hogy ő ezennel belép a Nemzetközi Szocialista Pártba, hogy ha már neki nem lesz hazája, ne legyen másnak se. A felszólalásnak bombasikere volt. Az urak, élén a polgármesterrel, a vasúti vezérigazgatóval, seregestől iratkoztak fel a Szocialista Párt kitett ívére. Erre Dr. Klein Miksa felvette az általa kített Radikális Párti ívet, és azt mondotta: Itt úgy látom mindenki szocialista. Ezennel eltéptem az én ívemet, és én is belépek a Szocialista Pártba. Dörgő éljenzés. Nem úgy van – Istenkísértés számba megy jelen körülmények között vállalni a felelősséget egy ilyen helyzetben való ellenállás indítványozásáért. Kijelentésem nagy megdöbbenést keltett, de mégis elértem azt, hogy a gyűlés határozathozatal nélkül, illetve azzal oszlott fel, hogy Dr. Bene még két taggal utazzon be Kolozsvárra és kérjen határozott irányítást Dr. Apáthy Istvántól és társaitól, az erdélyi kormánybizottságtól. Tanácsot, irányítást nem kaptak, és elkeseredve jöttek haza, hogy mindennek vége, mert a központban talán még nagyobb a kapkodás, mint vidéken. Így aztán mindnyájan passzív megadással vártuk az események kibontakozását. Legyen meg az, ami elrendeltetett. Mégsem volt rossz ez az óvatosság. Elkerültük azt a keserves sorsot, mely később az aktív ellenállásba belesodródott Zilah városának sorsa lett.

Bevonultak a románok. Átszenvedtük, de mégis vérontás és elbírhatatlan megpróbáltatások nélkül, az ezzel járó szenvedéseket. Akkor még kevés tapasztalatunk volt arról, hogy mit is jelent ez a végzetes szó: impériumváltozás. Megtanultuk később, rendre. Jött a tisztviselők eskütételének hirdetése. Nem teszünk esküt – hangzott fel a tiltakozás moraja az országos irányítás nélkül maradt sok szegény, családos, de jó magyarérezésű tisztviselő ajkán. Várjuk be a béketárgyalások döntését. Kitartani – volt a jelszó. Sokan ingadoztak, de aggodalmaiknak az általános közhangulat nyomása alatt nem mertek kifejezést adni. Voltak, akik reménykedtek valami csodába, mert sehogy sem tudták elképzelni, hogy vége lehet az ezeréves magyar hazának, amely különben is

akarata ellenére sodródott bele a világháborúba. Az én álláspontom e kérdésben inkább pesszimista volt, bár az ellenállást becsületbeli kérdésnek tartottam. Azt mondtam, hogy esküt tenni nem kell, semmiről önként lemondani nem szabad, minden szenvedést vállalni szükséges, hogy legalább becsületet nevet hagyjunk gyermekeinkre, azonban tisztában kell lennünk azzal is, hogy a békeszerződés reánk nézve kedvezőtlenül dönt, és nekünk erdélyi magyaroknak bele kell illeszkednünk a román hatalom rendjébe, és abban a helyzetben is biztosítanunk kell a magyarság fennmaradását és jövőjét. Kapcsolatokat kell keresnünk a román néppel és annak megértésre hajlamosabb vezetőivel, ki kell fejlesztenünk magunkban olyan tulajdonságokat, melyek alkalmasak lehetnek egy kedvezőbb atmoszféra megteremtésére. Már akkor kezdtem hangsúlyozni azt a tételt, amelyet azután számtalanszor ismételttem mint nemzeti magatartásunk alapelvét: Ha egy nép súlyos, elbírhatatlannak látszó nehéz helyzetbe kerül, és az egészen kedvezőtlenül alakuló helyzeten nem lehet változtatni, akkor csak egyetlen út marad a számára, fel kell fokozni a nép erkölcsi erejét úgy, hogy az elviselhetetlennek látszó körülményeket is hősiessé erővel tudja elhordozni. Ezeket az erkölcsi erőket pedig csak a hitbeli lelki magújulás adhatja meg, azért elsősorban és mindenekfelett az egyházat és annak intézményeit, a templom és iskola munkáját kell erőssé, vihart állóvá tenni. Erről beszéltem sokat dési barátaimmal Dr. Benével, Almási Samuval, Demeter Györggyel, a dési magyarság vezetőivel, akik osztoztak is meggyőződésemben és segítettek is teljes odaadással ilyen irányban végzett gyülekezeti munkámban.

E meggyőződésemnek megfelelően a végzetes fordulat nagy nyugtalanságai között miután a templomon kívüli tevékenységek csaknem teljes mértékben korlátozva voltak lényegileg az ige hirdetésre és a vallásoktatásra tettem minden hangsúlyt. Először január és február hónapokban a Hegyi beszéd „boldogoknak magasztalásai”-ról tartottam sorozatos prédikációt. Schmitthanner és Rittelmeyer hasonló tárgyú prédikációi inspiráltak a téma választásánál, bár a beszédek tartalmi kidolgozásában szorosabban nem követtem őket. A fő cél a személyes kegyesség ápolása volt az evangéliumi vigasztalás forrásainak feltárása által. A Schmitthanner prédikációit le is fordítottam, exegetikai útmutatásait tanulmányoztam, de vázlatok alapján szabad és közvetlen formában beszéltem, annál is inkább, mert az akkori nyugtalan időkben alaposabb kidolgozásra semmiképpen sem lehetett meg a nyugalom. Lakásom katonai elszállásolásokkal, menekültek befogadásával teljesen igénybe volt véve, úgy hogy hálósobánkon kívül egyetlen szoba sem állott rendelkezésemre. Az irodám is le volt foglalva hónapokon keresztül. Később márciustól kezdve, az ünnepi alkalmaktól eltekintve, a tízparancsolatról tartottam sorozatos prédikációkat. Lenkennek modern szellemben tartott prédikációit fordítottam le és használtam az előbbi módon ige hirdetésem anyagául.

Lelkiismeretes ige hirdetői munkásságomnak erőteljesebb visszhangja is támadt. Bár az akkori idők szigorú hatósági ellenőrzése miatt, de elvi okokból is kerültem minden aktuális, különösen politikai vonatkozást, mégis a kor szellemének szóló vonatkozásokat találtak hallgatóim a prédikációkban, a városon beszéltek azokról és egyszer csak az lett belőle, hogy a férfiak, különösen az esküt nem tett tisztviselők testületileg kezdtek megjelenni istentiszteleteken. A románok is felfigyeltek. Siorban román subprefect, alispán, Tarta pénzügyi igazgatóhelyettes csaknem rendszeres hallgatóim lettek. Eleinte politikából, később mint maguk mondták nekem, érdeklődésből. Tartának ajándékoztam is egy művészi kiállítású angol bibliát.

Néha a prédikáció elintézet egy-egy súlyosabb politikai kérdést is. Ilyen kínos kérdés volt később, de itt említtem meg, a hatóságilag elrendelt úgynevezett hivatalos istentiszteletek tartása. Imádkozni Budapest elfoglalása alkalmával, a békeszerződés előtt imádkozni a román királyért stb. Nehéz kérdés volt. Sok helyen emiatt a lelkészek súlyos bonyodalmakba, sőt börtönbe kerültek. Az egyházi főhatóság pedig természetesen végül vonakodott egységes rendelkezéssel szabályozni a kérdést. Én egyik prédikációmban elmondottam Oberlin esetét. Olvastam róla, hogy a Napóleon hatalmi rendjében egy alkalommal Oberlinnél két francia tiszt jelent meg és követelte, hogy Oberlin tartson

hálaadó istentiszteletet a zsarnokság alól való felszabadulás alkalmából és prédikáljon a zsarnokság ellen. Oberlin nyugodtan felelt: Hogyne uraim, nagyon szívesen. Felesleges azért minden erőszakos fellépés. A pap azért van, hogy imádkozzék. Ha engem egy gonosztevő kivégzéséhez hívnak, nekem oda kell mennem ellenkezés nélkül és azonnal. Imádkoznom kell vele és vigasztalnom őt a kegyelem ígérétevel. A zsarnokság ellen is állandóan prédikálnom kell. A legnagyobb zsarnok a bűn, és a legnagyobb tanítás, hogy az igazság szabadokká, a bűn pedig rabszolgává tesz titeket. Voltaképpen minden prédikáció erről szól. A baj inkább az, hogy a papok imádkoznak és prédikálnak, de nem hallgatják az emberek. Jöjjenek uraim, jöjjenek csak a templomba, hallgassák meg minél gyakrabban imádságomat és prédikációm. Ilyenformán mondtam el Désen az Oberlin-féle nyilatkozatot, és az eredmény az lett, hogy sem a gyülekezet tagjai, sem a románok nem állottak elő olyan igénnyel, hogy tőlünk, papoktól politikai magatartást kívánjanak, túlságosan kiélezzék velünk szemben ezt a kérdést.

Ez az igehirdetői munka mindenesetre előkészítette a talajt a később, különösen 1919-1920-ban már folytatható elevenebb egyháztársadalmi munkához.

Az iskolák, a gyermekek vallásos nevelése érdekében csak egy érdekes és tanulságos kezdeményezésről emlékezem meg. A dési városi gyülekezethez tartozott egy két-három kilométernyi távolságban levő telepes gyülekezet. A telep olyanformán keletkezett, hogy az egyházközségnek volt e határrészen 140-150 holdnyi birtoka és ezeket igen kedvezményes feltételek mellett állandó bérletbe adta a Dés vidékéről ideköltöző református magyaroknak. Erősíteni akarták ezzel a református egyházat, a magyarságot is. „Cic hegy”-nek hívták ezt a városrészt. Rendre szaporodtak az idetelepülők, úgy hogy az én időmben már 300-400-an lehettek. A hívek különösebb lelki gondozása érdekében különösebb intézkedés nem történt. Bejártak a városi templomba, főként temetésre viszont kimentek a lekipásztorok. Mégsem voltak gondozatlanok. Jó iskolájuk volt, állami iskola ugyan, de buzgó református családos férfi tanítóval, aki mindenképpen jó egyházi szellemben irányította őket, és gyermekeiket gondos vallástanításban részesítette. A nagy forradalmi változásban azonban megváltozott a helyzet. Az öreg tanító beköltözött a városba, rövidesen meghalt és helyére egy törekeny, öreg, fáradt tanítónő került, aki a vallástanítást alig tudta végezni, a néppel nem tudott foglalkozni és még kevésbé volt alkalmas az addig gyakorolt vallásos összejövetelek tartására. Így aztán a cichegyi gyülekezet valóban pásztor nélküli nyájhoz lett hasonlatos. A templomlátogatók száma csökkent, főként azonban csaknem teljesen hiányzott a gyermekek vallásos oktatása és nevelése. Erre a szomorú állapotra egy buzgóbb cichegyi földműves hívta fel szomorú panaszkodással figyelmet. Ez a férfiú naponként bejáratos volt hozzánk, mert őtöle vásároltunk tejet. Rozoga kis szekéren, sovány sárga lovacskájával naponként megállott a házunk előtt. Amikor elpanaszolta a gyülekezet szomorú helyzetét és árvaságát, azt mondtam neki, hogy én szívesen átvenném a vallásoktatást, de heti legalább két alkalommal oda gyalog kimenni mégis nagyon nehéz. Sok időt vesz igénybe, s más nehézségek is vannak. Ha felülne a Nagytiszteletű Úr az én rozoga szekereimre, én kivinném és vissza is hoznám – mondotta aggodalmaimra az én tejes gazdám. Miért ne ülnék fel? Nem fogja szégyellni? Dési papot még senki sem látott ilyen árva tejes szekéren. Nem baj – feleltem – ezután látni fog. Létrejött a megállapodás és én elkezdtem kijárni hetenként kétszer ezen a rozoga tejes szekéren a cichegyi állami iskolába. Híveink örömmel fogadták a vállalkozást, nemcsak, de bent a városban is hírül vették a dolgot. Sértette egyik-másik presbiternek önérzetét az itt-ott felhangzó szemrehányás? Miféle dolog? A gazdag dési egyháznak nincs annyi módja, hogy hetenként kétszer tisztes fiákerrel kiküldje papját istentisztelet tartására, vallástanításra. Gyűlés összehívására hívták fel az elnökséget. Az elnökség észrevette a helyzet fonákságát, intézkedett. Gondoskodik fiákerrel. Hetenként kétszer a vallástanító lelkész, vasárnap délutánonként az istentisztelet tartására kimenő lelkész számára. Az istentiszteleteket pedig a lelkészek tartják. Így indult el a szervezkedés útján a dési cichegyi gyülekezet, melynek ma már szépen megépített temploma és lelkészi állása van.



A viharzónából az első év után tökéletesen megváltozott körülmények közé, de mégis nyugalmasabb helyzetbe kerültünk. Meg lehetett kezdeni az első év után az 1918 őszére csak eltervezett, de be nem indított programszerű munkát. A következő szakaszban e munkának egy pár kiemelkedőbb mozzanatáról számolok be.

## MUNKÁSSÁGOM A DÉSI GYÜLEKEZETBEN

Az az új helyzet, amely a román imperium átvételével alakult ki először egy rettentő terrort idézett elő, de azután mégis bizonyos nyugalmi helyzetet eredményezett, melynek jellemzője az volt, hogy minden politikai megmozdulás természetesen elnémult, de a rendes polgári élet és annak körén belül az egyház lelki munkája, valamint az iskolák tevékenysége is több-kevesebb szabadsággal mégiscsak lehetségessé vált. Ezzel a szabadsággal és lehetőséggel igyekeztünk is élni és ez a fokozott tevékenység vezetett engem is 1919 - 1920-as években. Ennek a munkának egy pár jellemzőbb adatát emelem ki.

A magyar állami középiskola megszűnt. Az 1919-ik év elején kitették a magyar középiskolát az állami középiskolából, de engedték, hogy a mi református elemi iskolánkban adott helyiségekben a középiskola a magyar tanári kar vezetése mellett folytathassa munkáját. A tanárok nem kaptak az államtól fizetést, de tandíjból és társadalmi úton lehetett gondoskodni segítségükről. Az egyházközségi szabályzat szerint én voltam az iskolaszék elnöke és ezért valahogyan természetesen reám hárult annak a kérdésnek vezetése. Igyekeztem megfelelni a feladatnak. Láttam, hogy az elemi iskola részére kialakított, egyszerűbb hívőkből kialakított iskolaszék nem lehet alkalmas e feladat megoldására, azért ideiglenes gimnáziumi előjáróságot szerveztem a gyülekezet magasabb műveltséggel rendelkező tagjaiból és ez az előjáróság valóban buzgó lelkiismeretességgel igyekezett betölteni feladatát. Az irányításunk alá került középiskolában igyekeztem érvényesíteni a valláserkölcsei nevelés alapelveit. Nemcsak a vasárnapi istentiszteletek látogatását tettük kinek-kinek felekezete szerint kötelezővé, hanem hétfőn reggel és szombaton az utolsó óra végén praeceseket is tartottunk bibliamagyarázattal. Igyekeztem meggyőzni a tanári kart arról is, hogy az ifjak, növendékek családi gondolkozása elengedhetetlen feladat. Désen nem volt internátus és így a vidéki tanulók is a városi családoknál találtak elhelyezkedést. Annál fontosabb volt itt a személyes lelki kapcsolatok megteremtése. Külön előterjesztésben hívtam fel erre a tanári kar figyelmét. A munka szépen folyt és a szélesebb társadalom körében is egyre mélyebb érdeklődést keltett. Kisebb-nagyobb nehézségeink és kellemetlenségeink voltak, de azok a munka belső lényegét és folytonosságát nem érintették. Legfennebb a derűs epizódok tanulságos vonatkozásáért említem fel az alábbi esetet, amely akkor nem hogy ártott volna, de igen jó hatással volt az igazi demokratikus felfogás szempontjainak tisztázására. Az eset a következő: Egyik vidéki uradalom két szekéren jelentős mennyiségű sajtot küldött szétosztás végett rendelkezésemre a dési református egyház tanszemélyzete részére. Intézkedtem, hogy a gimnáziumi tanárok és az elemi iskolai tanítók között egyformán osszák el és adják ki a beérkezett adományt. A gimnázium igazgatója jóhiszeműen nem mérte le a küldeményt, hanem a kísérő irat szerint egyszerűen elosztotta a tanszemélyzet, a középiskolai és elemi iskolai tanszemélyzet között és a tanárok között mindjárt ki is osztotta. Délutánra azonban kiderült, hogy jó néhány kilogrammot elloptak, és így az elemi iskolai tanítóknak már kevesebb jut. Nagy lett erre a felháborodás. Mit csináljunk? Vegyük vissza a kiosztott mennyiséget? Nehéz dolog. Sok család már el is fogyasztotta a küldött mennyiség egy részét. Arra a megállapodásra jutottunk, hogy a tanítóknak ebből az adományból kevesebbet adunk és majd egy következő alkalommal kipótoljuk őket. A tanítók erre fellázadtak. Vezérük egy Székely Gyula nevű tanító volt. Ügyes fiatalember, érettségit is tett, de mégis abbahagyta tanulmányait és maradt tanítónak. Engem, mint az iskolaszék elnökét meghívtak közös tanácskozásra és elkeseredett tiltakozással tudomásomra adták panaszukat és elhatározásukat, hogy nem fogadják el a sajtot. Komoly ez az elhatározás? – kérdeztem. Nagyon komoly – felelték. Jó – mondtam akkor én is komolyan felelek. Nem akartam így felelni, de most már úgy érzem kötelességem. Aki tanul, dolgozik, az az általános emberi felfogás szerint azért teszi ezt, mert jobb anyagi előhaladást kíván az életben, magyarul a sajtból is egy nagyobb darabot kíván. A tanító 8 esztendő, a tanár 12-14 esztendő tanul és a tanár azért teszi ezt, szülői is azért áldoznak

többet, mert azt remélik, hogy e több tanulás és áldozat által nagyobb sajtót kap. Ha véletlenül úgy történt, hogy most ez az igazság érvényesült, én azon nem tudok változtatni, de most már nem is akarok változtatni. Jó lecke ez arra, hogy mindenki értse meg, hogy az igazi demokratikus gondolkozás nem az egyformaságot, hanem a teljesített munkának és tehetségnek a társadalom részéről való becsületos és igazságos elismerését jelenti. A szabadság nem szabadosság. Nem lehet soha olyan társadalmi rendszer, amely ezt az evangéliumi rendet felforgassa. Az ajándékokban különbségek vannak, de ugyanaz az Úr. Mindenkinek biztosítani kell az emberhez méltó megélhetés feltételeit teljesített munkája minősége és mértéke szerint, de egyformaságot biztosítani nem lehet, annál kevésbé lehet, mert ezzel az egyformasággal nem is tudnak élni az emberek, mindaddig, amíg erre erkölcsi és szellemi előfeltételeik meg nem lesznek.

Komoly, józan és határozott kijelentésem mély hatást gyakorolt a tanító testületre. Megnyugodtak a döntésben. A dolog azonban a városra is kikerült és a közvéleményre is igen jó hatást gyakorolt.

Nagyobb és mélyebb hatást gyakorolt a gyülekezetre a Vásárhelyi Boldizsár által megszervezett, de működésében egészen megszűnt Konfirmáltak Egyesületének újjászervezése. Ez az egyesület neve szerint ugyan magában foglalhatta volna a gyülekezet férfi tagjait is, azonban lényegileg nőegyesület volt, sőt az elnöke is mindenkor nő volt. Az egyesület hivatása lényegileg a szeretetmunka végzése volt. Ilyen értelemben szerveztem meg újból az egyesületet. Sikerült megnyerni az egyesület vezetésére egy olyan asszonyt, aki az általános jótékonyági mozgalmakban vezető szerepet játszott, tiszteletre méltó neve volt a város közvéleménye előtt, és aki egyébként is lelkiületénél fogva kész volt az önzetlen tevékenységre. Tüzes Karácsonnének hívták ezt az úrinőt. Mélyebben nem élt egyházunk hitéletében, de mégis ragaszkodott egyházunkhoz, minek bizonyossága volt az is, hogy egy gyönyörű szőnyeget ajándékozott a dési templomnak. Benne élt a kor szellemét uraló általános humanitárius mozgalmakban, vezetője volt minden háborús jótékonyági mozgalomnak, magas királyi kitüntetést is kapott, de a nagy összeomlás lelki megrendülésében kezdte látni azt is, hogy a lelkek megjobbítása nélkül hiábavaló minden jobb világot váró reménység. Ez a magyarázata annak, hogy teljes odaadással és buzgósággal állott az újjászervezett egyesület élére és ez a körülmény nem volt jelentéktelen, mert az ő személyes buzgósága és példaadása igen sok szerepet játszó, társadalmi helyzeténél fogva iránymutató nő csatlakozását is biztosította.

A Konfirmáltak Egyesületének újjászervezése határozott program, és pedig a megelőző évi, általam kidolgozott, de a körülmények folytán végre nem hajtott program alapján történt. Ezt a programot előterjesztettem már a megelőző évben a presbitérium elé. Első feladatnak tűztem ki az ifjúság megszervezését, azzal a célkitűzéssel, hogy az ifjúságot hitbéli öntudatosítás és keresztyén nemzeti műveltség ápolására kell egyesíteni. Második feladatnak pedig azt jelöltem ki, hogy a Konfirmáltak Egyesületében is kezdeményezni szükséges a hitbéli megerősítés céljából rendszeres bibliai előadásokat, és szükséges általános kulturális előadásokat tartani, melyek megmutassák, hogy az evangéliumi világ és életfelfogás miképpen érvényesülhet a jelenlegi élet – és pedig a mi akkor kibontakozó életünk – feladatainak megoldásában? Így javasoltam, hogy tartsunk heti összejöveteleket, melyeknek rendjén egyik héten a lelkészek bibliai előadásokat tartsanak, a másik héten pedig nem szorosabban egyházi emberek tartsanak előadásokat általános egyházi kérdésekről és juttassák kifejezésre, hogy maguk mit várnak az egyháztól és az egyház munkájától e rendkívül forrongó időkben? Végül erőteljesen hangsúlyoztam, hogy a segítő szeretet aktív munkáját meg kell kezdenünk akkor is, ha a sikerre kevés kilátásunk is van, mert a cselekedetekben megnyilatkozó vallástételnek el nem maradhat a lelkeket ébresztő hatása. Reámutattam különösen a külvárosi és pedig a cichegyi gyülekezet gondozásának elengedhetetlenül szükséges feladatára. A program általában rokonszenves fogadtatásra talált.

Az ifjúsági munka ugyan csak részben valósult meg. Sikerült a leányifjúságot a kitűzött program szerint munkába indítani. Hetenként minden vasárnap rendszeres

összejöveteleket tartottunk, melyeken 50-60 leány vett részt, az általam kitűzött témákról önként vállalkozók tartottak előadásokat, mások szavaltak, énekeltek, az általunk kijelöltek a felnőttek részére tartott összejöveteleken szerepeltek. Nagyon kedvesek voltak ezek a leány összejövetelek. Mikor Désrő eltávoztam, azok a leányok egy díszkötéses újszövetséget ajándékoztak nekem, amely ma is egyik legkedvesebb emlékem. Nem sikerült azonban ezt a munkát átvenni a fiú ifjúságra. Lehet, hogy az én egyéniségemben is volt a hiba, mert kevésbé tudtam kapcsolatot találni velük, de a főbaj mégis abban volt, hogy az ifjak valami különös idegenkedéssel viseltettek minden lelki munka iránt, és amíg a szülők a leányok részvételét előmozdították, addig az ifjak részvételére minden bátorítás és biztatás tökéletesen hiányzott. A legfőbb baj mégis az volt, hogy az általános gyülekezeti elfoglaltság miatt én nem tudtam a fiú ifjúsággal szorosabb kapcsolatot fenntartani és velük együtt dolgozni.

Nagyobb hatása volt mindennél a cichegyi gyülekezet szegény tanulói érdekében indított akciónak. A gyülekezet tagjai szegények voltak és így, különösen abban az időben, az iskolába járó gyermekek nagy része a nehéz és zimankós télben nélkülözötte a lábbelit. A dési viszonyok kibontakozó ismerete alapján különös ötletem támadt. Désen sok volt a tímár és a cipész, csizmadiá. Ezért elhatároztam, hogy összeírom a lábbeli nélkül való gyermekeket és felkérem a tímárokat, hogy adjanak anyagot, a cipészeket és csizmadiákat, hogy készítsenek lábbelit a gyermekeknek. Az összeírás után felkerestem mindeniket és kértem a szeretet szolgálatában való részvételre. Senki sem utasította vissza kérésemet. Az eredmény az lett, hogy a jól szervezett csizmadia-társulat elnökségének támogatása mellett nemcsak a lábbeli nélkül való cichegyi külvárosi gyermekek, hanem a dési belvárosi iskolába járó református szegény tanulók is lábbelihez jutottak. A cipészek és csizmadiák vállalták, hogy az egészen szegény és lábbeli nélküli gyermekeknek a tímárok és bőrkereskedők által adott anyagból díjtalanul új lábbelit készítenek és azoknak, akiknek kijavítható lábbelijük van, a javítást ugyancsak díjtalanul elvégzik. A végső eredmény az volt, hogy a cichegyi iskolában mintegy 50-60 pár remekbekészült kis csizmát és cipőt osztottunk ki ünnepélyesen a dési csizmadia-társulat elnökének és a Konfirmáltak Egyesülete elnöknőjének jelenlétében, a kibeszélhetetlenül boldog gyermekek körében. Ugyancsak hasonló ünnepély keretében osztottuk ki az ajándék lábbeliket a belvárosi iskolákban. Ez a karácsonyi akció, amely valósággal segített és tényleges karácsonyi ajándékot osztott ki, az egész gyülekezetre megelevenítő hatást gyakorolt. Közvetlenül érezte meg az egész gyülekezet, hogy mit jelent az egyházi munkának olyan felfogása és érvényesítése, amit hitvallásunk a szentek egységéről való tanításában fejez ki, és amelynek lényege az, hogy mi nemcsak hitbeli közösség, de szeretetközösség is vagyunk, hogy ki-ki kötelességének kell ismerje, hogy Istentől nyert ajándékait készséggel és örömmel a többi tagok javára és üdvösségére fordítsa.

A dési szélesebb körű társadalmi mozgalmakba is egyre inkább bekapcsolódtam. Az Iparos Egylet körében ismételt kulturális előadásokat tartottam és ugyancsak részt vettem az intelligens társadalmat magába foglaló Kaszinó tevékenységében és életében is.

## DÉSI TÁVOZÁSOM

Az általam érdektelenül beindított eleven egyháztársadalmi tevékenységnek eredménye az volt, hogy a város közéletében általános népszerűsége tettem szert anélkül, hogy ezt különösebben kerestem volna. Az egyetemes egyházi közéletbe is kezdtem bekapcsolódni. Szélesebb körű, helyi határokon túllépő irodalmi és közéleti tevékenységre alkalmam nem igen volt, de nem is kerestem az alkalmat. A dési évek számomra inkább az erőgyűjtés és ismeretszerzés céljait szolgálták. A rendelkezéseimre álló sok szabadidő, a háborús helyzet által teremtett kényszerű nyugalom arra indított, hogy – különösen a rendelkezéseimre álló hetekben és azok délutánjain, valamint a hosszabb nyári szünet alatt – alaposabb bibliai tanulmányokat folytassak. Ezekben az időkben vettem át a Johannes Weibs által szerkesztett újszövetségi kommentárokat, valamint Niebergallnak ó- és újszövetségi gyakorlati írásmagyarázatait és Johannes Weibsnak Pál apostolról írott nagyobb munkáját. Kedves emlékem is van arról, hogy a dési nagyobb diákok mit gondoltak afelől, hogy mivel foglalom el magam. 1919 kora tavaszán a hajlék nélkül maradt magyar állami gimnázium növendékei számára az én papi lakásommal szemben levő leányiskolában adtunk helyet. A leányiskola tanítói szobájából át lehetett látni az én dolgozószobámba. A dolgozószoba közepén volt egy kis szalonzasztal és én a korán sötétedő délutánokon amellet az asztal mellett olvastam, feltartott kezemben könyvvel. A nagyobb diákok csak a feltartott kezet látták és azt gondolták, hogy valaki szemben ül velem és egész délután kártyázom. Egyszer csak az egész városban elterjedt ez a hír és kérdezték tőlem, hogy kivel kártyázom egész délutánokon keresztül? Később magyaráztam meg a fiúknak, hogy nem volt káromra az az idő, amit Désen szerintük ilyenformán töltöttem el.

A körülmények mégis úgy alakultak, hogy Désen kezdtem bekapcsolódni az egyetemes egyházi közélet mozgalmába. Két mozgalom indult meg. Az egyik mozgalom az úgynevezett vécsi szövetségi mozgalom volt, amelyik bizonyos pietista hatás szerint Magyarországról kiindulva, főként a lelkipásztorok belső hitbeli megújulását és az Anyaszentegyház lelki megújítását tűzte ki feladatául. Ennek a mozgalomnak az élén Makkai Sándor és theologiai tanártársai állottak. E mozgalom az önvallomás bevezetésével, a belső hitélet lelki kérdésével és ennek előtérbe állításával igyekezett egy olyan lelki programot kidolgozni, amelyik alkalmasnak mutatkozott arra, hogy a lelki egyházat hatékonyabbá és elevenebbé tegye. A másik mozgalom sajátságosan Kecskeméty István theologiai tanár személye körül alakult ki, aki pedig régebbi időkben éppen a pietista mozgalomnak elismert vezére volt. Ez a mozgalom a régi lelkészegyesület újjászervezését tűzte ki feladatául, hogy a közpapak befolyása jobban érvényesüljön a központi kormányzat intézkedéseiben, intézkedéseinek ellenőrzésében, általában az egyházpolitika irányvonalainak a változott körülmények szerint való céltudatosabb és – mondjuk így – demokratikusabb kijelölésében. Ebben az irányzatban és mozgalomban volt egy olyan vonás is, amelyet még nem láttam akkor én sem és mások sem eléggé tisztán, és amelyik abban az ellentétben állott, amely Kecskeméthyt az iskolakérdésben Nagy Károly püspöktől elválasztotta. Nagy Károly püspök az egyházi centralizáció híve volt, főként azért, hogy a felekezeti oktatási rendszert a legvégső ellenállásra is és egyetemes teherviseléssel is fenn lehessen tartani. Kecskeméthy a felekezeti iskolák feladásában kényszerű történelmi szükségszerűséget látott és ezért hajlandó volt messzemenő engedékenységre is és inkább a szabad egyház gyülekezeti evangelizáció tevékenységének kialakításában kereste a megoldást.

Mindkét oldalról megkerestek, már mint dési lelkészt, és felhívtak a csatlakozásra. A belső mozgalmaktól távol állottam és így csak a hozzám intézett felhívásokra feleltem. Lényegileg mindkét törekvéssel – mint említettem a Kecskeméthy-féle mozgalom politikai vonatkozásainak ismerete nélkül – egyetértettem. Ezért mindkét mozgalomhoz, mint közkatona, szívesen csatlakoztam.

Az eredmény az lett, hogy mikor mind a két mozgalmat alaposabban megismertem, mind a kettőből ki is váltam. A vécsi szövetségből kiváltam azért, mert a benne meghonosodni kezdő pietistáskodással – főként az önvallomásos rendszerrel – nem tudtam egyetérteni. Úgy láttam, hogy az a mód nem felel meg a mi lelkiéletünknek. Egyébként ez a mozgalom is túlságosan hajlandó lett arra, hogy csak egyház-politikai személyes érvényesüléseknek tendenciáit szolgálja. Lehet, hogy az is volt a baj, hogy a tagok az önvallomások rendszerében nem voltak eléggé érettek. Ebből az lett, hogy egyik-másik vécsi szövetségi tag bizonyos lelki megindulásnak engedve – feltételezetten egészen bizalmas körben – feltárta egyéni, sőt családi életének legintimebb nyomorúságait és nehézségeit, de ezzel azután ki is szolgáltatta magát társainak, akik ezt és ezeket azonnal tovább is beszélték, és nemsokára Erdély papi családjainak inyes pletyka-anyagot szolgáltatottak. Kétségtelen, hogy törekvéseiben jó lehetett a vécsi szövetség, de módszereiben egészen téves úton indult el és ezért valamint azért is, hogy vezetői a csak részben felvilágosított tagokat úgy kezelték, mint az ők egyéni egyházpolitikai ambíciójuk felhasználható eszközét, nem lehetett alkalmas a vécsi szövetség a maga elé tűzött, egyébként szép program megvalósítására. Távol is maradt tőle a lelkesi kar egyeteme és én is meglehetősen kiábrándultsággal kapcsolódtam ki tevékenységi körükből, bár az első időkben – a vécsi szövetséget megtámadó Kecskeméthy Istvánnal szemben – én keltem az egyházkerület hivatalos lapjában, a Református Szemlében, határozott és éles védelmükre.

Ilyenformán jártam a Lelkészegyesület és a Kecskeméthy-féle mozgalommal is. A Lelkészegyesületnek Marosvásárhelyen tartott alakuló gyűlése engem, személy szerint meglepő bizalommal, főtitkárává választott. A Lelkészegyesület azonban hivatalos lapot is indított „Lelkészegyesület” címen és annak szerkesztőjévé a fékezhetetlen temperamentumú Dr. Árkossy Jenő nyárádszeredai lelkeszt tette. Természetes dolog lett volna, hogy a lap munkásságát az elnökség és az elnökségben a főtitkár is irányítsa. Nem ez történt. Dr. Kecskeméthy István, az elnök egyáltalán nem törődött a lappal, sőt a Nagy Károly püspökkel szemben fennálló személyi ellentétéinél fogva talán még jó néven is vette, hogy a Lelkészegyesület lapjában az egész egyházi kormányzatot és annak tekintélyét aláásó éles és kellőleg meg nem indokolt támadó cikkek jelenjenek meg, anélkül, hogy a Lelkészegyesület építő programját képviselte volna, és anélkül, hogy számot vetett volna azzal, hogy az iskolai front védelmében elkeseredett harcot vívó kormányzatot semmiképpen sem lehet és szabad a román kormányzat előtt diszkreditálni. Amikor erre a súlyos helyzetre Kecskeméthy István figyelmét felhívtam, kitűnt, hogy az egyébként kedves, jóvalis öregúr egyáltalán nem szokta olvasni azt a lapot, amelyiknek a Lelkészegyesület közgyűlésének határozatából, ő volt a főszerkesztője. Nem vállalhattam a felelősséget a Lelkészegyesület egyházpolitikájáért sem és ezt a Lelkészegyesület főtitkári tisztségéről is lemondottam és az egyházi közéletől visszavonultam.

Pár esztendő multával kitűnt, hogy mind a két elhatározásom megfelelt a szélesebb körű lelkesi és egyházi közvéleménynek. Ennek megnyilatkozása volt az, hogy pár esztendő múlva, csaknem teljes egyhangúsággal – minden hivatalos és egyházpolitikai párt támogatása nélkül – főjegyző-püspökhelyettesé, majd kivétel nélküli teljes egyhangúsággal püspökké választottak. Valamit mégis képviseltem, és egy irányban kerestem a megoldást. Ez pedig az volt, hogy én az egyházi törvényeinkben a történelem fejlődésének alapjain fundált hitvallásos egyházi hitbeli belső megújítását, intézményeinek elevenné tételét, szervezeteinek belső megújítását, egyháziak és világiak e célok szerint való összefogását, az egyház élő erőinek kibontakozását kerestem és akartam munkálni. Nem kívülről, hanem belülről kívántam élővé és akcióképesé tenni, hogy úgy mondjam az alkotmányok szerint élő egyetemes erdélyi református egyházkerületet. Sokan voltak, akik ezt már a Lelkészegyesület című lapban közrebocsátott cikkeimből főként az egyházkerület belmissziói ujjászervezését, a belmissziói tanács, az egyházmegyei belmissziói bizottságok, a teológus-képzés reformjára vonatkozó programot adó cikkeimből és a székely-udvarhelyi lelkeszegyesületi közgyűlés alkalmával elmondott titkári jelentésemből és az ahhoz fűzött lemondó nyilatkozatomból megértették,

méltányolták és anélkül, hogy külön pártot alakítottam volna – hiszen ehhez nem is éreztem magamban elhivatottságot és erőt – mégis hozzám csatlakoztak. Ennek a csatlakozásnak voltak eredményei azok a választások is, amelyek valóban minden előleges szervezkedések nélkül, spontán és vissza nem fojtható megnyilatkozásai voltak az egyházi közvéleménynek. Dési távozásomra emlékezve kitértem ezekre a jelenségekre, mert alapjában már kolozsvári meghívásomban bizonyos fokig szerepet játszott ez az egyházi közvélemény is.

Még csendesen működő dési lelkész voltam, amikor 1920-ban megtartott egyházkerületi közgyűlés alkalmával nyilvánosságra került, hogy Ravasz László egyházkerületi főjegyző budapesti lelkész és Dunamelléki püspök lett. Felvetődött a kérdés, hogy ki legyen az utódja? A kolozsvári sajtóban, bizonyára lelkészi körökből kiindulólak, de – mondjuk – a hivatalos körök várakozása ellenére, felmerült az én nevem is. A hatás egyelőre csak két irányban jelentkezett. Désen széltében beszélgetni kezdtek erről a dolgról, és természetesen nagyon megnőtt a tekintélyem, és általában nem sajnálkoztak felette, hanem inkább jó néven vették, hogy esetleg szélesebb körben is érvényesülni fogok. Másfelől éppen ebben az időben üresedett meg a kolozsvári nagy magyarutcai parochia lelkészi állása, Barabás Samu kényszerű távozásával. A gyülekezetben mozgalom indult meg az én kolozsvári meghívásom érdekében, ami nagyobb visszhangra találhatott két, illetve három körülménynél fogva is. Először is azért, mert sokan ismertek monostori segédlelkész koromból. Másodszer azért, mert az egyházközség élén, mint főgondnok Kolozsvári Bálint, nagy tekintélyű egyetemi tanár, nekem és családomnak régi jóakaró barátja és Vásárhelyi Boldizsár nagybátyám, lelkészi elnök állottak. Harmadszor azért, mert a magyar-utcai gyülekezeti tagok érdekemben való megszervezését Pünkösti Pál egyházkerületi számvevő, a magyar-utcai földészek között mint birtokos is igen népszerű férfiú, – ki az én besztercei tevékenységemet mint ott szolgáló tartalékos tiszt ismerte meg, és igen méltányolta – valamint Péter Károly egyházkerületi titkár, – aki a törvényes eljárás módszereit nagyon jól ismerte és érdekeink védelmében ki is használta – mellém állottak. Ennek az eredménye volt az, hogy bár a Kecskeméthy István meghívása érdekében is mozgalom indult meg, és aki az akkori körülmények között hajlandó is lett volna elvállalni a magyar-utcai lelkészi állást, mégis engem hívott meg a gyülekezet és pedig úgy, hogy az érdekemben kibocsátott aláírási ívet a kolozsvári összes választók többsége írta alá. Így a presbitérium, erre hivatkozással, kénytelen volt a meghívást, a legfelsőbb hivatalos körök enervált magatartása dacára, kimondani.

Voltak ugyanis még Nagy Károly püspök részéről is olyan törekvések, amelyek engem Kolozsvárról elterelni óhajtottak. E személyes visszaemlékezések rendjén idézek két jellemző körülményt.

Abban az időben, amikor a kolozsvári lelkészi állás betöltése napirendre került, váratlanul egy családi keresztelő elvégzésére kiutazott Désre Nagy Károly püspök és nálam szállott meg. Kedves és szívesen látott vendégünk volt. Nem állhatom meg, hogy erre vonatkozólag is fel ne említsek egy derűs, kedves epizódot. A püspököt – aki nekem nagyra becsült és természetesen igen szívesen látott tanárom volt – igyekeztünk szegényes papi körülményeink szerint minden jóval ellátni. Feleségem előszedte minden gazdasszonyi tudományát és dús és ízletes reggeliket, ebédeket és vacsorákat készített. Egyszer aztán a reggeliző asztalnál az asztra könyökölve és nézve, hogy a püspök milyen jó étvággal reggelizik, megszólalt az étkes kis leányom: Bácsi, maradjon maga mindig itt nálunk. Miért – kérdezte a jó étvággal falatozó püspök. Mert – felelte kislányom – mióta maga itt van mindig olyan jókat eszünk.

A látogatásnak azonban más célja is volt. Nagy Károly püspök ajánlotta, hogy ne menjek Kolozsvárra, ahol nevem komolyan szóba került, hanem Kézdivásárhelyre, ahol nagyobb missziói tevékenységre van kilátásom, és amely egyébképpen anyagiakban is jövedelmezőbb állás. Azt feleltem a püspöknek, hogy Désen meg vagyok elégedve, és ha már állást cserélhetek, akkor csak Kolozsvárra vágyom, de oda is csak akkor megyek el,

ha pályázat nélkül meghívnak. Egyébként – az anyagiakat illetően – nagyon egyformák ezek az állások és nem tudok arról, hogy a kézdivásárhelyi állás díjlevele olyan kitűnő lenne. Na nem – mondotta a püspök – a mai körülmények között nem is lehet díjlevélben kitűnő lelkészi állásokat biztosítani. Lehetni lehetséges – feleltem. Hogyan? Úgy, mint a szászoknál van. Nemrég olvastam, hogy a szászok a Stadtspfafreerek fizetését úgy állapították meg, hogy a fizetés egyenlő a mindenkori táblai tanácselnök fizetésével és ehhez járul a természetbeni lakás, két hold kertpótlék és a stóla. Ez egy kitűnő norma. Hát erről a mi viszonyaink szerint szó sem lehet – mondotta a püspök – de Kézdivásárhelyen úgy van, hogy ha a gazdag polgár hívek megszeretik a lelkészt, tejből-vajból fürösztik, és gazdagon kipótolják a díjlevél szerinti lelkészi javadalmat. Lehetséges – feleltem – de nagy baj az, ha a lelkészt ilyen szempontok befolyásolják működésében. Én ebben nem bízom, és ez nem is vezet lelkészi munkásságomban. Azonban azt tapasztaltam, hogy engem Besztercén is szerettek, és itt Désen is szeretnek híveim. Van is bizonyos népszerűségem, de sem ott, sem itt soha senki meg nem kérdezte tőlem, hogy elegendő-e a lelkészi javadalmam és önkéntesen fizetésjavítást soha fel nem ajánlottak. Igaz, hogy nem is panaszkodtam és nem is kértem fizetésjavítást. Nem is pályáztam soha lelkészi állásra. Ahova meghívtak, oda elmentem, s ha ezután Kolozsvárra meghívják, nem a fizetésért, de az előttem megnyíló szélesebb munkakör lehetőségéért el fogok menni, de másképpen nem, és ez a kérdés nem probléma számomra. Így végződött a kolozsvári lelkészi állásra vonatkozó beszélgetésem Nagy Károly püspökkel.

Azután Kolozsvárra való meghívásom előtt tett még egy ajánlatot Nagy Károly püspök. Felajánlotta a már jobb javadalmazású brassói lelkészi állást, ahonnan Tőkés Ernő lelkésznek bizonyos reánézve kellemetlen, sőt botrányos körülmények folytán távoznia kellett. Nagy Károly püspök Tőkés Ernőt szánta Kolozsvárra. Amikor kolozsvári lelkészi állásomat elfoglaltam és Nagy Károly püspöknél látogatást tettem, meglehetősen hidegen fogadott. Jó, hogy itt vagy – mondotta – de meg kell mondanom, hogy mégis sajnálom, hogy nem engedték magasabb egyházi közérdekből ama óhajításomnak, hogy Brassóba menj, és Tőkés Ernő jöjjön Kolozsvárra. Nem tudom – feleltem a püspöknek – hogy miért kívánja az egyházi közérdek azt, hogy Tőkés Ernő, aki Brassóban botrányokba keveredett, Kolozsvárra jöjjön és én, aki eddig tisztességesen szolgáltam, vidéken maradjak. Nem hiszem, hogy a püspök úr bárkit is meg tudna győzni arról, hogy én a közérdek ellen véték azáltal, hogy Tőkés Ernővel szemben sehonnan sem kívánok visszavonulni. A püspök erre, természetesen, semmit sem felelt, sőt biztosított jóindulatáról.

Ilyen körülmények között vált valósággá kolozsvári meghívásom, amelyet – mint már említettem is – dési gyülekezetem előhaladásnak tekintett és így nem sajnált, sőt örvendezett neki. A meghívással kapcsolatosan még elbeszéltek egy kedvesen jellemző epizódot. A magyar-utcai parochia főként földész vezetői elhatározták, hogy a meghívás kimondása előtt egy vasárnapon meglepetés szerűen kijönnek Désre és meghallgatnak. Nem tudtam jövetelekről, de a dési presbiterek közül sokan tudtak arról. Várták a küldöttséget, fogadták, sőt közébedet is rendeztek tiszteletükre. Tájékoztatták a kolozsváriakat, hogy melyik vasárnapon prédikálok. Kolozsvárról reggel 3 órakor indult a vonat, és ennek az volt a következménye, hogy a küldöttség tagjai az egész éjszakát átvirrasztották, és az otthon elköltött közös vacsora után egyenesen vonatra szállva jöttek Désre. Én lelkesen prédikáltam, de bizony a kolozsvári küldöttség tagjai az egész prédikáció alatt jóízűen aludtak. Amikor kijöttünk a templomból az egyik jómódú öreg presbiter odajött hozzám és azt mondotta: Sajnos bele kell nyugodnunk, hogy most már biztosan elviszik a Tiszteletes urat, mert kitűnően sikerült a prédikációja. Hogy-hogy – kérdeztem egy kicsit örvendező várakozással? Nagyszerűen sikerült – mondotta az öreg – mert a küldöttség tagjai közül jótékony álmából senkit sem riasztott fel. Hát tényleg sikerült a prédikációm, mert a kolozsváriak már a közébed alkalmával kijelentették, hogy meghívásom egész biztos.

Így is történt. A désiiek azonban nagyon szépen búcsúztattak. Talán még szebben, mint ahogy a kolozsváriak annak idején Monostorról elbocsátottak, vagy amilyen a



besztercei búcsúztatásom volt. A búcsú istentiszteleten drága szép selyem paláttal ajándékoztak meg. Sőt amikor megtudták, hogy a kolozsvári lelkészi irodában nem tudtam bútorról gondoskodni, oda is vettek két hatalmas karosszékot és egy szép íróasztalt. Nagy küldöttség kísért be kolozsvári beiktatásomra úgy, hogy Kolozsvárt a hivatalos közebéden szinte többen voltak a désieks, mint a kolozsváriak.

Ezen a kolozsvári banketten is történt két dolog, amelyet érdemesnek tartok, a helyzet jellemzésére, feljegyezni.

A banketten nagy Károly püspök is felköszöntöt mondott. Köszöntőjében bizonyos éllel azt mondotta, hogy a beköszöntő beszédem nagyon jó volt. Jó szónok vagyok, talán jobb is, mint amilyenre a magyar-utcai gyülekezetnek szüksége van. Attól is tart, hogy velem is az fog történni, hogy elragadnak a közéleti ambíciók, és el fogom hanyagolni a gyülekezetet. Jobb is lenne, ha a magyar-utcai templom nem lenne annyira a belvárosban, hanem inkább jó messze a külvárosban lenne, hogy papja inkább a gyülekezeté legyen. Nem helyesli azt sem, hogy miért ajándékozott meg a dési gyülekezet olyan kényelmes, úri nagy székekkel, mert a magyar-utcai papnak nem szabad kényelmes papnak lenni. Ez volt az egyik felköszöntő. A másik jellemző felköszöntőt Kecskeméthy István mondotta. Ő azt mondotta, hogy a désieks szép selyem paláttal ajándékoztak meg, de jól vigyázzak, mert itt Kolozsvárt könnyen lehúzzák vállamról a palástot. Mindkét felköszöntőre egy kis éllel, de határozott bátorsággal válaszoltam. Nagy Károlynak azt mondtam, hogy Erdély lélekszámban legnagyobb gyülekezetének a papja, természetesen a közéletben is számba vehető tényező lesz. Kell is, hogy legyen. Ha a désieks nem vették rossznéven és belenyugosznak abba, hogy lekipásztorukat szélesebb hatáskörbe hívták el, a kolozsváriak sem fogják ezt rossznéven venni, és én arra igyekezni is fogok. A megelőző lelkészeket sem hívták volna el szélesebb körű munkára, ha a gyülekezeti szolgálatra alkalmatlannak bizonyultak volna. A székekre vonatkozólag pedig azt mondtam, hogy a désieks azért adtak nekem kényelmes székeket, mert ezáltal azt kívánták kifejezni, hogy úgy szeretik, hogy a lelkész, ha nincs dolga a gyülekezetben, tiszta szép otthonban találjon nyugalmat, jól érezze magát, üljön sokat, kezében könyvvel, kényelmes székben és olvasson, tanuljon, mert jó ígehirdető lelkész csak az tud lenni, aki szeret otthon ülni és szeret tanulni. Kecskeméthynek pedig azt feleltem, hogy a désieks, amikor paláttal a vállamon küldtek Kolozsvárra, azzal megerősíteni kívánták bennem a felelősséget, hogy vigyázzak, mert ennek a palástnak a tisztessége az ő tisztességüket is jelenti. De azt is kifejezték, hogyha pedig igazságtalanul és méltánytalanul akarnák lehúzni rólam a palástot, nemcsak a kolozsváriak, de az ő védelmükre is számíthatok. Megnyugtathatok mindenkit, hogy erős kezek tették vállamra ezt a palástot, én is vigyázni fogok reá, de biztos vagyok abban, hogyha megbecsülöm magam nemcsak a désieks, de a kolozsváriak is vigyázni fognak annak a palástnak tisztességére.

Így távoztam Désről és így kezdődött meg kolozsvári szolgálatom, és már ez a közebéd jelezte, hogy milyen egyházipolitikai scyllák és karitszek között indultam el kolozsvári lelkészi szolgálatom betöltésére, amelyik már akkor azzal a kilátással indult el, hogy szinte elkerülhetetlenül bele fogok kerülni az egyházi közélet élvonalába.

## KOLOZSVÁRI ÉVEK

A kolozsvári lelkészi állás elfoglalásával már akkor úgy éreztem, hogy életemnek és lelkészi szolgálatomnak egy egészen új korszaka kezdődik, és pedig sokkal több munkát és erőfeszítést igénylő korszaka, mint amilyenek a megelőző besztercei és dési korszakok voltak. Beiktatásom rendjén először is azt láttam meg és éreztem meg, hogy Kolozsvárt nem találkozom egy olyan meleg és közvetlenül jóindulatú rokonszenvvel, mint amilyennel Besztercén vagy Désen találkoztam. Itt Kolozsvárt úgy éreztem, hogy az én nagy gyülekezetem alapjában meglehetősen közönnnyel vette tudomásul, hogy új papot kapott és csak egészen kis réteget érdekelt személy szerint az én megválasztásom. Voltak erős pártfogóim, akik várakozással néztek munkám elé, de a nagy többség inkább úgy nézett, mint egy hivatalnokot. Voltak mások, akik inkább bizalmatlan és gáncsoló kritikával fogadták kolozsvári állásfoglalásomat. Híven tükrözte ezt a helyzetet már maga a beiktatás ünnepélye is. Telt templom, de nem zsúfolt templom várta az állásfoglalást. Valahogy a gyülekezet egész magatartásából kiérződött bizonyos érdektelen hideg közönyösség. A beiktatásra eljöttek a magyar egyházak képviselői, de a képviseltetés és üdvözlések módjából kiérződött, hogy egészen másodrendű eseménynek tartják a beiktatást. A dési nagy, harmincnál több személyből álló küldöttség, amelyik olyan nagy várakozással és lelkesedéssel kísért el, megdöbbenve nézte mindezt és voltak közöttük, akik odajöttek hozzám, és csalódottan mondták: Más világ van itt. Mi sajnáljuk, hogy elengedtük, és nehogy megbánja Tiszteletes úr, hogy idejött. A banketten a désiak szinte többen voltak, mint a kolozsváriak. Külsőségekben is mutatkozott a sok nehézség és baj. A papi lakás egy része le volt foglalva. A konyha mellett, a régi jó időkben cselédszobának kijelölt helyiségben egy rosszindulatú mosónő, siketnéma lányával volt beszállásolva és feleségemnek azzal kellett főznie a közös konyhában. A nagy lelkészi irodában egy vidékről beszorult özvegy papné lakott négy gyermekével. A lakás többi részét átadták, de az udvar és kert tökéletesen el volt hanyagolva. A borús, esős időben nagy volt a sár és víz az udvaron. Novemberben jöttünk be és a téli fabeszerzés megoldhatatlan problémának látszott. A gyülekezet maga szervezetlen és kedvetlen volt. A hívekről és adózókról hiányzott minden nyilvántartás. A templom kiáltott a renoválás után. A kép bizony meglehetősen szomorú volt. Egyetlen vigasztaló jelenség az volt számomra, hogy bár elképzelhetetlenül nagy anyagi gondjaim voltak – hiszen a beköltözéssel nemhogy készpénzt hoztunk volna magunkkal, de adósságokat is csináltunk – feleségem mégsem volt kedvetlen. Minél nagyobb volt az én megdöbbenésem, ő annál bizakodóbb volt és egy percig sem kételkedett abban, hogy mégis csak meg fogunk küzdeni a mutatkozó nehézségekkel.

Ilyen körülmények között kezdtük meg az életet Kolozsvárt.

Most, amikor több mint negyedszázad után feljegyezni kívánok egy-mást kolozsvári emlékeimből, úgy találom, hogy ezen emlékeim elmondását csak bizonyos áttekintő rend szerint eszközölhetem. Talán az lesz a legjobb, hogy a megnyíló szolgálati lehetőségek szerint mondom el emlékezéseimet, mert a rend mutatja azt is, hogy miképpen haladtam előre a nehézségek leküzdésében, és kaptam tevékenységem kifejtésére ezáltal egyre szélesebb hatáskört. Szólani fogok azért egy cím alatt kolozsvári lelkészi működésemről, esperesi szolgálatomról, püspök helyetteségemről, közéleti és politikai tevékenységemről, végül püspöki szolgálatom emlékeiről.

## KOLOZSVÁRI LELKÉSZI MŰKÖDÉSEM

Kolozsvári lelkészi működésemet először is azzal az elhatározással kezdettem meg, hogy az első évben fő súlyt csak a szoroson előírt hivatalos lelkészi teendők végzésére, főként az igehirdetés minél készültebb és gondosabb teljesítésére, a viszonyok megismerésére és önképzésem fokozására fordítom. Csak ezen első év után, amikor már a hívekkel való kapcsolatokat is jobban kiépítettem és az általános egyházi és városi közéleti viszonyokat is teljesebben megismerem, dolgozom ki azt a programot, amely szerint hozzákezek az élénkebb és céltudatosabb tevékenységhez.

Az igehirdetés minden vonatkozásában aránylag könnyebb volt a helyzetem. Nagy készlettel jöttem Kolozsvárra. Feljegyzéseimben már említettem, hogy Besztercén – külföldi utamról hazatérve – azt az eljárást követtem, hogy csaknem minden vasárnapra kiváló német prédikátoroktól lefordítottam egy-egy prédikációt. Ezeket a prédikációkat nem dolgoztam át, a nyersfordítás után prédikáltam, de ez a gazdag anyag felhasználás céljából rendelkezésemre állott. Désen már hozzákezdhettem önálló prédikációk írásához és a szabadabb átdolgozásokhoz is, úgy hogy valóban nagy készlettel rendelkeztem. A külső igehirdetési alkalmakra is gazdag anyagom volt, mert úgy besztercei, mint dési lelkészkedésem alatt minden temetési, esketési alkalomra készültem, megírtam beszédeimet, több alkalomra fordítottam is beszédet és ez az anyag is rendelkezésemre állott. Sok imádságot is írtam. Ennek következtében valóban nem okozott számomra nehézséget, hogy nemcsak a rendes istentiszteleteken, hanem egyéb megnyíló alkalmak rendjén is készülettel tudjam végezni a szorosabban vett lelkipásztori teendőket, és emellett önképző munkásságot is tudjak végezni.

Szükséges is volt önképzésem érdekében a fokozott munkára. Kortársak voltunk, csaknem egy időben kerültünk ki a teológiáról, az akkor szintén fiatal és szorgalmasan dolgozó teológiai tanárokkal, akik valahogyan kasztszerűen a lelkészi kar fölött álló testületnek érezték magukat, és magában a kolozsvári egyházközségben is különleges tekintélyt élveztek, és irányító szerepet igényeltek maguknak. Ezt meg is tehték, mert éveken keresztül itt Kolozsvárt különösen inferioris helyzetben voltak a lelkészek. Egy olyan teológiai tanári karral szemben, amelynek tagjai Molnár Albert, Kecskeméthy, Kenessey, Nagy Károly, Pokoly, Ravasz László voltak, és ezzel szemben a már öreg és beteges Herepey Gergely, Irsai, Barabás Samu, Benedek Árpád voltak a lelkészek, és amikor én bejöttem Kolozsvárra, akkor Benedek Árpád már egészen beteges ember volt és addig sem játszott szerepet az egyházi közéletben. A monostori lelkészi állás nem volt megszervezve. Hát bizony ebben a helyzetben érthető volt, ha Vásárhelyi Boldizsárral és velem szemben a fiatal és teljes tanári kar az egyházközségben is irányító szerepet igényelt és fölényt gyakorolni kívánt felettünk. Felismertem, hogy ez a helyzet tarthatatlan. Készséggel elismertem és kifejezést adtam nyíltan annak a meggyőződésnek, hogy a tudományos munkásságát híven végző teológiai tanárt e munkássága érdeme alapján külön tisztesség illeti az anyaszentegyházban, de hangsúlyoztam azt is, hogy a több mint hatszáz gyakorló lelkipásztor felett nem vehetik át hivatalból a vezetői, kormányzói tisztségeket, mert erre hiányozhatik bennük is az arra valóság, a megfelelő életismeret és gyakorlat. Egyébként sem helyes dolog, hogy a tanárok tudományos munkásságát azzal honorálja az egyházkerület, hogy az arra érdemes és jó munkát végző lelkészi kar elől elzárja a haladási lehetőségeket, annak lehetőségét, hogy az egyház-kormányzatban – a legmagasabb fokozatokban is – megfelelőleg érvényesüljenek. Természetes, hogy e véleményemnek hangoztatása már kolozsvári működésem megkezdésének legelső évében életre keltett bizonyos bizalmatlanságot és ellenszenvet a teológiai tanárok részéről velem szemben, ami eleinte inkább csak abban jelentkezett, hogy az együttes munkaközösségből rendre-rendre kikapcsolni igyekeztek. Láttam azonban azt is, hogy helyemet csak úgy tudom megállni, ha szakszerű képzettségem hiányait minél erőteljesebb önképző munkával pótolni igyekszem. Besztercei és dési lelkészi szolgálatom alatt is mindig foglalkoztam tudományos teológiai irodalommal is,

de érdeklődésem nagyon megoszlott és olvasmányaim jelentős részét általános irodalmi, szociális és politikai munkák, politikai és közéleti kérdések foglalták le. Különösen éreztem nyelvismereteim fogyatékoságát. A német nyelvet valamennyire ismertem és a német irodalmat olvasni, habár németül társalogni igen gyengén tudtam, de nem tudtam egyáltalán használni a francia és angol theologiai irodalmat. A napi élet igénye volt az is, hogy románul is valamennyire megtanuljak. Különösen azt éreztem, hogy feltétlenül szereznem kell annyi nyelvismeretet, hogy irodalmilag betekintést tudjak szerezni a francia és angol theologiai irodalomba is, mert azt tapasztaltam, hogy ebbeli fogyatékoságom különleges hátrányt jelent kortársaim egyik-másikával szemben.

Először a francia nyelvismereteimet igyekeztem teljesebbé tenni. Némi alapismereteim mégis voltak, mert gimnazista koromban, igaz hogy igazgatói parancsszóra, de mégis csak négy éven keresztül francia nyelvórákra kellett járnom, és valami alapismeretet ezen heti egy órák hallgatásából mégis szereztem. Hozzákezdtem a francia nyelv tanulásához egy olyan nyelvtan könyv alapján, amelyet Vásárhelyi Boldizsár ajándékozott nekem. Ez egy régi francia nyelvtankönyv volt, Mártonfi nyelvtana, amelynek az volt az érdekessége, hogy egy kulcskönyve is volt, amely a nyelvtankönyvben előforduló szavakat kiejtés szerint, magyaros leírásban közölte. A nyelvtant tehát úgy lehetett tanulni, hogy a kulcskönyv alapján a szavak megközelítően helyes kiejtését is meglehetősen meg lehetett tanulni. Szorgalmasan tanultam. Itt is alkalmaztam a külföldön bevált módszert: az egyes szavakat kis keménylapú kártyákra írtam ki és tanultam meg, úgy, hogy esténként a szavakat a feleségem felkérdezte, aki mint De Gerandista növendék a francia nyelvből többet tanult, sőt a De Gerando intézetben, az ottani gyakorlat szerint, az étkezéseknél a francia nyelvű társalgásban is részt vett. Így sok szónak a helyes kiejtését jobban tudta. Segítségemre volt az is, hogy az öregebb Péter Károly egyházkerületi titkár maga is tudott valamennyit franciául és sok estén keresztül együtt és hangosan – úgy, hogy én olvastam a szöveget – vettük át Doumerge-nek magyar protestánsokról írott, abban az időben megjelent, párszáz oldalas könyvét. Ezzel a munkával a francia nyelvben annyira haladtam néhány hónapi tanulás után, hogy már olvasni és fordítani tudtam francia nyelvű theologiai könyveket. Különösen jó hasznát vettem ennek akkor, amikor tagja lettem az egyházkerület igazgatótanácsa által alakított liturgiai bizottságnak. Közben román nyelvleckéket is vettem, részben a nyelvvizsgára készülő elemi iskolai tanítókkal együtt, részben külön is. Már Désen hozzákezdtem volt a román nyelv tanulásához, és bár nehezen ment számomra, különösen a társalgás, mégis annyira haladtam, hogy a román újságokat, sőt könyveket is nagyobb fennakadás nélkül, egyre folyékonyabban tudtam megérteni és olvasni. Itt említem meg, hogy később hozzákezdtem az angol nyelv tanulásához is, amely nyelvnek tanulásához eleinte kizárólag azért kezdtem hozzá – ismervén a kiejtés nehézségeit, amelyet valójában csak nyelvmester rendszeres vezetése mellett lehet elsajátítani – hogy angolul csak annyira tanulok meg, hogy theologiai irodalomba betekinteni és a szótár segítségével olvasni tudjak. Ebben a munkámban Darkó Ákos segítségével indultam el. Pár hónapon keresztül az ő kalauzolása mellett, nagy erőfeszítéssel dolgoztam és tényleg annyira haladtam, hogy olvasni kezdtem angol műveket is. Igazán nagy türelmi próba volt ez az elindulás, de megérte a fáradságot, mert pár évi kitartó munka után annyira haladtam, hogy amikor a liturgiai bizottságban szükségem volt arra, hogy angol nyelvű ágendás könyveket is ismerjek, már ezeket a könyveket közvetlenül tudtam megismerni.

Most csak ezeket említem meg önképző munkásságomból.

Különösen annak, hogy az igehirdetés munkáját lelkesen és nagy odaadással igyekeztem végezni, mutatkozott is a jótékony hatása. Az eleinte fogyatékosabb gyülekezeti, istentiszteleti hallgatók száma rendre-rendre fokozódott, úgy, hogy pár hónap után csaknem mindig telt templom előtt prédikáltam. Érdekes jelenség volt, hogy a theologus ifjúság is csaknem teljes számban kezdett részt venni a vasárnapi istentiszteleteken. A fiatal theologusok csaknem egész padosorokat töltöttek be. Ezt a körülményt a gyülekezet tagjai is észrevették, és igen méltányolták. Az akkori körülmények magyarázták, hogy a

theológusok közül többen elkérték, lemásolták és terjesztették prédikációm. Abban az időben ugyanis a régi prédikációs könyvek elfogytak és itt Erdélyben különösen újabbak egyáltalán nem jelentek meg. Az egyik lelkészképesítő vizsgán az tűnt ki, hogy az első lelkészképesítőt tevő jelöltek csaknem mind az én prédikációmot mondták el. Amikor Nagy Károly püspök az előadott szerző után érdeklődött, csodálkozással vette tudomásul a szerző nevét. Így is született meg első prédikációs kötetem: A bizonyágtétel. A theológusok jöttek el hozzám és kértek meg, hogy adjak ki egy ilyen kötetet. Azt feleltem, hogy az anyagom megvan hozzá, de csak úgy vállalkozhatom a kiadásra, ha kellő előfizető gyűjtéséről gondoskodnak. Megígérték. Kibocsátottam az előfizetési felhívást és a legatusok szétvitték a vidékre és behoztak annyi előfizetőt, hogy a kiadásra vonatkozólag meg tudtam kötni a szerződést az akkor jól dolgozó tordai Füssy féle nyomdával. Nagy könyvsiker lett belőle. Anyagilag is pompásan sikerült a dolog. A megjelenés utáni első hónapban csaknem az összes példányok elkelték és reménységen felüli sikernek az lett a következménye, hogy csaknem negyvenezer lei tiszta haszon volt a könyv kiadásából. Ez volt a feleségemnek különösen nagy öröme, mert így tudtunk megszabadulni sok terhes adósságunktól. Mindenképpen isteni ajándéknak tekintettük ezt a nem várt és általunk lényegileg nem is szándékolt sikert. A könyvet különösen a magyarországi egyházi lapok kritikája nagy elismeréssel méltatta és a megrendelők jelentékeny része Magyarországról is került ki. Sőt még egy magyar könyvkiadó ajánlatot is tett egy újabb kiadásra, amelyet csak azért nem tudtunk megvalósítani, mert a nagy távolság miatt nem tudtuk kellőleg rendezni a kiadással kapcsolatos adminisztrációs kérdéseket. Erről a könyvről később egy fiatal lelkész azt írta, hogy „Bizonytalan bizonyágtétel” volt. Lehet, de akkor szükséges és hiánypótló bizonyágtétel volt és egyetlen egy prédikáció sem volt benne olyan, amelyet nem teljes meggyőződéssel és nagyon széleskörű előleges tanulmány, kitűnő igehirdetők tanulmányozása alapján írtam volna meg. Éppen ennek a körülménynek volt az eredménye az, hogy ha a könyv theológiai álláspontja még úgynevezett modern theológiai álláspont is volt, és akkor Benz, Rittelmeyer, Geyer, Dryander befolyása alatt bizonyos eklekticizmus is érzett rajta, de a könyv illusztrációs anyaga gazdag és igen válogatott és időtálló anyag volt mégis. Ez a magyarázata annak, hogy általában lelkésztársaim nagyon szívesen fogadták, és fel is használták ezt a könyvemet. Ugyanígy nagy elterjedésre tett szert az „Út” kiadásában megjelent temetési beszédkötetem a „Megvigasztaltatva vigasztalni” című könyvem. A „Bizonyágtétel”-ről alapos és elismerő kritikai tanulmányt írt Makkai Sándor. A temetési beszéd-kötetemről élesebb kritikát közölt a Református Szemle. Voltak, akik ezt annak tulajdonították, hogy ez a kritika pontosan a főjegyző választás előtti héten jelent meg, a kritikát pedig a szerkesztő, Tavasz Sándor, aki főjegyzőségre aspirált, írta meg. Ez azonban már nem befolyásolta a választás eredményét.

Ezekről és egyéb közéleti és irodalmi dolgokról talán külön fogok majd megemlékezni. Itt csak annyit akartam kiemelni, hogy a kolozsvári lelkészi működésem különösen első pár évét személyileg az önképzésem gyarapítására nagyon odaadó munkával igyekeztem felhasználni, és erre alkalmam is volt, mert ezekben az első években csak a gyülekezeti munkára korlátoztam tevékenységemet, és sem az egyházi közéletben, sem a politikai és szociális társadalmi mozgalmakban nem vettem részt. Tudatosan tettem ezt, megismerve fogyatkozásomat és azért, hogy – amint említettem – fel tudjak készülni a gyülekezeti és szélesebb körű egyházi és társadalmi tevékenységre.

A gyülekezeti munka beindításának kezdő lépése az volt, hogy lelkészi működésem első féléve után újjászerveztem és kiegészítettem a parochiális tanácsot, amelynek legmunkásabb tagjai azok lettek, akik annak idején kijöttek Désre meghallgatni, és akik valahogyan a saját maguk emberének tekintettek, és becsületbeli kötelességüknek tartották, hogy munkásságomban támogassanak. Velük kezdettem meg a gyülekezet tagjainak felkeresését. Felosztottam a gyülekezetet főbb utcák szerint és megkértem őket, hogy ki-ki a maga útvonalán írja össze számomra a reformátusokat és kísérjen el családlátogatásokra. Szívesen vállalták ezt a számukra nem kicsiny munkát. Pár hét alatt,

ha nem is egy teljes, de bőséges összeírással elkészültünk, úgy, hogy össze tudtam állítani utcánként a körhöz tartozó nagyszámú református családok névsorát. A névsor elkészülte után egy-egy ilyen vezető gyülekezeti tag kíséretében megkezdtem a látogatást. Ezek a látogatások felejtethetetlenül kedvesek voltak és az egész gyülekezetre felvillanyozó jó hatást gyakoroltak. A közvetlen cél, amelyre már akkor reáterelődött a figyelem, a templom renoválásának kérdése volt.

A látogatások eredménye lett az, hogy működésem második pünkösdi ünnepe rendjén, egy másodnapján tartott templomi nagygyűlésen, a templomot zsúfolásig megtöltő gyülekezet templomi egyesületet és bizottságot alakított és kimondta, hogy a gyülekezet saját erejére támaszkodva, vállalja a renováltatás felelősségét és költségeit.

A templomegyesület és a templomi bizottság e megalakulásával kapcsolatosan egy később állandósult kitűnően bevált intézkedést is tettünk. A templomegyesületet megalakító közgyűlésben templom-gondnokot választottunk. Ilyen tisztség azelőtt nem volt szervezve, de ennek a munkakörnek a gyülekezetbe való beállítása kiválóan áldásosnak mutatkozott. A templom-gondnoknak az volt az első feladata, hogy a templom felett őrködjék. Időnként felülvizsgálja az egész épületet, és a nélkülözhetetlen javításokra nézve előterjesztést tegyen. Ellenőrizzze a harangozó munkáját, vigyázzon az istentiszteleti rendre és segítsen a lelkipásztornak a rendtartás, különösen a konfirmáló ifjak ellenőrzése tekintetében. Erre a tisztségre egy olyan hostáti földrész atyánkfíát választotta meg a gyülekezet, aki nemcsak tekintélyes, ősi, vezető földész-család tagja volt, hanem aki egészségi állapota folytán, visszavonult a munkától. Állandóan tanulmányozta a Szentírást, a Szikszai imádságos könyvével táplálta lelkét, és ami különösen nagy jelentőségű dolog volt, igazán öntudatosan hitvallásos álláspontot és az egyházi törvények és rend védelmét biztosítani kívánó egyháztag volt. Konzervatív gondolkodású ember, de erélyes, megbízható, öntudatosan szorgálatkész. Pompásan reprezentálta az alsóvárosi gyülekezet karakterét, tekintélye volt és a gyülekezeti munka megkezdésében rendkívül nagy segítségemre szolgált támogatása. Nagy dolog volt az is, hogy egyetlen egy hétköznapi reggeli istentiszteletről sem hiányzott soha. Már ez a körülmény önmagában biztosította tisztjének eredményes betöltését. Hálával örökítem meg visszaemlékezéseimben is ennek a derék kálvinista földésznek emlékezetét. Gombos Mihálynak hívták. Jó szellemben nevelte gyermekeit is.

A gyülekezeti programszerűbb munkát ezen előkészülete után voltaképpen a konfirmáció odaadó előkészítő munkájával vezettem be. Így akartam előkészülni arra, hogy egy év után, a rendes lelkészi teendők ellátása mellett, behatóbb egyháztársadalmi tevékenységet kezdeményezzek.

A konfirmációi előkészítés munkája a nagyon népes alsóvárosi gyülekezetben igazán nem volt könnyű feladat. Régi tradicionális rend szerint húsvétól a pünkösöd előtti vasárnapig tartott az előkészítő idő. Mindennap két órát fordítottunk az oktatásra, és pedig reggel 7-8 óráig és délután 6-7 óráig. Az alsóvárosi konfirmándus növendékek legnagyobb része földész, iparos tanonc és cseléd ifjak köréből került ki, mert a középiskolások általában a belvárosi farkas utcai templomban konfirmáltak, és saját iskolájukban nyertek előkészítő oktatást. Az alsóvárosi konfirmáló sereg valóban nehezen kezelhető sereg volt. Lármásak, fegyelmezetlenek, nehezen megfékezhető gyermek-ifjak voltak. Sok volt közöttük a túlságosan elfoglalt, sőt írástudatlan ifjú is. Nagy volt a számuk. Ebben az időben, egy-egy évben, közel kétszázan konfirmáltak. Ezt az oktatást igyekeztem kapcsolatba hozni a gyülekezettel, és mélyebb hatásúvá tenni, azzal az elhatározással, hogy körükből kiindulólág kezdem meg az ifjak és leányok között az ősz folyamán a szervezettebb ifjúsági és ezen keresztül a gyülekezeti munkát.

Sokat gondolkoztam a feladat megoldása felett, és kialakítottam magamban egy a gyülekezetnek megfelelő konfirmációi módszert, amelyet azután egész alsóvárosi lelkészi működésem alatt követtem, és amely általában jól be is vált. Bár nagy volt a konfirmáló sereg, az oktatást eleitől végig magam végeztem. Legfennebb csak a fegyelmezésben és

rendtartásban, valamint az énektanításban vettem igénybe a segédlelkész és kántor közreműködését.

Először is elhatároztam, hogy a tanítást és bizonyos alapismeretek megkívánását komolyan veszem, és erről tájékoztattam a parochiális tanácsot, a templombizottság tagjait és kértem támogatásukat. A konfirmációi előkészítő munka jelentőségére istentiszteleti prédikációban is felhívtam a gyülekezet figyelmét és kértem a szülők és a gyülekezet felnőtt tagjainak segítségét is.

Szükséges volt ez az előleges tájékoztatás és bejelentés, mert – mint a konfirmációra való jelentkezések rendjén megállapítottam – régi beidegződött rossz szokás és a háborús évek folytán is nagy rendetlenség és sok felületesség burjánzott fel a konfirmáció körül.

Csak egy példát. A jelentkezések rendjén sok ügyes, értelmes arcú és jobb családból való földész-gyermek is így jelentkezett: Tiszteletes úr aztán írjon be engem „könyvetlen”-nek. Miért fiam? – Hát te jóra való földész-gyermek vagy és nem tudsz írni-olvasni? Nem járatott apád iskolába? Iskolába jártam, olvasni is tudok – mondotta a gyermek – de hát nincs időm feljárni az oktatásra. Végül aztán megértettem ennek a furcsa meghatározásnak lényegét. Ez azt jelentette, hogy ilyenkor a tiszteletes úr kiírt a kátéból két-három kérdést egy cédulára. Ráírta a gyermeknek nevét és ezt a nevet bejegyezte ezeknél a kérdéseknél a maga kátéjába is, aztán a gyermek hazament. Oktatásra járt, amikor akart, de biztos volt a dolgában, mert a kikérdezésre megtanulta azt a pár kérdést és ugyanazt kérdezte tőle a konfirmáló lelkész. A könyvetlen gyermek ilyenformán szégyen nélkül átesett a konfirmáción. Először is ezt a rendszert szüntettem be. Fiam, vagy leányom, az oktatásra járni kell. Minden alkalommal névsort olvasok, és aki háromszor-négyszer igazolatlanul hiányozni fog, az nem áll az Úr asztala elé, attól nem vesszük be a fogadalmat. A következő vasárnap a gyülekezetben is kihirdettem ezt az intézkedést. Voltak, akik bizonyos elégtelenséggel fogadták. Eddig is így volt – mondták – kár olyan nagy dolgot csinálni, úgysem lesz egyikből sem pap. A gyülekezet nagyobb része azonban mégis megértette, hogy már történelmi helyzetünknel fogva is öntudatosabb és egyházunkhoz hívebben ragaszkodó nemzedéket kell nevelni.

Amikor megkezdtem a konfirmációi oktatást egy őszinte, de szokatlan beszédet intéztem az ifjakhoz, amelyben megismertettem kitervelt módszerem alapelveit. Elmondottam egyenes szóval az ifjaknak, hogy engem a gyülekezet ezért tart és azért fizet, hogy mint lelképásztor tanítsam őket és előkészítsem a szent konfirmációra is. Ezt a munkámat csak úgy tudom végezni, ha ők is segítenek munkámban. Aki nem akar, annak nem kötelessége, senki sem kényszeríti arra, hogy konfirmáljon, de aki jelentkezett a konfirmációra, annak becsületbeli kötelessége, hogy az önként vállalt feladatot híven teljesítse. Templomban vagyunk, tehát mindenkinek a templomudvarra való belépés pillanatától kezdve ehhez méltóan kell viselkednie. Én kötve vagyok ehhez. A templomban nem szitkozódhatom. Egyiket sem verhetem meg, ha rossz, tehát nekik úgy kell viselkedniük, hogy én a tanítás munkáját zavartalanul tudjam végezni. Ha valaki nem így viselkedik, azt szépen az egész előtt név szerint háromszor figyelmeztetem, és ha figyelmeztetésem nem használ, hazaküldöm az apjához vagy gazdájához, és addig nem engedem vissza a konfirmálók közé, amíg igazolványt nem hoz arról, hogy ezután megfelelően fog viselkedni. Aki ilyen igazolványt nem hoz, az nem fog konfirmálni. A konfirmációhoz való odabocsátásnak nem az a legelső feltétele, hogy valaki jól tudja felmondani a kátét, hanem az, hogy tisztességesen viselkedjék itt a templomban és a templomon kívül is és elsősorban így adja bizonyosságát annak, hogy valóban az Úr asztalához készül.

A tanulásra nézve is közöltem szempontjaimat. Elmondottam, hogy tudom, hogy nem mindenkinek egyforma az előképzettsége, körülményei. Vannak akiknek eszük és idejük is van arra, hogy jobban megtanulják a kátét. A szerint is fogom kérdezni őket, de a legkevesebb, amit megkívánok, az lesz, hogy a jó magaviselet mellett kivétel nélkül mindenkinek tudni kell a Tíz parancsolatot, a Hiszekegyet, A miatyánkot, és aki odafigyel a tanításra, az még ennél is többet fog tudni, még akkor is ha írástudatlan. Az első négy

hétben tanítom és kikérdezem őket, és akkor három csoportra fogom beosztani tudás szerint a konfirmándusokat. Az első csoportba kerülnek azok, akik a kátét egészen fogják tudni. A második csoportba, akik a káté jelentősebb részét fogják tudni és a harmadik csoportba a gyengébbek. Amikor a vizsga lesz, akkor én tudni fogom, hogy ki melyik csoporthoz tartozik, és mindenkinek neki megfelelő kérdést adok fel, hogy senki se szégyenkezze a gyülekezet előtt. Megmondottam azt is, hogy akik a harmadik csoportban maradnak, azok se csüggedjenek el, mert előttem ők is éppen olyan kedvesek, mint a legjobb tanulók, csak tudom, hogy nekik a körülményeik nehezebbek és azért mutatnak fel kevesebb eredményt. Kihirdettem azt is, hogy amikor a három csoportot kialakítom, lehet, hogy egyik-másik tudásánál tévedni fogok, és ezért a következő héten mindenkinek jogában lesz magasabb csoportba kéreznedni, és azt alaposabban kikérdezem, és ha igaza lesz, magasabb csoportba is fog kerülni.

Ezt azért mondom el ilyen részletesen, mert ennek a módszernek tényleg igen jó eredményét tapasztaltam. Alsóvárosi lelkészi működésem alatt köztudatba ment át ez a módszer és – különösen a jobb családból való gyermekek – presztízskérdést csináltak abból, hogy az első csoportba kerüljenek, és sokan már a tél folyamán csendesen tanulgatni kezdtek otthon, a szülők ellenőrzése mellett, a kátét. Az is jellemző volt, hogy a fegyelmezési rendszer is hatékonynak bizonyult. Csak az első évben fordult elő, hogy egyik-másik gyermeket hazaküldtem, hogy nem vehet részt a konfirmációi oktatásban addig, amíg az apjától vagy a gazdájától bizonyítványt nem hoz, hogy megfelelőleg fog viselkedni. Egy pár szülő visszaküldte a gyermeket azzal, hogy nincs ideje bizonyítványt írni. Csináljak vele, amit akarok. Hazaküldtem a gyermeket, s megmondtam, hogy a fegyelmezés gyakorlására nincs hatalmam, ezt rövid levélben meg is írtam az apának, és elküldtem a szülőkhöz a templomgondnokot, hogy magyarázza meg a helyzetet az érdekelt szülőknek. Ennek az eljárásnak meg is volt az eredménye. A gyermekek hozták a bizonyítványt. Látszott sokszor az arcukon, hogy a szülői fegyelmezés igazán alapos lehetett. A templomudvaron pedig a templomgondnok dörgedelmes hangja csinált sokszor rendet.

Bevezettem azt a rendszert is, hogy nemcsak vizsgán, de a fogadalomtétel előtt is a legkitűnőbb gyermektől egy pár hitvalló kérdést felkérdeztem. Nagy kitüntetés volt ez és sokszor igazán sok gyermek mutatkozott méltónak erre a kitüntetésre. Az idővel úgy gazdálkodtam, hogy a beszédeket rövidebbé tettem.

Még Baselben láttam Arnold lelkésztől és itt különös figyelemmel gyakoroltam azt az eljárást – pedig nagy munka volt, mert sok volt a konfirmándus – hogy minden növendéket, tehát a tanoncokat, cselédeket is otthonukban fölkerestem, a szülőket és gazdákat külön is megkértem, hogy segítsenek munkámban, lelkileg készítsék elő a növendéket a méltó viselkedésre. Új dolog volt ez a gyülekezetben és mondhatom, hogy még a templomlátogatásra nézve is igen jó hatást gyakorolt ez az eljárás. Valóban megérte a reáfordított nem kis fáradságot.

Újítás volt az is, hogy a konfirmációi hetek alatt, minden szerdán délután, palásttal a vállamon, rendes alkalmi istentiszteletet tartottam. Prédikációmban elmondottam a gyülekezet és a templom történetét. Külön ismertettem az Úr asztala, a szószerk, a kegyszerek történetét, jelentőségét. Felemlítettem az egykori adózók nevét. Ismertettem a kiváló régi lelkészek, világi egyháztagnak élettörténetét. Beszéltem egyházunk szervezetéről, alkotmányos rendjéről, a presbiteri tisztség jelentőségéről, szülőkhöz való viszonyokról. Különösen jó hatással volt, amikor felhívtam az ifjakat arra, hogy a konfirmációi ünnepélyre maguk is hívják meg szülőiket, keresztszüelőiket, köszönjék meg nekik az érettség hozott áldozatot. Ezeknek a tanításoknak híre terjedt a gyülekezetben és közvetlenül érezni lehetett a jó hatást.

Felhívtam a konfirmándusok figyelmét arra is, hogy a konfirmációi ünnepélyre nekik kell az egész templomot felsúrolni, tükör tisztává tenni, hogy amikor az ünnepélyre jönnek, mindenki meglássa, hogy ők valóban szeretik szép kéttornyú templomukat.



Az így végzett előkészítés számomra igazán fárasztóvá, de valóban felemelő ünnepnappá tette úgy a vizsgák, mint a fogadalomtétel szertartását.

A konfirmáció délutánjára külön összegyűjtöttem az ifjakat és kihirdettem, hogy ősszel megkezdjük együtt az ifjúsági munkát. Csatlakozásra hívtam a régebben konfirmáltakat is, de elsősorban az én konfirmándusaim részvételére számítok, mert ők az én igazi barátaim kell hogy legyenek az ifjúság köréből. Sokan nemcsak ígérték, de meg is tartották az ígéretet. A tapasztalatok azt mutatták, hogy a programszerű gyülekezeti munka beindításához nagyon hasznosnak bizonyult a várakozás is, ez az alaposabb konfirmációi előkészítés is.

A második lépés a gyülekezeti munka előkészítéséhez a szeptemberi iskolai oktatás megkezdése volt. Elhatároztam, hogy a szülőkkel való kapcsolat közvetlenebbé tétele céljából, bár nem volt gyakorlat és nem volt kötelességem, részt veszek a vallásoktatás munkájában is. Felekezeti iskolánknál vállaltam heti két vallásórát. Bevezettem hétfőn reggelre és szombat délre rövid bibliamagyarozással az iskolai précest, amelyeken tanítóknak is részt kellett venniük. Tavaszi és őszi vasárnapokra rendszeresítettem a külön gyermek-istentiszteleteket a templomban és megkívántam, hogy a tanítók osztályaikat felvezzék a templomba. Eleinte nem volt valami népszerű még a tanítók körében sem ez az intézkedés, de már akkor átadta nekem az iskolaszéki elnökséget Vásárhelyi Boldizsár, és én iskolaszéki határozat alapján érvényt szerezhettem ennek az intézkedésnek. Meglátogattam a körömhöz tartozó állami iskolát is és azok református tanítóival felvettem a személyes kapcsolatot. Az igazgatókat és őket is kértem vallástanítási munkák támogatására és az állami iskolánál is érvényt szereztem annak, hogy a tanítók fölvezzék a gyermekeket az istentiszteletre. Az állami iskolákban segédlelkészek végezték a hitoktatást, de gyakran részt vettem óráikon és a növendékekhez alkalmi buzdító beszédekkel intéztem. Kezdeményező lépéseket tettem a szegényebbek tankönyvvel való ellátására és esetleges karácsonyi segélyezésére. Egy kicsit nehéz probléma volt ezen általános intézkedések mellett a vasárnapi iskola kérdésének megoldása, amely kérdést végül is úgy rendeztük el, hogy tavaszi és őszi vasárnapokon a gyermekek a gyermek-istentiszteletre jártak és téli vasárnapokon részesültek vasárnapi iskolai oktatásban, amelynek munkáját Dr. Imre Lajos professzor irányította. Az én gyülekezetemben működő tanítók előkészítését ezekben az időkben magam végeztem, hogy velük is közvetlen kapcsolatba lehessenek. Azoknak a gyermekeknek szülőit, akiket én részesítettem vallásoktatásban, külön is felkerestem.

A gyermekek között végzett munkát azzal is erősíteni igyekeztem, hogy a templomgondnok, templomi bizottság és iskolaszék tagjait időnként felekezeti iskolánk meglátogatására magammal vittem.

Így érkeztünk el az őszi munka megkezdéséhez. Az alsó-városi gyülekezet viszonyai szerint ezt a munkát az úgynevezett novemberi vásár után lehetett megkezdni, mert attól kezdve lehetett számítani a mezei munkák alól felszabadult földész ifjak és leányok, de a szülők közreműködésére is. Már most megjegyzem, hogy a gyülekezeti munka kérdésénél végig nagy nehézséget jelentett számomra az a más tekintetben sok előnyt jelentő körülmény, hogy egyetlen felekezeti iskolánkat, a Magyar-utcai iskolát, a földészek lényegileg magukénak tekintették. Ők és gyermekeik lelkesen és szívesen részt vettek a beindított munkákban, de nem szívesen tudták befogadni maguk közé a más társadalmi réteghez tartozókat, és így ezek különösen az ifjúsági munkából kimaradtak, még ha kezdetben részt is vettek abban. Így jelentkezett már a meginduláskor az a nehézség, amelyet azután sem sikerült kibékítően megoldani, hogy tudniillik nem volt egy nagy gyülekezeti termünk, ahová összegyűjthettük volna a más társadalmi körből kikerülő felnőtteket és ifjakat.

Az ősz azonban lekövetkezett. Egybehívtam parochiális tanácsunk, iskolaszéki és templomi bizottságunk tagjait és most már programot adtam a gyülekezetben végzendő munka feladatait illetően. Első feladatnak az ifjúságnak, külön a fiú és külön a leány ifjúságnak szervezését és a körükben beindítandó egyházi és kulturális munka végzését

jelöltem meg. Másodiknak a vasárnapi rendszeres vallásos estélyek tartását, az ezeken való közreműködésre a dalárdák meghívásár, valamint a gazdasági egyesületek bekapcsolását. Harmadik feladatnak jelöltem ki a templom renoválás munkájának tavasszal való kézbevétele. Negyedik feladatnak a gyülekezeti szegény segélyezés rendszeressé tételét. Ez utóbbi kérdés gyorsabb megoldást igényelt. Érdekes körülmény tette akuttá ezt a problémát abban az időben. Még kolozsvári állásfoglalásom előtt Ferdinánd király nagyobb összeget, parochiánként tíz-tizenötezer lejt küldött segélyezés céljából, kiosztás végett a parochiának. A pénzt ki kellett osztani, de rendszeres segélyezés és nyilvántartás nem volt a gyülekezetekben. Kihirdették a segélyezést, és seregestől jelentkeztek indokkal, vagy indok nélkül, legtöbbször koldus emberek a segélyezésre. Ezek azután is jöttek, amikor a pénz már régen elfogyott. Sok kellemetlenség és keserűség származott ebből, mert hiszen a lelkésznek már nem volt miből segélyezni. De nem is lehetett a válogatás nélküli segélyezést tovább folytatni. Javaslatomra a gyülekezeti értekezlet kimondotta, hogy a begyűlő perselypénz egynegyedét segélyezésre kioszthatja a lelkész. A segélyezés pedig úgy történik, hogy a jelentkezőket számba veszi, – lakásuk szerint – a lelkész, és az így jelentkezőket a tanács egyes tagjai, vagy hozzátartozói felkeresik és segélyben, esetleg rendszeres havi segélyben csak azok részesülnek, akiket a segélyezettek névsorába, a beérkezett jelentések alapján beiktattak. Így kezdődött meg a gyülekezetben nemcsak a rendszeresebb segélyezés, de így kezdtek bekapcsolódni munkába a nők is, mert a legtöbb szegénylátogatást a férjek feleségükre bízta. Így ennek következtében kezdtek jelentkezni tényleges egyházi munkára a gyülekezet nőtagjai is. Az akkori helyzetben ugyanis nem lehetett szó külön nőegyesület megszervezéséről. A programot a gyülekezet elöljárói magukévá tették. E kedves visszaemlékezésem rendjén megállapíthatom, hogy annak megvalósításában a nők nagy buzgósággal részt is vettek.

A program első pontja tehát az ifjúsági munka beindítása volt. A programot elfogadó gyűlés után következő vasárnapon, alkalmi prédikáció után, kihirdettem az istentisztelet rendjén, hogy az ifjúsági munkát megkezdjük. Kértem a gyülekezetet, főként a szülők támogatását, kihirdetve azt is, hogy az iskola egyik nagyobb tantermében szerdán a leányok, pénteken az ifjak részére tartunk rendszeres összejöveteleket. Az összejövetelekre úgy a lányok, mint az ifjak meglepően szép számban és – ami nagyon kedves volt – ünnepi ruhában, tisztán felöltözve jelentek meg. Az összejövetelek programja fiúk és leányok között a következő beosztás szerint történt:

Úgy a leányoknál, mint a fiúknál az összejövetel rendjén egyik héten kizárólag vallási, egyházi kérdésekkel foglalkoztunk. Egyházi énekeket tanultunk, biblia-magyarázat, egyháztörténelmi, missziói kérdések, általában a lelki építés célját szolgáló evangelizációs előadások és megbeszélések képezték az összejövetelek főbb pontjait. Költeményeket is olvastam föl, és az önként jelentkezőknek kiadtam megtanulás végett. Kijelentettem azt is, hogy akik alkalmasak lesznek, azok majd a gyülekezet részére tartandó vallásos estélyen fogják elmondani, a szülők és érdeklődők előtt a megtanult költeményeket. A második héten a központot a kulturális előadások és megbeszélések képezték. A kezdő és befejező egyházi ének, ima és egy rövid bibliai szakasz felolvasása után történelmi, egészségügyi és más témákról tartottunk előadásokat. Szépirodalmat is olvastunk, és ezeken az összejöveteleken ilyen tartalmú költeményeket olvastunk és gyakoroltunk be. Az összejövetelek iránt az ifjak valóban szép érdeklődést tanúsítottak, inkább az volt a baj, hogy egy-két hónap után – úgy amint említettem is már – csak a földész ifjak és leányok maradtak meg a munka körében. Nem alakult meg ifjúsági egyesület külön alapszabállyal, mert úgy éreztem, hogy egy alapszabályszerű megalakulás és az azzal kapcsolatos választások a versengés konkolyát hintenék el az ifjak között. Mint szabad munkaközösség működünk. A gyülekezet általában nagy rokonszenvvel fogadta az elindulást. Különösen tetszett az az intézkedés, hogy a magyar-utcai templom nagy központján, az Úr asztala körül jelöltem helyet az ifjaknak és mindkét nembeli ifjúság vasárnap délelőttönként, szépen felöltözve, be is töltötte a kijelölt helyeket. A

munkában résztvevő ifjúsággal és azok szüleivel közvetlen kapcsolatot igyekeztem fenntartani. Látogatásokat is végeztem körükben és különösen jó hatást gyakorolt a gyülekezetben, hogy az egy időben rendszeresített vallásos estélyeken, amelyeket vasárnap délutánonként tartottunk meg, ez ifjak köréből kerültek ki a szereplők, akik valósággal jutalomnak és kitüntetésnek tartották, ha ezeken az estélyeken szerepelhettek. Nem én, hanem maga az ifjúság állapította meg, hogy megelőzőleg ki tudta úgy elmondani az általa választott költeményt, hogy azt vallásos estélyen is előadhatta. Általában azt mondhatom, hogy nagyon szépen és fegyelmezetten viselkedett az ifjúság, úgy hogy még megintésre sem volt egyetlen alkalommal sem szükség. E szerint a program szerint dolgoztunk zavartalanul azután három, vagy négy esztendőn keresztül. Ekkor azonban súlyos krízis következett be, amelynek az volt az oka, hogy a rendőrség eltiltotta az összejövetellek tartását és minden összejövetelre külön engedélyt kellett kérni.

Ezalatt a zavartalan három-négy év alatt valóban lendületesen és szép sikerrel folyt a munka. Még vegyes kart is alakítottunk és néhány alkalommal a kollégium tornatermében igen sikerült műsoros előadást, alkalmas színdarabok bemutatásával is rendeztünk. Külön gondot adott nekem éppen ezeknek a színdaraboknak megválasztása. Az ifjak vágyakoztak ilyen előadások tartására, de a célnak megfelelő vallásos tartalmú, alkalmas művek nem állottak rendelkezésünkre. Népszínműveket, hosszabb darabokat nem akartam választani, mert jól ismertem az ezzel kapcsolatos kísértéseket. Olyan darabokra volt egyébként is szükségem, amelyekben az egész ifjúságot szerepeltetni tudjam, és amelyekben ne legyen alkalom egyes főszereplők túlságos és elkapatott érvényesülésére. Végül is úgy oldottam meg a kérdést, hogy magam írtam alkalmi darabokat az ifjak számára. Így írtam meg a „Szülők büszkesége”, „Bethlen Kata öröme” és a „Hóstáti lakodalom” című darabokat. Egy pár alkalommal élőképet is mutatunk be, amelyekben a magyar reformáció történetéből mutattunk be, megfelelő ismertető előadás keretében jeleneteket. Ez előadásokkal kapcsolatosan külön órákon magyar táncokat is tanítottam, többek között a palotást. Nagy hatása volt ezeknek a nagyközönség részére tartott előadásoknak. Minden várakozáson felül sikerült a „Hóstáti lakodalom” bemutatása. Ez ugyan már pár évvel később történt, amikor a rendőrségi gátlások megszűnése után újból zavartalanabban tudtunk működni. A „Hóstáti lakodalom” megírása alapján úgy kényszerültem, hogy a megelőző két darab megírása után, az akkori időkben való elfoglaltságom miatt, nem tudtam új darab készítésére sem alkalmas témát, sem kidolgozásra elegendő időt találni. A kényszerhelyzetben, mikor a szülők is kértek egy nagyobb előadás rendezésére, ötletszerűleg eszembe jutott, hogy mutassunk be a kolozsvári közönségnek egy igazi hóstáti lakodalmat. Ismertem már a földészek lakodalmi szokásait és rendjét, a lakodalmak alkalmával előadott verseket és ezért arra gondoltam, hogy meg tudom csinálni, megfelelő kiegészítésekkel, a lakodalom bemutatását. Így írtam meg a darabot: „Hóstáti lakodalom”. Életkép a kolozsvári földészek esküvőjéről. Az előadás tervét rendkívül nagy érdeklődéssel és rokonszenvvel fogadta, különösen a földész társadalom. Híre terjedt a városban is és akkor Szász Endre újságíró feleségével együtt felkeresett és ajánlatot tett, hogy részben az Újságírók Egyesülete javára a színházban adjuk elő a darabot. Az így elnyert sajtótámogatás még inkább felfokozta az érdeklődést. A vége az lett, hogy három egymásután következő előadás alkalmával, egyformán mind a három alkalommal, zsúfoltságig megtelt színházban adták elő a darabot az ifjak. Az előadásokban valóban gyönyörködött a közönség. Meglepte a közönséget a szereplők nagyon természetes mozgása és előadási módja. Ez különben egészen természetes volt, mert hiszen, a pár perces kezdeti elfogultság után, az általuk igen jól ismert és nagyon sokszor elmondott verseket szavalták, hogy úgy mondjam, önmagukat mutatták be. Jellemző volt Dr. Kovács Andrásnak, a teológia akkori gondnokának megjegyzése: Sohasem gondoltam, hogy színpadon olyan áhítattal hallok felhangzani zsoltárokat és imádságokat egy olyan színházi estén veszek részt, amelyen eleitől végig valóságos templomi áhítat ömlik el. Ma is jólesik visszagondolni ezekre a felemelő előadásokra.

Meg kell említenem azt is, hogy még ennek a nagyon felemelő ünnepi előadásnak is volt kellemetlen utóhangja. A Sátán megirigyelte a sikert és a maga módja szerint szellemesen meg is zavarta, éppen a szereplő ifjak körében az ünnepi hangulatot. Jellemző tanulságképpen elbeszélem ezt a dolgot is.

A szombat esti bemutató előadás után vasárnap délutáni, majd egy nagyobb szünet után esti előadásban mutattuk be a darabot. A távollakó ifjúságnak rövid idő állott rendelkezésre avégből, hogy haza is menjenek, és az előadásra pontosan vissza is jöjjenek és ezért úgy oldottam meg a kérdést, hogy egyik főtéri református vendéglős igen kedvezményes áron vacsorát adott a szereplő ifjaknak és leányoknak. Magam voltam az ifjak között. Mindenki kapott egy kiadós pörköltöt és egy vagy két pohár sört. Ennél többet azonban nem szolgáltatunk ki természetesen, a jó rend és a fegyelmezett öntudatosság megőrzése érdekében. Mindezt megértették és jó néven is vették, kedvesen is fogadták az ifjak. A dolgot azonban eleitől végig figyelemmel kísérte egy magyarul jól tudó fiatalabb román újságíró. Beszélgetett az ifjak közül egyik-másikkal, megtudta a lakásukat is és a következő napokban néhányat fölkeresett és megkérdezte tőlük, hogy mennyit fizetett maguknak a tiszteletes úr a szereplésért, mert láthatták, hogy három előadáson keresztül zsúfolva volt a hatalmas színház, hát kapott ő elég pénzt arra, hogy a maguk fáradságát megfelelően díjazni tudja. Nagy csodálkozásomra az ifjak közül páran elő is állottak ezzel az igénnyel. Nehezen tudtam megértetni velük, hogy hát az a mondjuk rengeteg pénz, ami befolyt az előadás után, nem maradt meg a maga egészében nekünk. Hiszen fizetni kellett a teremért, világításért, zenéért, színházi kiségitő személyzetnek, ruhatár és egyebekért. A mutatkozó tiszta jövedelmet, ami tényleg elég szép volt, mert meghaladta a húszszer lejt, feleznünk kellett az újságírók Egyesületével. Egyébként is mi nem a saját anyagi javunkra, hanem az egyház javára dolgozunk. Én is, hogy úgy mondjam becsületből dolgoztam, és róluk is azt tételeztem fel, hogy önként és becsületből, református és magyar mivoltunk tisztességéért dolgoztak. Elfeleltük ezt a kellemetlen incidenst, de jellemző tanulságképpen mégis szükségesnek tartottam elmondani. A felbízott szereplők később már inkább a maguk javára, meg is akarták ismételni az előadásokat, de ettől megvontam a támogatásomat. Jellemző volt az is, hogy a következő télen, külső biztatásra mégis, éppen betegeskedésem alatt, megismételték az előadást, de már olyan érdektelenség mellett, hogy nemcsak busás anyagi haszonhoz nem tudtak jutni, de alig kerültek ki ép bőrrel a beugratott ifjak és a háttérben álló rendezőbizottság, ekkor már mégis csak az én segítségem mellett, a mutatkozó deficit megtérítésének kötelezettsége alól. Végeredményben éppen ez a körülmény jó tanulságot szolgáltatott a gyülekezetnek is és az ifjaknak is arra, hogy a kívülálló rosszindulatú ugratásokra nem szabad hallgatni.

Egészében azt állapíthatom meg, hogy az ifjúsági munka szép eredménnyel folyt az alsóvárosi lelkészi működésem ideje alatt.

Visszatérve a gátló körülményekre, azt említem meg, hogy bár a rendőri intézkedések az eleinte mutatkozó és az első három-négy évben töretlen érdeklődést csaknem teljes mértékben lefokozta, mégis pótolni igyekeztem a mutatkozó hiányt és a kísérletnek volt is jótékony eredménye.

Amikor a rendőrségi beavatkozás miatt be kellett szüntetnünk a munkát, akkor azon a télen szünetelt a munka. A következő évben azonban kihirdettem a gyülekezetben, hogy az önként jelentkező leányok részére szerdán és ifjak részére pénteken konfirmációi előkészítő oktatást tartunk. Nem magyarázhattam meg a lényegi okot, és így ennek az lett a következménye, hogy ezekre az órákra már valóban csak a konfirmálni kívánó kisebb ifjak és leányok jelentkeztek, és ezért körükben egészen más módon kellett végezni a munkát. Mégis jó volt, mert komolyabb és alaposabb konfirmációi előkészítést nyertek a résztvevők. A vasárnapi vallásos estélyeket sem tudtuk programmal tartani, hanem ezekre nézve azt tettem, hogy minden vasárnap istentiszteletet tartottunk az iskolában. Így ez összejöveteleknek is megváltozott a karaktere. Kevesebb lett a résztvevők száma, de az ilyenformában tartott istentiszteleteknek mégis mutatkozott bizonyos áldásos hatása. Az

ilyen karakterű összejöveteleket nem zavarta meg senki, a rendőrség sem. Hiányzott azonban az első években mutatkozó rendkívül nagy érdeklődés, habár a helyzet úgy alakult, hogy a kezdeti lendülettel amúgy sem bírtam volna folytatni a munkát.

A második évben ugyanis akkora volt az érdeklődés és ez meg is maradt a gátló körülményekig, hogy egy teremben nem fért el a hallgatóság, hanem két tanteremben tartottuk az összejövetelet, olyanformán, hogy amíg az egyik teremben a rövidebb és váltakozó énekszámok és szavalatok előadása történt, az alatt a másik teremben a vallásos tartalmú, vagy kulturális felolvasás vagy előadás folyt le. Volt még egy érdekes tapasztalatom és ezt is feljegyeztem. Az első időkben külső előadókat kértem közreműködésre. Az előadók természetesen nem számoltak eléggé a rendelkezésre álló idővel és néha túlságosan hosszú volt az előadás vagy felolvasás. Egyik alkalommal észrevettem, hogy a nagyobb részt földész-hallgatóság körében nagy a nyugtalanság. Odamentem az egyik öregebb presbiterhez és megkérdeztem, hogy mi a baj? Az a baj – felelte az öreg presbiter – hogy hét órákor haza kell menni fejni és ellátni a marhákat. Vége lesz az előadásoknak, ha hét órára be nem fejezik. Csak emiatt van az elégedetlenség. Nehezen volt megoldható a kérdés. Először amiatt, hogy szereplésre mindig annyian jelentkeztek, hogy alig tudtam őket beosztani. Ha pedig a jelentkezőket mellőztem volna, abból bántódás és kedvetlenség keletkezett volna. Úgy segítettem a helyzetet, hogy az előadásokat mindig én tartottam, ha több idő állott rendelkezésemre, hosszasan, ha pedig csak néhány perc, akkor egészen röviden. Természetesen ez sem volt kicsiny dolog, hiszen minden vasárnap e két teremben egymás után két beszédet kellett tartanom. Még azzal is számolnom kellett, hogy voltak érdeklődők, akik egyik teremből a másikba is átjöttek a beszéd meghallgatására és így átaltam ugyanarról beszélni ott is. Ezért mondom, hogy ugyanazzal a lendülettel több éven keresztül nehezen tudtam volna folytatni a munkát. Biztos azonban, hogy ebben az esetben is módot találtunk volna a jobb és lehetséges megoldásra. Talán megtörténhetett volna az, amire nézve komoly kezdeményezéseket is tettünk, – ha megmaradt volna az a nagy érdeklődés, felépíthettük volna azt a nagy gyülekezeti otthont, amelynek tervét ki is dolgozhattam egy jó nevű, gyülekezethez tartozó építésszel.

Az ifjúság körében tettem még egy kísérletet, amikor láttam, hogy az iparos és kereskedő és más társadalmi körökhöz tartozó ifjúságot nem lehet bevonni a földész-ifjak körében végzett munkába. Ezek részére külön összejöveteleket tartottam. Kezdetben, egy néhány jó és lelkes idősebb iparos támogatása mellett, mutatkozott is némi eredménye ennek a munkának, de azért – főként a helyiség hiánya miatt – ezt a munkát mégsem lehetett sikerhez juttatni. Egy-két évi kísérletezés után, részben az én szélesebb körű elfoglaltságom miatt is, abba kellett hagynom a kísérletet. Később az egész gyülekezetre nézve a férfi szövetséggel kapcsolatosan próbáltam feléleszteni ezt a tevékenységet. Ez a kísérlet sem sikerült, főként azért, mert itt – miután az állandó irányítást nem tudtam kézben tartani – egészen világias térre sodródott, az akkor divatos katolikus Kolping-egyesületi szellemben a munka.

Az ifjúsági munkával kapcsolatosan még csak azt kívánom megjegyezni, hogy legkevésbé sikerült e munkánál a szolgálatra nevelés szempontjait kellőleg érvényesíteni, aminek főként az volt az oka, hogy a nagy gyülekezeti faladatokba nehéz volt bekapcsolódni az ifjúságot és a rendőrségi beavatkozás folytán nem is állott elég nyugalmas idő az erre irányuló nevelői munka teljesítésére.

A parochiális-köri tanács előterjesztésében körvonalozott programból ilyenformán valósítottuk meg a két első pontra vonatkozó részt, nevezetesen az ifjúsági munkára és a vallásos összejöveteleinkre vonatkozó részt.

Következett a harmadik feladat. A templom renoválás munkájának elvégzése. A második év tavaszán elkészítettük a renoválás költségvetését. Nagy összegre volt szükség. Csak a külső renoválással több mint 300 ezer lejre. Ebben az évben nagygyűlést tartottunk és ismertettük a nehéz feladatot és beindítottuk a gyűjtést. Nehezen indult. A nagy templomkertben eladtuk a már kivágásra érett öreg fákat és ebből elég szép összeget,

közel 50 ezer lejt vettünk be. De mi volt ez az igényelt összeghez képest? Lassan-lassan az önkéntes adományokból befolyt még 30-40 ezer lej. Ebben az évben nem lehetett a munkához kezdeni. A következő év tavaszán, és pedig a nagyon kora tavaszán, egybehívtam a templom építető bizottság tagjait, és bizonyos elkeseredéssel adtam elő, hogy a templom egyre szomorúbban néz ki, de ezzel a lassúsággal még öt esztendő alatt sem lehet a munka elvégzésére számítani. Nem értem, hogy a nagy-gyűlések mindig olyan lelkesek és az adakozás mégis megdöbbenően lanyha. Ismét egy öreg földész-presbiter magyarázta meg a dolgot. Nem adakoznak az emberek, mert azt hiszik, hogy elérkezik az adakozás akkorra, amíg az állványokat látni fogják a templom körül. Addig azt hiszik, hogy nem komoly a dolog s az odaszánt összeget ők is tudják használni. Meglátja Tiszteletes úr, hogy mihelyt az állványok ott lesznek a templom körül, lesz fedezet is. Hát akkor mit csináljak? – Bízni kell az Istenben, és hozzá kell kezdeni. Baj lesz, de majdcsak kikerülünk a bajból. Amíg nincs baj, addig nem is feszítik meg magukat az emberek, hogy eligazítsák a bajokat. – Jó tanács volt. Utóvégre egyharmada mégis csak megvolt a szükséges összegnek. Az iskolakezdéssel és egyetemes adózás kérdésével teljesen igénybe vett egyházközségi közvéleményt azonban nem lehetett ebben az évben még egy újabb akcióval megterhelni. Nehéz helyzetben volt az egyházközség. Az első világháború után bekövetkezett helyzetben az imperiumot átvevő román állam nemcsak nem adta meg tanítóink részére az addig biztosított államsegélyt, hanem az iskolák elé újabb és újabb követelményeket állított. Nehézségeket támasztott az iskolák benépesítése elé is, úgy hogy e célból a legnagyobb erőfeszítésre volt szükség. A gyülekezeti tagok általában szívesen írárták be a felekezeti iskolákba gyermekeiket. Szinte kétszeresére nőtt ennek folytán a növendékek száma. Az elbocsátott állami tanerők is iskoláinknál kerestek menedéket és elfoglaltságot is, de fizetésükről az ilyen teher viseléséhez hozzá nem szoktatott híveinknek maguknak kellett gondoskodniuk. A kolozsvári egyházközségben ez azt jelentette, hogy a régi tíz, legnagyobbbrészt államsegélyes tanító helyett az új helyzetben huszonnégy tanerő teljes javadalmazásáról kellett gondoskodni. A rendszeres és nagyobb egyházi terhek viseléséhez nem szokott hívek között bizony igen nehéz volt olyan felvilágosító és lelkesítő munkát végezni, amelyik kellőleg megértetni és az önkéntes tehervállalásra késszé tudta tenni híveinket. Miután az iskolakérdés volt a sürgetőbb szükségszerűség, ebben az évben nem is kezdtük mégsem a templom renoválás kérdésének megoldásához, hanem a fő súlyt az iskola és az egyetemes adó kérdésének megoldására helyeztük. A hívek körében külön röpiratban ismertettem a kérdést és vigasztalásomra szolgált, hogy a széles körben elterjesztett röpiratokkal el tudtuk érni azt, hogy az addig egyházi közkérdésekkel kevesebbet foglalkozó földész- és iparos-társadalom is foglalkozott a kérdéssel. Híveink nagy része mégis vállalta a terheket és az e célra alakított bizottságokkal a helyzetnek megfelelő új adókivetési rendszert tudtuk bevezetni.

A következő, tehát csak a harmadik év tavaszán kezdtük meg a templom renoválás munkáját, elég nagy merészséggel, úgy hogy a munkálatokat kiadtuk, anélkül, hogy a költségvetési fedezetről megfelelően gondoskodni tudtunk volna. A szükségletnek még egyharmada sem állott rendelkezésünkre. A gyülekezet azonban általában kívánta a munkálatok megkezdését, mert a templom tényleg valósággal kiáltott a renoválás után. Felemelő nagy templomi gyűlés lelkes határozata alapján indultunk a munkába. A nagygyűlés rendjén a földész-társadalom egyik legkiválóbb és igen szépen beszélni tudó vezető tagja, Berki József tartott nagyszerű beszédet, amely erős hitvallástétel volt annak a jelszónak az igazsága mellett, amelyet az erdélyi lelket különös erővel megszólaltató költő kiáltott bele Erdély magyarságának szívébe: Ne hagyjátok a templomot! A templomot és az iskolát! A kívánalom olyan általános volt, hogy teljesítése elől, még ha akartunk volna sem tudtunk volna kitérni. Nehéz volt a megoldás hivatalos formájának megtalálása. A törvényben előírt úton nehezen tudtunk volna a kérdést megoldani. A négy parochiális körnek egy presbitériuma volt és a presbitérium nehezen vállalta volna a renoválás kimondását a hívek egyetemes megterhelése, vagy más anyagi fedezet

biztosítása nélkül. A hivatalos eljárás amúgy is hosszú lett volna ebben a formában, és külön főhatósági jóváhagyást is igényeltek volna a határozatok. Erre a jóváhagyásra sem lehetett volna számítani, és így ezen az adminisztrációs úton esetleg még egy pár évig elhúzódhatott volna a kérdés megoldása. Más megoldást találtunk. A megoldás módját mutatja Nagy Károly püspökkel folytatott beszélgetésem. Az elindulásról, a nagy templomi gyűlésről a püspök is értesült, aki az egyetemes iskola-problémával volt egészen érthetően megterhelve és attól tartott, hogy a templom renoválás kérdésének előtérbe állítása, kárára lesz ennek az akciónak. Éles szemrehányással fordult felém: A népszerűséget keresed és ezért indítottad be a templom-renoválási akciót. Hiábavaló próbálkozás, mert nem fogjuk engedélyezni a renoválást. Azt feleltem, hogy én az ellenkező meggyőződést vallom. Azt hiszem, hogy a templom renoválása és annak lelkes megoldása jótékonyan fogja befolyásolni az iskola védelmét is, de a hívek kívánságának teljesülését akadályozzuk, annak az lesz a következménye, hogy sem a templomot nem fogják renoválni, sem az iskola céljára nem fogják meghozni az elkedvetlenedett hívek az áldozatot. A templom lelkes szeretete nélkül nem lehet megoldani az iskolakérdést sem. Egyik akció erősíteni fogja a másikat. Egyébként a renoválást meg fogjuk csinálni, mert ehhez nem szükséges, az általunk tervbe vett módszer mellett, az egyházi főhatóság jóváhagyása. Hogyan – kérdezte a püspök? A törvény szerint – mondtam – csak terhes szerződések, kölcsönfelvétel, eladás, egyszóval az egyházközség megterhelésére vonatkozó határozatok jóváhagyására van szükség. Szükség van ilyen jóváhagyásra új építkezésnél, vagy műemlékek renoválásánál, a mi esetünkben azonban egyik ilyen eshetőségről sem lehet szó. A mi kérdésünknel az a helyzet, hogy a magyar-utcai gyülekezet saját híveiből alakított egy templomi egyesületet és bizottságot és ez az egyesület és bizottság vállalja és be is jelentette a presbitériumnak, hogy saját áldozatkészségéből, ajándékba, az egyházközség által kiküldött szakértők ellenőrzése és felügyelete mellett renováltatja a templomot. Egy ilyen ajánlatra és áldozatvállalásra a presbitérium nem adhat más választ, csak ezt a szót: Köszönöm, és válaszáat egyáltalán nem szükséges jóváhagyás végett a főhatóság elé terjeszteni. A renoválás tehát meglesz. A püspök még mindig egy kis rosszallással, de nem adhatott egyéb választ, csak ezt a két szót: Am lássátok!

Így kezdtünk a munkához. A templom építető bizottság nagy bizakodással határozta el a munka megkezdését. Éreztük azonban, hogy hátvédről mégis gondoskodni kell, mert ha nem folynak be elegendőképpen az adományok, akkor is gondoskodnunk kell a fizetések eszközléséről. Ezt is megtettük. A templom építető bizottság tagjai, nagyobb részét jómódú földész-gazdák és iparosok, kérésre kijelentették, hogy a vállalati összegért hajlandók személyi kezességet és jótállást vállalni. E nyilatkozat alapján elmentem a kolozsvári legnagyobb magyar bank vezérigazgatójához, vele megbeszéltem az ügyet és ő biztosított arról, hogy amennyiben a templom építető bizottság tagjai egy nyilatkozatot aláírnak, a bank hajlandó lesz szükség esetén folyószámlát nyitni és utalni a megfelelő összeget az akkor bemutatandó váltókölcsön formájában, a bizottság tagjainak jótállása mellett erre a célra. A bizottság tagjai a legnagyobb készséggel aláírták ezt a nyilatkozatot. Szükségtelen hangsúlyoznom, hogy bizony bátor és szép cselekedet volt ez részükről. A presbitérium teljesítette a kérésünket, kiküldte a szakértőket is és megkezdtek a munkát. Igaza volt az öreg földész-presbiternek, amikor a hívek meglátták az állványokat a torony körül, nagyon szépen kezdtek adakozni. Szükség is volt az adakozásra, mert már magára az állványozásra előlegesen ki kellett fizetni az első ötvenezer lejt és alig hatvanezer lejtünk maradt a továbbiakra. Az adományok szépen folytak, úgy hogy csaknem fennakadás nélkül tudtuk teljesíteni a renoválás külső elvégzésének munkálatait. A dolog mégsem ment minden zökkenő nélkül. A gyűjtéssel kapcsolatos dolog volt, hogy vasárnapról-vasárnapra az istentisztelet keretében állandóan agitáltunk a templomépítés mellett és olvastuk az adakozók névsorát. Akadtak konkolyhíntők, akik azt mondták, hogy már templomba sem lehet menni anélkül, hogy folyton ne kérnének pénzt az embertől. Amikor eljutott hozzám ez az elégedetlenség, a

következő vasárnapon elég merész elhatározással kihirdettem, hogy tájékozva vagyok erről a szóbeszédről. Kihirdettem, hogy templomra csak azok adakozzanak, akik jó szívvel és tiszta lélekkel, hogy úgy mondjam, büszkén és örvendezve hozzák meg áldozataikat, a többiektől nem kérünk semmit. Ha pedig megtudjuk, hogy valaki az adakozás ellen nyilatkozik, annak visszaadjuk a már befizetett pénzét is, mert nekünk rossz szívvel adott pénzre szükségünk nincsen. A templomot becsületből és hűségből renováljuk, és nem kétségeskedünk abban, hogy gyülekezetünk többsége tudja, miről van szó, és visszautasítja és elítéli az ilyen meggondolatlan nyilatkozatokat. Az erélyes hirdetésemnek meg is volt a tisztító hatása. A templom külső renoválását néhány hét alatt szépen elvégeztük. Bátorságot kaptunk, és akkor elhatároztuk, hogy nem állunk meg a megkezdett úton, hanem – ha már benne vagyunk – elvégeztetjük a belső renoválást is. Maguk a hívek biztattak erre. Az egyik alkalommal körülvettek férfiak és asszonyok és feltették a kérdést: Elvégeztük a külső renoválást, de mi lesz a belsővel? Azzal még várunk kell – feleltem – mert nincs pénz. Nem lehet – mondták. Úgy nézne ki a külsőleg renovált, de belsőleg elhanyagolt templomunk, mint az az ember, aki szépen felöltözik új ruhába, új csizmába, de szennyes az inge. Ha az ember vasárnapra öltözik, akkor tiszta inget is vesz. Jól van – feleltem – vágjunk bele, csak szégyent ne valljunk. Kiadtuk a belső renoválás munkáját is, most már igazán jó reménység fejében, mert erre éppen semmi fedezetünk nem volt. A vállalkozók ígérték, hogy a fizetségekre türelemmel várnak a gyűjtés eredménye szerint. Megkötöttük a szerződést és hozzákezdünk a belső renoválás, falak padok, szószerk kijavíttatása, rendbe hozása munkájához is. A lelkes hangulat hatása az lett nem számoltam magam sem eléggé azzal, hogy a felelősség legnagyobb részben mégis csak reám hárul. Pedig kaphattam volna erre előleges figyelmeztetést. Amikor a külső munkálatok kiadásáról volt szó, a beadott ajánlatok feletti döntést a templom építető bizottságra utaltam, és a határozó gyűlésre nem mentem el, azzal a gondolattal, hogy maguknak a munkálatoknak a kiadása és ellenőrzése az én hozzájárulásom és befolyásom nélkül történjék, hogy így a felmerülő vitás kérdésekről távol tudjak maradni. A gyűlésen jelen voltak a szakértők, a bizottsági elnök. Szabályszerűen ismertették az ajánlatokat, elérkezett a döntés pillanata. A bizottság tagjai azonban kijelentették, hogy a tiszteletes úr nélkül nem határoznak. Miért? – kérdezte az elnök. Ha jót, ha rosszat csinálunk – mondták – a tiszteletes úrnak velünk együtt mindenben hordoznia kell a hívek előtt a felelősséget. Utánam jöttek és előadták a kívánalmat, és természetesen vállalnom kellett a kiadás és később a naponként való ellenőrzés és a fizetések eszközölését is, mert a pénztáros az én hozzájárulásom nélkül azután sem csinált semmit.

A belső renoválás munkájával komolyan megakadtunk. Váratlanul a pénzbőség után súlyos gazdasági krízis következett. Az adományok nagyon megritkultak. A vállalkozók – ígéretük ellenére – szinte napról-napra igényeltek törlesztést, mert mint mondták és bizonyára úgy is volt – másképpen családjuk napi fenntartásáról nem tudnak gondoskodni. Nehéz helyzet volt számunkra. Végül is úgy vágtam ketté a gordiuszi csomót, hogy a szorongató fizetségek fedezésére – megbeszélve feleségemmel a helyzetet, miután amúgy is készültünk eladni udvarfalvi anyai örökségemet, eszközöltük az eladást, és a későbbi visszatérülés reményében – negyvenezer lejt magam fektettem bele a munkálatokba, anélkül, hogy erről bárkinek is szóltam volna. Így is nehezen ment a dolog, de a munkálatokat befejeztük. A végén, amikor újabb háztól-házig menő gyűjtést a férfiak nem mertek vállalni, összehívtam megbeszélésre az asszonyokat. Sokan eljöttek a gyűlésre. Feltártam a helyzetet, a mutatkozó nagy deficitet és ők vállalkoztak a gyűjtésre, nemcsak, hanem azt is elhatározták, hogy az Úr asztalára új terítőt és díszes templomi szőnyeget szereznek, mint saját adományukat. Biztattak azzal, hogy a felszentelés napján nagy adakozások lesznek, és ők maguk rendeznek egy olyan ünnepi vacsorát, amelynek teljes anyagát ők adják össze, ők készítik el, maguk szolgálják fel, és abból is jelentős összeget szereznek. Szavuknak állottak, és amikor a következő év tavaszán az ünnepi felszentelés napja elkövetkezett, valóban gyönyörűen gyűltek az adományok. A díszes



bankett is pompásan sikerült. A dalárdák szerenádokat adtak. Szép, kedves hóstáti lányok szolgáltak föl, úgy, hogy az én személyes befektetésem kivül a teljes fedezetről is gondoskodni tudtunk.

Az én befektetésem lassan térült vissza, pár év során, a nélkülözhető persely-pénzek feleslegéből. Fel kell említenem, hogy a perselypénzeket természetesen egészen szabályszerűen kezeltem. A perselypénzeket mindig a kántor és a segédlelkész vették ki, számolták el, és az összeget maguk vezették be a nyilvántartási könyvbe, aláírásukkal igazolták az átvételt. Miután azonban az egyházközségnek nagyobb összeget előlegeztem, a befolyó perselypénzekből elég nehéz anyagi viszonyaim között, személyes szükségletre igénybe vettem kisebb összegeket azzal, hogy évről-évre a számadások lezárásánál mutatkozó maradék szolgál az én előlegezett összegem törlesztésére. Azért említem föl ezt a dolgot, mert akadt egy olyan segédlelkészem, aki azt terjesztette rólam, hogy nálam nagyon szabadon történik a perselypénz kezelése, és annyit költekezem belőle amennyit, akarok. Abban az időben mély keserűséget okozott lelkemnek ez az egészen rosszhiszemű rágalom, annál is inkább, mert az a rossznyelvű fiatalember nagyon jól tudta, hogy miről van szó. Lelkész barátaim figyelmeztettek annak idején erre a gonosz pletykára. Csak azért említem föl, hogy bizony ilyen apró gonoszságokkal állandóan küzdenem kellett nekem is az életben. A templom építető bizottság ismerte a helyzetet és a maga részéről hálás köszönetet mondott áldozatkészségemért.

Ebből látható, hogy nem volt könnyű ez a renováltatási akció számomra. Nagy dolog volt. Több mint hétszáz ezer lejt ilyen teljesen független, önkéntes társadalmi akcióval létrehozni. Isten kegyelméből a dolog azonban mégis sikerült és mi ajándékból, becsületből megrenováltattuk kolozsvári kéttornyú templomunkat, és büszke örömmel adtuk át a felszentelés napján a gyülekezetnek. De azután sokszor mondtam lelkész társaimnak, hogy ezt a dolgot fiatalos lelkesedéssel vállaltam, híveim segítségével befejezéshez is juttattam, de még egyszer ilyen felelősségű és ilyen terhű kötelezettségre, szabályos presbiteri és főhatósági határozatok nélkül, nem mernék vállalkozni, és ezt a módszert nem is ajánlom senkinek.

A templomrenoválási munkának és az asszonyok közreműködésének volt további lelkészi munkásságom számára egy igen drága és kedves ajándéka. Külön alapszabály szerint való megalakulás nélkül létrejött gyülekezetemben az első nőszövetség. Ettől az időtől kezdve azok az asszonyok és a később hozzájuk csatlakozottak, akik részt vettek a renoválási akció munkájában, élükön a feleségemmel, állandó és igazán testvéri munkaközösségnek lettek tagjai. Megkezdtem körükben a heti rendszeres bibliaórák tartását és ezentúl velük minden gyülekezeti kérdést megbeszéltem úgy, hogy méltán kapták a férfiak részéről ezt a kissé kedélyeskedő, de mégis kedvesen jellemző nevet: Az asszonyok presbitériuma. Mint ilyen munkaközösség működtünk azután tovább, egész alsóvárosi lelkészi működésem alatt azután is, amikor az én javaslatomra és az általam kidolgozott alapszabály szerint megalakult az egész kolozsvári gyülekezet számára tisztikarral az egységes Nőszövetség, amelynek tagjai maradtak az alsóvárosi gyülekezet asszonyai is anélkül, hogy a mi külön munkaközösségünket feladták volna.

A heti bibliaórák közvetlenek és igen barátságos hangulatúak voltak. Az első következő évben az asszonyok kívánságára a Jelenések könyvét magyaráztuk. Nem volt könnyű dolog számomra. Alaposan készülnöm kellett egyre fokozódó elfoglaltságom mellett ezekre az órákra, mert a kötött téma miatt a könnyebben rendelkezésemre álló anyagot nem használhattam. A Jelenések könyvével pedig addig behatóan nem foglalkoztam. A helyzetet mutatja a következő jellemző epizód. Az egyik héten el kellett utaznom és akkor azt mondtam segédlelkészemnek, megmutatva a magyarázatra következő fejezetet és átadva jegyzeteimet – hogyha el tud készülni, magyarázza a következő fejezetet, ha pedig nem tud alaposan készülni, beszéljen szabad textusról. Segédlelkészem a Jelentések könyvének sorra kerülő fejezetéről beszélt. A következő héten, mikor a bibliaórára mentem, az iskola kapuja előtt várt két asszony. Arra kérjük a Tiszteletes urat, hogy a múltkor sorra kerülő fejezetet vegyük elé ma is. Hogyan? –

kérdeztem. Hiszen azt mondta nekem s fiatal tiszteletes úr, hogy ő erről a fejezetről beszélt a múlt alkalommal. Igen – mondták az asszonyok – csakhoggy semmit sem értettünk meg abból, amit mondott. Jól van – mondtam – én most beszélek arról a fejezetről, amelyikre reakészültem, és a következő órán visszatérünk az előbbire, mert készületlenül én sem akarok, és nem is tudok beszélni. Ezt az apró epizódot csak azért beszélem el, mert érdekesen mutatja az igényt, amelyet joggal táplálnak bibliaóráinkkal szemben is a hallgatók. Nincs olyan hallgatóság, amelyet fölényesen lekicsinyelhetnénk, és amelyről azt gondolnánk, hogy alaposabb előkészület nélkül is tudunk beszélni előttük. A következő évben, ismét az asszonyok kívánságára, a Heidelbergi kátéval foglalkoztunk, és éppen a bibliaórákból kaptam indítást és fölhívást arra, hogy ne vasárnap délutánoként tartsak kátémagyarázatokat, hanem délelőtti istentiszteletekre dolgozzam fel prédikációkban hitvallásunkat, hogy annak igazságát mégis szélesebb körben ismerje meg a gyülekezet.

Gyülekezetünk e női munkaközössége szépen és lelkesen vállalta a szolgálat feladatait is. Elsősorban kedvesen rendben tartotta a templomot. Virágos kertté változtatta a templom előudvarát, padokat helyezett el a templom előterébe, minden vasárnap friss virágcsokrot helyezett az úrasztalára. Templomi ünnepélyeket rendezett. Rendszeres szegény és beteglátogatást végzett. A meglátogatott és arra érdemes szegényeket havi segélyben részesítette. Jellemző tanulságunk volt e munkánál, hogy a befolyó önkéntes adományok mindig arányban állottak a tényleg alapos és gondosan megállapított gyülekezeti szükséglettel, vagy amint mondanunk lehet, amekkora földet megműveltünk és amekkora földbe jó magot vetettünk, akkora földről várhattuk is az aratást. Amint munkánk hatáskörébe több embert vontunk be ténylegesen, nőtt a segélyre szorultak és egyéb feladatok száma, de arányosan növekedett a bevétel is. Szép munkakört vállalt női munkaközösségünk azáltal is, hogy felvette feladatai közé a gyülekezet területén lévő „Mária Valéria” árvaház gondját. Ez az árvaház egészen társadalmi alapítás volt és felekezeti és nemzetiségi különbözet nélkül vette gondjába főként az árva gyermekeket. Vezetői között azonban mindig döntő szerepet játszottak a református női társadalom vezetői. Évtizedeken keresztül elnöke volt Br. Bánffy Zoltánné, az ügyvezetést pedig szintén évtizedeken keresztül Szász Domokos püspök neje, majd Herepei Gergely belvárosi lelkész neje látták el. Ebben az időben a gondozott gyermekek nagy része is református volt, úgy hogy érthető volt, hogy feleségem kezdeményezésére Magyar-utcai gyülekezetünk pártfogásába vette az árvaházat. Főként földész-híveik rendszeres természetbeni adományokkal járultak hozzá az árvaház fenntartásához.

Később Magyar-utcai gyülekezetünk női társadalma hordozta főképpen a parochiális körünkbe helyezett aggmenháznak és ezzel kapcsolatos napközi otthonnak is a gondját. Ez az aggmenház úgy keletkezett, hogy egy jólelkű özvegy iparos asszony házát végrendeletileg az aggmenház céljára az egyházközségnek hagyományozta. Az egyházközség a házat eladta és az ebből befolyó pénzt felhasználta a monostori iskola és egyéb szükségletek fedezetére, viszont az aggmenház céljára átadta a Magyar-utcai templommal szemben lévő volt papi lakás hatalmas kertes telkét. Később Benedek Eleknek, a nagy írónak, családja tett az író emlékére szép alapítványt napközi otthon céljára és az egyházközség ezt a napközi-otthont is ebben az épületben helyezte el. A napközi-otthon kifejlesztését jelentékenyen elősegítette Bornemissza Elemérné elhalt gyermeke emlékére tett nagyobb összegű adománya is. Az aggmenház és napközi-otthon, valamint az aggmenházban elhelyezett nők és gyermekek gondozására alkalmazott diakonisszák lakását feleségem igazán nagy odaadással és szorgalommal, saját kézimunkáival is díszítve rendezte be. A Magyar-utcai gyülekezetből kikerülő segítőtársaival nagy buzgósággal gondoskodott az aggmenház és napközi-otthon munka beindításáról, működése folyamatosságának biztosításáról. Ezt a munkát azóta is rendszeresen folytatja a Magyar-utcai gyülekezet.

Itt említem meg a külvárosi hívek gondozása érdekében beindított munkát. Ez a munka úgy indult meg, hogy egyik külvárosban lakó, a Dermata gyárban dolgozó

egyszerű munkás hívünk, Sipos Sándor, felhívta figyelmemet, hogy az ő lakása környékén nagyon sok református család él és ezek szívesen összegyűlnének istentiszteletre. Különösen hálásak lennének, ha gyermekeikkel valaki foglalkoznék, imádságokra, egyházi énekekre tanítaná őket. Elmondotta, hogy erre a tanításra egy magányos tisztviselő, Derzsi Rozália vállalkozna is. Megtartottuk az első összejövetelt egy csűrben. Néhány hétig ide gyűltünk össze. Később helyiséget is kaptunk, amelyet Dr.Schilling Dezső ügyvéd bocsátott rendelkezésünkre. Majd Pünkösti Pálné imaház céljára egy telket engedett át. Hozzákezdettünk az építéshez. Sok gond és nehézség között, de főként a külvárosi hívek személyes munkájával és áldozatával, felépítettük az imaházat. Így alakult meg a Téglás-úti imaház, amelyhez később – már püspökké választásom után – az általam kieszközölt segélyből megfelelő tantermet is tudott építeni a gyülekezet.

Püspökké választásom után még tudtam egy nagy szolgálatot tenni gyülekezetemnek. Lelkészi működésem idején sehogy sem tudtam elérni azt, hogy gyülekezeti építőterveink megvalósításához valamely központi érdemleges segélyösszeget tudjak kieszközölni. Akartam gyülekezeti kultúrházat építeni, de ehhez a gyülekezeti tagok támogatását nem tudtam megnyerni. Nagyonbízott földész híveink elzárkóztak e törekvés elől azzal, hogy a Gazdasági Egyletnek adott a város telket székház építésére, és az egyesület önállóságát az egyházzal szemben is meg akarja őrizni, és az Egylet akar székházat építeni. Külső segítséget sem tudtam kieszközölni e célra. Püspökségem első éveiben, az állásom folytán megnyíló összeköttetések felhasználásával, el tudtam érni azt, hogy közel nyolcszáz ezer lej segélyösszeget eszközöltem ki a Magyar-utcai iskola kibővítésére. Ebből az összegből tudta kiépíteni az egyházközség a Magyar-utcai iskolát két szép tanteremmel, amelyet úgy csináltak meg, hogy szükség szerint a két tanterem egy nagy összejöveteli helyiségnek is alkalmas lehet. Így mégis csak meg lett az a nagy gyülekezeti terem, amelyre a gyülekezetnek olyan nagy szüksége volt. Én pedig hálát adtam Istennek, hogy lelkesi szolgálatomnak külső alkotásokban is maradandó jeleket tudtam biztosítani.

Lelkészi szolgálatom alatt megrenováltuk, belsőleg teljesen rendbe hoztuk a Magyar-utcai templomot. Felépítettük a Téglás-úti imaházat, személyes közreműködéssel biztosítottam úgy szólva teljes összegében a Magyar-utcai iskola kibővítését. Feljegyzem ezt a körülményt belső megnyugtatás és elégtételképpen most, amikor Magyar-utcai lelkesi munkám irányító szempontjaink ismertetését befejezni kívánom, mert még most is bizonyos keserűséggel emlékezem vissza, hogy püspökké választásom előtt a Theológián, az úgynevezett szenior-osztály fiatalemberei gyűlést tartottak, amelyen arról tanácskoztak, hogy mit lehetne tenni károsnak ítélt megválasztásom ellen, hiszen – amint egy fiatal, akkor kezdő ügyvéd mondotta – reklámember vagyok, üres nagyság, aki gyülekezetemben semmi érdemleges munkát nem tudtam végezni. Híveim nem osztották ezt a véleményt, tiszta jóindulattal örvendeztek megválasztásomnak, távozásomkor paláttal ajándékoztak meg, később, 25 éves lelkesi szolgálatom alkalmával, szép ünnepélyt rendeztek tiszteletemre és a Magyar-utcai templom Szopos Sándor jó nevű festőművész által készített kedves képével ajándékoztak meg.

Gyülekezeti munkásságom ismertetésének végén még megemlítem, hogy nagyon sokat tudtam tenni híveim gazdasági érdekeinek védelme és szolgálata érdekében is azáltal, hogy a Középtizedi Gazdasági Hitelszövetkezet már lelkesi szolgálatom második évében elnökké választott és azután, lelkesi szolgálatom egész ideje alatt, elnöke maradtam a szövetkezetnek. Nagyon sokat tudtam tenni a szövetkezet támogatása által híveink érdekében, mert részükre állandóan kölcsönöket tudtam kieszközölni. Földészek, kisiparosok így jutottak házépítés, állatbeszerzés, műhelyberendezés, családi megpróbáltatások alkalmával temetkezési és egyéb kölcsönökhöz. Gyülekezeti munkámhoz a Hitelszövetkezet valóságos háttérrel tudott nyújtani. A Gazdasági Szövetkezet támogatása előnyös volt politikai befolyásomra is, amelyre főként egyházi szempontból helyeztem súlyt azért, hogy kálvinista népünk érdekeit kellően tudjam képviselni és védeni. Abban

az időben ugyanis a Magyar Párt politikai vezetésében, főként a városi közéletben nagyon kevés figyelmet fordítottak a mi egyházi érdekeinkre és így a városi segélyosztásoknál és más kérdéseknél egyházunk jelentős hátrányokat szenvedett. Ennek a munkásságnak az lett az eredménye, hogy végül is a kolozsvári Magyar Párt tagozat elnöke, sőt egy hosszú cikluson keresztül képviselő is lettem. Így találtam módot arra, hogy egyházunk megfelelő figyelembevételét a politikai kérdésekben is – különösen Kolozsvárt –kellőleg biztosítani tudjam, és gondoskodni tudjak arról, hogy a párt-életben a mi egyházi közéletünkben alkalmas férfiak megfelelő helyekre kerülhessenek, és befolyásukat eredményesen biztosítani tudják.

Ennyit lelkészi működésemről. Kedvesen és hálával gondolok vissza kolozsvári lelkészi működésekre. Sok gonddal, szegénységgel küszködtünk, de a gondok elhordozásában segített feleségem kitartó türelme és áldozatkészsége, munkám eredményei és az a fokozatos felismerés és megbecsülés, amely már a gyülekezet körén túl egyre szélesebb körből megnyilatkozott irányunkban. Otthonunk békés és boldog sziget volt. Gyermekünk szemünk előtt növekedtek és így Isten gondviselő irgalmának oltalma alatt életünk egyik legáldottabb szakaszát éltük át a feleségem által szépen gondozott papi lakásban, amelyet kedves virágos kert vett körül, amelynek nagy odaadással gondozott kertjében, annak árnyat adó fái között boldogan játszadoztak gyermekeink és mi körükben olyan sok feledhetetlenül kedves órát töltöttünk el.

## AZ EGYHÁZKÖZSÉGI KÖZÉLETBEN

Emlékeimet rendezgetve, szólottam kolozsvári lelkészi működésem irányító szempontjairól. Most pár vonással hadd ismertessem az egyházközségi közéletben végzett tevékenységem irányelveit.

A Magyar –utcai gyülekezet, melynek papja voltam, ha a legnagyobb parochiális kör is volt, de mégis csak egyike volt a négy templommal és gyülekezettel rendelkező kolozsvári egyházközségnek. Az egyházközség ügyeit egységes presbitérium és képviselőtestület irányította, amelynek tagjait aránylagos szám szerint az egyes parochiális körök választották és küldötték ki. A presbitérium elnöke a nagy gyülekezet közgyűlései által választott világi főgondnok és a helyi szolgálatban idősebb lelkipásztor volt. Az én időmben, miután a szolgálatban idősebb Benedek Árpád helyét Vásárhelyi Boldizsárnak adta át, mindvégig Vásárhelyi Boldizsár volt a lelkészi elnök. Mondanom sem kell, hogy nagybátyámmal – akinek áldásos befolyását és nevelői hatását gyermekkoromtól kezdve tisztelettel és hálával éreztem – mindvégig a legnagyobb egyetértésben dolgoztunk.

Lelkészi működésem kezdő éveitől felismertem, hogy avégből, hogy az egyházközség erőit egyesíteni tudjuk és szélesebb vonalú munkaprogramot képesek legyünk megvalósítani, a közös intézmények, főleg az iskolákról való gondoskodás feladatait sikerrel tudjuk betölteni, legelső sorban egységes gyülekezeti öntudat és közszellem megteremtésére van szükség. Ezt a célt pedig csak úgy tudjuk szolgálni, ha gondoskodni tudunk egy gyülekezeti lap megindulásáról, melyben havonként tájékoztatjuk az egyes körök tagjait egymás életéről, a közös problémákról és feladatokról. Anélkül, hogy szándékomról bárkit is tájékoztattam volna, jogász barátaim segítségével lapengedélyt szereztem magamnak. Megkaptam egy újság kiadói és szerkesztői jogát és ennek birtokában kértem a presbitérium támogatását. Főként erkölcsi támogatást kértem azzal, hogy a presbitérium vállalja az első félév alatt mutatkozó esetleges deficitet, viszont kötelezem e támogatás ellenében magamat arra, hogy a lapot teljesen díjtalanul szerkesztem, a mutatkozó hasznot átengedem az egyházközségnek, ha az egyházközség központi irodája a lap adminisztrálását saját hatáskörében vállalja és intézi. Így indult meg szerkesztésemben a Reformátusok Lapja. Ezáltal biztosítottam magam afelől, hogy legyen a kezemből egy sajtóorgánus, amelyet szükség szerint felhasználhatok általános egyházpolitikai célok és küzdelmek megvívására is. Erre azonban nem került sor, mert pár év után püspök helyettes, majd az egyházkerület hivatalos lapjának, a Református Szemlének, felelős szerkesztője lettem.

Lapommal, a Reformátusok Lapjával, az egyházközség szellemi irányítását egyébként önzetlenül és nem kicsi munkával a kezemből tartottam. A lap mintegy tizenöt esztendőn keresztül állott irányításom és szerkesztésem alatt. Püspökké választásom után is megtartottam kiadói és szerkesztői jogomat, mert nem láttam garanciát arra, hogy a lapnak kezemből való kiadása az egyházközség békés szellemű irányítását másképpen biztosítani tudja. Püspöki szolgálatom kezdete után a lap szerkesztését helyettem Tárkányi György nyugalmazott vallásnár, az egyházközség főgondnoka látta el. Szerkesztése alatt a lap kevésbé elevonné lett ugyan, viszont Tárkányi György nagy szolgálatot tett az egyházközségnek azért, hogy évekre terjedő szorgalmas munkával összegyűjtötte és megírta a kolozsvári egyházközség részletesebb történetét. Nagy dolgozatát pár éven keresztül folytonosan cikkekben közölte a reformátusok Lapjában. Ma már valósággal forrásmunka számba megy Tárkányi Györgynek hű és becsületes lélekkel megírt munkája. Részben magánérdekből, részben egyházi pártoskodások folytán tettek kísérletet a teológia körül csoportosuló érdekeltségek a lap átvételére püspökké választásom után, de minden ilyen kísérletet határozottan elutasítottam.

A lap egyébként – bár egész Erdély legolcsóbb lapja volt – hiszen havonta 8 oldal terjedelemben, egész évi 20 lej előfizetési díjjal jelent meg, sohasem küzdött deficitel, sőt az egyházközségnek jelentékeny hasznot hajtott. Én egyetlen anyagi jutalmat kaptam a lap szerkesztéséért. Az első három év után megállapította az egyházközség gazdabizottsága,

hogy a lap ezen idő alatt 50.000 lej tiszta hasznot hozott az egyházközségnek. A lap céljára ugyanis szép önkéntes adományok is folytak be. Amikor ezt az eredményt a gazdabizottság megállapította, akkor felállott a gyűlésen Török Bálint, az én gyülekezetemben a gazdagondnok, és azt mondta: uraim mégsem járja, hogy a Nagytiszteletű úr ingyen szerkeszti a lapot és 50.000 lejt szerzett lapjával az egyházközségnek, és ugyanakkor pedig saját lakásában annyira rosszak a padlók, hogy felesége szőnyegekkel és csak a legkínosabb gondossággal tudja eltakarni a korhadó padlózatot mutatkozó hiányokat. Illenék, hogy jutalmul parkettáztassuk ki és festessük ki a papi lakást. Feleségem nagy öröme ez a jutalmat kaptam a lap szerkesztéséért.

Jó volt, hogy beindítottam a lapot, mert elég hű képét adja a kolozsvári egyházközség egy rövid korszakának, e korszak törekvéseinek. Jelentős akciókat tudunk hathatósan képviselni, propagálni és itt-ott sikerhez is juttatni a lap irányítása által.

Főként három akcióra tudok az egyházközség közelében reámutatni. Eredményesen szolgáltuk iskolaügyünket és ennek érdekében keresztül tudtuk vinni az egységes, úgynevezett egyetemes adófizetési rendszert. Eredményesen segítettük elő a felsőbb leányiskola felépítését, valamint a monostori iskola megépítését. Figyelemre méltó különösen a felsőbb leányiskola építésének megoldása. A kolozsvári egyházközségnek régi időben volt központi leányiskolája, de ezt az iskolát, szép házával együtt, Szász Domokos püspöksége idején, az egyházközség évi egy darab húsz koronás arany jelképes bér ellenében átadta az államnak. Az impériumváltozás rendjén ez az iskola román iskola lett és így a református egyház leány középiskola nélkül maradt. Az egyházközség és az egyházkerület is már ezelőtt felismerte, hogy milyen nagy kárt és veszedelmet jelentett ez a könnyelmű iskola átadás és ezért, még az első világháborút megelőző időkben, Kenessey püspök mozgalmat indított egy a Marianumhoz, a díszes katolikus leánynevelő intézethez hasonló leánynevelő intézet felállítására érdekében. Nagy Károly püspök még nagyobb buzgósággal tovább folytatta ezt a mozgalmat, sőt az egyházkerület, közvetlenül az első világháború befejezése előtt, a tanító egyesülettől megvásárolta e célra a régi tanítóképző intézet épületeit. Azonban a román állam nem ismerte el ennek a vásárnak érvényességét, hanem egészen leértéktelenedett, olcsó lejjel, potom áron, hosszú és erőszakolt bírói eljárás útján kivette ezt az épületet egyházunk kezéből. Az impériumváltozás első éveiben a leány középiskolát a kollégium épületében helyezte el és tartotta fenn egyházunk, de onnan is kitiltotta leányiskolánkat a román tanügyi kormányzat. Nagy kérdés volt akkor nemcsak a kolozsvári egyházközségre, hanem kerületünkre nézve is egy leányiskola építése, amelyben biztosítani lehessen leányaink magyarnyelvű és református szellemű oktatását és nevelését. Nagy Károly püspök most még nagyobb hévvel indította be ez irányban a mozgalmat. Egy bizottságot küldött ki, amelynek előadójául és irányítójául engem jelölt ki.

Nagy Károly életében mégsem sikerült ez az akció. Halála után maga a kerületi közgyűlés határozta el, hogy a Nagy Károly emlékére megvalósítani igyekszik a leányiskola általa annyira felkarolt ügyét. Az egyházkerület, az egyházközség végül is az én javaslatom elfogadásával találta meg a megoldás útját.

Az egyházközség presbitériuma javaslatomra elfogadta a következő megoldási tervet: Az egyházközség a templom mellett levő régi papi lakásának kertjét odaajándékozta, ellenszolgáltatás nélkül a leányiskola telkéül. Eladta egyik nagy értékű úrasztali kelyhét másfél millió lejjel, úgy hogy ezáltal biztosítva volt a telek és az építési költség egyharmada. Vállalta az építési költség másik harmadának közadakozásból való összegyűjtését és így csak a harmadik rész maradt a kerületi gyűjtés feladatául. Lapunk hathatós propagandája biztosította is ezt az eredményt. Pontosan e program szerint épült fel a Leányiskola. Emlékezéseim őszintesége megkívánja azonban, hogy elmondjam az alábbi esetet is. Amikor a leányiskola szépen felépült, felszenteltetett, elhatározta a Leányiskola tanári kara, hogy a felszentelés napját mindig iskola ünnepélyvel teszi emlékezetessé. A második vagy harmadik ilyen ünnepélyre a tanári kar díszes, bőrkötéssel és finom rajzokkal ékesített emlékalbumot készítettett, hogy azt az iskolai

ünnepély végén kellő elismerő beszédek kíséretében átadja Makkai Sándor püspöknek, Dr. Illés Gyula és Mester Mihály tanácsosoknak. Az ünnepélyre elkészültek, a meghívót elküldötték és az igazgatótanácsot is hivatalosan meghívták. Miután a dologról nem volt előzetesen tájékoztatva Makkai Sándor püspök, közben elutazott, az ünnepélyen helyette Dr. Illés és mester tanácsosokkal én jelentem meg. Nagy volt a meglepetés. Füstbe ment az emlékalbumok ünnepélyes átadása. A rendezők zavarban voltak. Elöttem, az én mellőzése miatt, szégyellték átadni az albumokat mester és Dr. Illés tanácsosoknak. Kitudódott a dolog és a tanári testület tagjai közül is voltak, akik kifogásolták, hogy engem mellőztek, aki pedig a leányiskola építése érdekében végzett munkában eleitől végig olyan odaadással dolgoztam. Méltatlankodva beszéltek el a dolgot feleségemnek. Én akkor természetesen semmit sem tudtam még a dologról, sem a megjelenésem által okozott zavarról. A feleségem megbántott érzések között jött haza és mondta el a dolgot. Keserűséggel említette, hogy ez a jutalma a közért való önzetlen munkának. Nem ez a jutalma – feleltem – hanem az, hogy még idejében kaptam egy leckét, amelyet a közpályán működő embernek mindig nagyon jó tudni és szem előtt tartani. Most már jobban értem, meg is nyugszom, a kapott lecke alapján, az ige tanításában: Nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő istené. A feleségem megértett rögtön, mosolyogva nézett rám és megcsókolt. Ez volt a jutalma a Leányiskola érdekében éveken át végzett munkámnak.

A másik egyházközségi vállalkozás és mozgalom, amelyben kezdeményező és irányító részt vettem, a Nőszövetség megszervezése volt. Ezzel kapcsolatosan is elmondok egy pár kevésbé ismert dolgot. Amint emlékezéseimben utaltam is reá, lelkipásztori szolgálatomban mindig nagy súlyt helyeztem arra, hogy gyülekezetem nőtagjainak munkásságát szervezeten beillessem az építő tevékenységbe. Meggyőződésem volt, hogy egyházunknak egyik legelső feladata, hogy ennek a törekvésnek helyes megoldási módját megtalálja. Püspök helyettessé történt megválasztásom után, az első püspöki széki ülésen váratlanul, szinte látomásszerűen villant meg előttem a megoldási mód. A dolog így történt: vajda Ferenc, az udvarhelyi egyházmegyének érdemes esperese felszólalt és erőteljesen hangsúlyozta, hogy a megindult nagy katolikus propaganda, főként a reverzálisok érdekében, mozgalmat kellene indítani avégből, hogy a katolikus Népszövetséghez hasonlóan, mi is református Népszövetséget szervezzünk. Én felszólalásomban kifejtettem, hogy egyházunkban a katolikus Népszövetséghez hasonló szervezet megalkotására nincs szükség. Egy ilyen törekvésben elvi ellentmondás is lenne, mert hiszen a mi egyházunk nem egy hierarchikus szervezet, amely azután igénybe venné a megszervezett hívek segítségét, hanem nálunk, helyes értelmezés szerint, maga az egyház egy igazi Népi szövetség, amely az evangélium szellemében, egyházi törvényeinkben megadott és körülírt képviselők formájában, egyesíti egész hívő népünket Isten országának szolgálatában. Arra van szükség, hogy ezt a megszervezést építse tovább egyházunk. Egyik legnagyobb hiányosságunk az, hogy egyházunk szervezeteiben csak a férfiakkal számol, hogy úgy mondjam, szervezetében csak a férfiak egyháza és mellőzi a nők szervezett közreműködését, az egyház munkásságába való kellő bejuttatását. Ezt a hiányt úgy lehetne pótolni – mondtam – hogy pontosan azon keretek között szervezzük meg női társadalmunkat is, ahogy meg van szervezve férfi társadalmunk. Így tehát az egyházközségek a teherviselésben és munkában önkéntesen résztvevő nőkből is alkossanak közgyűlést, válasszanak választmányt a munka irányítására, amely valósággal egy női presbitériumnak felelne meg, és az így megszervezett női egyháztársadalom végezze a gyülekezetben a hitépítő és karitatív tevékenységet. Az egyházközség női kiküldöttei az egyházmegyei és egyházkerületi közgyűléshez hasonló módon alkossák meg az egyházmegyei és egyházkerületi női képviselőket. A püspöki szék nagy tetszéssel fogadta előterjesztésemet, és az elnökségre bízta, hogy ezen alapelvek szerint indítsa meg női társadalmunk megszervezésének munkáját. Makkai püspök engem kért fel az alapszabály tervezet kidolgozására. Az alapszabály tervezetet ki is dolgoztam, majd Makkaival megtárgyaltuk és egy pár módosítással ez a tervezet képezte a Nőszövetségek

alapszabályát. A szervezetnek Makkai püspök adta az akkori helyzetben nagyon találóan választott nevet: Nőszövetség. Joggal mondhatom tehát, hogy a Nőszövetség munkájának én voltam az apja és Makkai püspök a keresztapja. Ez a helyzet ki is fejezte barátságunkat és egyetértő működésünket, amelyet a Nőszövetség munkájának irányításában mindvégig meg is őriztünk. Mindketten feleségeinkkel együtt teljes odaadással vettünk részt a munka beindításában és továbbvitelében, bár némi felfogásbeli különbség volt közöttünk. Makkai és felesége a nőszövetségi munkának inkább társadalmi és egyesületi szempontjaira volt figyelemmel. Én a szövetség egyházi, belső karakterét kívántam jobban érvényesíteni, és ezért ragaszkodtam ahhoz, hogy a Nőszövetségek az egyházközségekben a lelkész és presbitérium felelős felügyelete alatt dolgozzanak, az egyházmegyei és kerületi szervezet pedig az esperes és püspök, az egyházmegyei tanács és igazgatótanács felügyelete alatt maradjon, és ennek megfelelően a lelkészek, esperesek és a püspök hivatalból tagjai, irányítói, felügyelői legyenek a Nőszövetségek munkásságának. Ez a szempont bele is került az alapszabályokba, és a Nőszövetség így nem, mint külön egyesület, hanem mint az egyház egyik sajátos feladatot betöltő munkaszervezete állítatott be az Anyaszent-egyház szolgálatába.

Ilyen alapelvek szerint szerveztük meg a kolozsvári egyházközség Nőszövetségét is. Ennek az egyházközségi Nőszövetségnek, amelyik a négy parochiális kör női társadalmát egyesítette közös szervezetbe, alapszabályát szintén én dolgoztam ki. Megindítottuk a szervezés érdekében a munkát és a propagandát – főként a reformátusok Lapja útján.

Az ismertetett alapelvek megvédése érdekében mindjárt az elindulásnál heves küzdelemmel találkoztam. Amikor az alapszabályokat elkészítettem, az akció beindítására, az alakuló közgyűlés előkészítésére egy értekezletet hívtunk össze, amelyen megjelent Makkai püspök is feleségével és több meghívott vezető asszony az egyes körök társadalmából. Megjelentek a teológiai tanárnék is. Amikor a javaslatot, az alapszabálytervezetet előterjesztettem – nem alap nélkül gondolom, hogy bizonyos biztatásra Dr. Tavasz Sándorné felszólalt és hevesen ellenezte, hogy a papok hivatalból tagjai legyenek a választmányoknak. Mint mondotta, a papok jelenléte már önmagában zavarná az asszonyokat. Ezen a ponton fordult egész elgondolásom és természetesen én is hevesen védtem álláspontomat. Hiába mondottam azonban, hogy az asszonyok az egyház érdekében kívánnak munkaszervezetet létesíteni, tehát semmiképpen sem zavarhatja őket lelkiileg, hogy maguk között ott látják a lelkipásztorokat, akik ismertetik a gyülekezet helyzetét, akik egyébként is hirdetik számukra az Isten ígését, megkeresztelik gyermekeiket, szolgálnak esketésnél és temetésnél, akikhez mégis minden asszony bizonyos lelki kapcsolatot kell, hogy odafűzzön. Nem értem – mondottam – hogy egyházas gondolkodású asszonyt hogyan zavarhat egy egyház érdekében szervezett munkaközösségben lelkipásztorának hivatalból való jelenléte. Azért – mondotta már akkor indulatosan a felszólaló – mert nem akarjuk, hogy a papok letorkoljanak bennünket, mint ahogy most maga is letorkol. Erre a nem várt éles személyeskedésre, én is élesen feleltem: Tudnia kell, hogy ezen a gyűlésen én közügyekben tárgyalok, egyébként is az egyházkerületnek – és nemcsak az egyházközségnek – egyik magas tisztséget betöltő papi reprezentánsa vagyok, és annak is, aki nem született reformátusnak, tudnia kell, hogy a mi egyházunkban is van paptisztelet, és azért azt tanácsolom, hogy az ilyen megjegyzéseket tartsa meg saját házi használatra. A komoly összecsapás meggondoloztatta a megjelenteket, és egyhangúlag magukévá tették álláspontomat. Így sikerült magánál az elindulásnál biztosítani azt, hogy a Nőszövetségek egyházi közösségben működő, az egyház életébe szervesen beillesztett szervként, függetlenül minden más társadalmi szervezettől, egyházunk belső vonalán maradjanak, és úgy fejtsék ki munkásságukat.

A következmények mutatják, hogy helyesnek bizonyult ennek a szempontnak következetes érvényesítése, mert e szervezet maga nem bírta volna ki a bekövetkező magpróbáltatásokat, ha ez a munka nem maradt volna az egyház bástyáin belül. Ma már tisztán látjuk, hogy a szervezet külső keretei nem tarthatók fenn, de maga a munka végezhető, és a legtöbb helyen végzik is e szervezet keretei nélkül is. Az összecsapásnak



akkor természetesen meg lett a kellemetlen következménye, főként abban, hogy egy ideig a nőszövetségi munkát a teológiai tanárok egy része tartózkodással és kritikával nézte, a munkában nem szívesen vett részt. Az volt az érdekes, hogy a nőszövetségi munkát világias tendenciával vádolták és éppen engem állítottak be úgy, hogy ezeket a világias tendenciákat én képviselem. Makkai püspök és felesége lehetséges, hogy ott voltak az incidens hátterében, mert a forró hangulatú gyűlés után többször eljöttek hozzám, hogy adjak elégtételt a megsértett professzornénak. Elmondották, hogy maga a férj is gondolt arra, hogy elégtételt kérjen, tehát papok között nehéz megtalálni az ilyen dolgok elintézésének formáját. Hát bizony – feleltem – párbajozni nem lehet ebben a dologban. Aki a közéletben, gyűlési vitákban vesz részt, annak tisztában kell lenni azzal, hogy akár férfi, akár nő, ha szelet vet, vihart arat. Elégtételt nem adhatok, hanem csak azt mondhatom, hogy az a keresztyén magatartás, hogy a vett és kapott sérelmeket kölcsönösen felejtjük el, bocsássuk meg és térjünk a dolog felett napirendre minden magyarázat nélkül. Én magatartásomban ezután is olyan leszek, amilyen voltam az incidens előtt, és egészen Tavaszyéktól függ, hogy ők is olyanok legyenek. Így intéződött el a dolog, és azután megtaláltuk a barátságos együttműködés módozatait. Ezt a dolgot csak azért beszélem el, mert sok tekintetben megvilágítják azokat a belső lehetséges, hogy nemcsak személyi, de elvi különbségeket is, amelyek ezen évek egyházpolitikájában – sőt az egyházi sajtóban is – érvényesültek. Egyébként visszaemlékezéseim rendjén most már sok ilyen intimitásra reá kell mutassak, mert ettől az időtől kezdve közegyházi működésem egyre inkább a nagy nyilvánosság előtt folyt le, és a fontosabb adatok az egyházi sajtóban természetesen közöltettek. Az általam elmondott tények ilyen vonatkozásai már figyelemmel kísérhetők, amint hogy a Leányiskolára vonatkozó alapvető adatok is benne foglaltnak az egyházközség presbiteri és kerületi gyűléseinek jegyzőkönyveiben.

A Nőszövetség mégis megalakult. Lelkes hangulatú közgyűlés választotta meg a tisztikart. Az elnök Makkai püspök felesége lett. Alelnökké egy divatos úriasszonyt, Dr. Müller Hermannét és feleségemet választották meg. Itt is volt később egy jellemző incidens. Az egyik gyűlésen, amelyen a közgyűlés jegyzőkönyvét felolvasták, amikor a jegyző az alelnökök neveit úgy olvasta föl: első alelnöknő Vásárhelyi Jánosné és a második Müller Hermanné – a püspöknek, Makkainé élesen jegyezte meg, hogy fordítva. Első elnök: Müller Hermanné. Erre a Magyar-utcai asszonyok azonnal fölpattantak helyükről és elhagyták a gyűléstermet. A feleségem nem volt jelen a gyűlésen. Igazán nagy fáradtságába került, amíg lecsendesítette gyülekezetünk asszonyait és visszavitte őket a közös munkába, mert – mint mondotta – személyi kérdést nem szabad csinálni ebből a dologból, neki teljesen mindegy hogy tisztséggel, vagy tisztség nélkül dolgozik. Valóban úgy is volt. Feleségemmel együtt a mi gyülekezetünk asszonyai lettek és maradtak a Nőszövetség leghívebb munkásai. Ők rendezték a legnépesebb ünnepélyeket, döntő módon ők járultak legtöbbször a Nőszövetség hatáskörébe vett napközi-otthon és aggmenház fenntartásához. A második világháború után is elsőnek az egész kolozsvári gyülekezetben az alsóvárosi gyülekezet asszonyai indultak a szervezett munkába.

A harmadik nagyobb akció a Férfiszövetség szervezése volt. Éreztük, hogy a férfiak szervezett munkába indítására már a szociális védelem szempontjából is nagy szükség van, mert férfítársadalmunk tradicionális okoknál fogva igen bürokratikus módon csak az egyház anyagi és adminisztratív kérdéseivel foglalkozik. Nincs felébresztve érdeklődése a hitélet kérdései, a szociális védelem szükségletei iránt. Ezt a kérdést én még Nagy Károly püspök életében a sepsiszentgyörgyi egyházi értekezlet keretében feltártam, amikor az egyházmegyék belmissziói megszervezésének módjairól tartottam előadást. Elgondolásom az volt, hogy a presbitériumok, egyházmegyei és egyházkerületi tanácsok alkoszanak szociális bizottságot, és e bizottságok vegyék gondjukba a férfítársadalom megszervezését, indítsák be egységes alapelvek szerint a szükségnek megfelelő belmissziói tevékenységeket. Később ez elgondolás alapelveit a Református Szemlében közölt cikkekben dolgoztam ki. A tendenciákat Makkai püspök mindenben helyeselte,

együtt dolgoztuk ki a Férfi szövetségek alapszabályait és indítottuk meg a munkát. Ez a munka azonban már sokkal több nehézséggel, és éppen azért sokkal kevesebb eredménnyel is járt.

Kolozsvárt nagy erőfeszítéseket tettem a Férfi szövetség megalakításáért. Helyiséget béreltünk ki az egyházközségtől. Előadásokat tartottunk. Egyik törekvésünk volt az is, hogy kaszinó formájában alkalmat adjunk a férfiaknak barátságos találkozókra. Talán ebben volt a fő tévedés. Kitűnt, hogy a kaszinókat látogató urak távolmaradtak a férfiszövetség helyiségében való találkozásoktól, a helyiséget tanítók, kisiparosok látogatták. Én ennek örvendtem, de a helyzet felismerésében tévedtem. Az adott helyzetben ügyvezető-elnöknek Tárca Bertalan zene- és énektanárt választották meg és a választmány tagjait többségében az általa javasolt férfiakból. Időm sem volt eleget törődni a munkával, és ennek az lett a következménye, hogy a szövetség egészen elvilágiasodott. Mulatós vacsorákat rendezett, műkedvelő színelőadásokat, amelyek tánccal végződtek, és így joggal adtak okot súlyos és indokolt kritikára. Nehéz volt az elég nagy bérösszegekről való gondoskodás és a vezetők azzal indokolták a világias összejövetellek tartását, hogy ebben a formában tudnak megfelelő anyagi forrásokról gondoskodni. Baj volt az is, hogy a rendőrhatalóságok csak úgy voltak hajlandók elismerést adni a szervezetnek, ha mint külön egyesület hagyatja jóvá alapszabályait. Csődbe került az egész szervezet. A mentés iránt egy elég következtelen lépésre szántam magam. Megalkottuk a Váradi Miklós Egyesületet. Komikus dolog volt. Nevet kellett adni az egyesületnek, de az akkori viszonyok között nem igen lehetett nagy magyar nevet adni. Az alkotandó egyesület szellemével pedig mégsem egyezett volna meg, hogy valami egyházi nevet adjunk. Váradi Miklós neve csak a gyülekezet történelmét jól ismerő hívek előtt volt ismeretes és némileg indokolt. Váradi Miklós ugyanis Kolozsvárnak a reformáció idejében legelső polgára volt. Iparos ember, aki saját erejéből emelkedett ki, lett egyházának nagy építője, az első kálvinista polgármester, minden egyházi kulturális ügynek független vagyoni erejénél fogva jeles patrónusa. Váradról menekült Kolozsvárra és az ő házában tartották az első református istentiszteleteket és joggal lehetett őt tekinteni az egyházát szerető és támogató református férfiú egyik szép mintaképének. Ezek indokolták a névválasztást. A név maga azonban mégis fatálisan komikus volt, mert Váradi Miklós életének történetét alig ismerte kolozsvári társadalom, elfelejtették a reformátusok is. Ellenben mindenki jól ismerte a hasonló nevű, csak abban az időben elhalt jeles öreg református színésznek a nevét, akit szintén Váradi Miklósnak hívtak. Az emberek csodálkozva, legtöbbször gúnyolódva tették fel a kérdést, hogy mégis hogy jutottak arra a gondolatra a reformátusok, hogy az öreg színész emlékére egyesületet alapítsanak. Nagy harccal és erőteljes propagandával mégis keresztülvittük az egyesület szervezését, de hamarosan kitűnt, hogy lehetetlen dologra vállalkoztunk, annál is inkább, mert az események egészen elsodortak az eredeti elgondolásoktól. Maga Tárca Bertalan is jónak látta idejében menekülni a süllyedő hajótól és maga javasolta az egyesület felosztatását. A Férfiszövetségre fordított sok munkám itt egyébként megérdemelt fiaszkóval végződött. A helyiséget fel kellett számolni és a Váradi Miklós Egyesületté formálódott Férfiszövetséget fel kellett oszlatni. A Férfiszövetség kérdése így Kolozsvárt is lekerült a napirendről. Ezután egyes bibliakörök keretében próbálták több-kevesebb sikerrel egybehozni a férfiakat, amely munka még leginkább a belvárosi gyülekezetben sikerült. Erőfeszítéseimből egy hasznos tanulságot vonhattam ki, amelyet abban a megállapításban foglalhattam össze: Nem elég jót akarni, de szükséges, hogy jól, okosan, tisztázott alapelvek szerint, következetesen akarjuk a jót. Itt volt a hiba. Az alapelvek következetes érvényesítésétől eltértem és engedtem a külső befolyásoknak, így tanultam meg, hogy bizony a cél mégsem szentesíti az eszközöket. Momentán sikerekért az egyházi munkáknál nem szabad teret engedni az egyház szellemétől idegen befolyásoknak.

Egy másik törekvés is, amelyben az egyházközségi életben szerepet játszottam, szintén tanulságos dolog volt. Itt meg az történt, hogy ellenzéke lettem a saját magam által felvetett és a közvéleménybe kellő előkészület nélkül, elhirtelenkedve bevetett ideáinak.

Én vettem fel a reformátusok Lapjában a nagy kolozsvári egyházközségnek önálló egyházközségekké való szervezkedésének programpontját. Tetszetősnek látszott a gondolat. Azonban csak, mint távol messzeségben jelentkező feladatot jelöltem meg ezt a kérdést. Az eszmét azonban fiatalos lelkesedéssel magáévá tette Bíró Mózes, hídelvei lelkésztársam, és ő huszáros bravúrral hídelvei gyülekezetével kimondatta, hogy meg akarják csinálni az önálló hídelvei egyházközséget. Más körökben is tetszett a gondolat. A megvalósítás azonban mégis alaposabb megfontolást igényelt. A közös vagyon elosztása, díjlevéllel rendelkező lelkészek és tanítók ügyének megoldása, az iskolák fenntartásának kérdése, az akkori helyzetben az egyháznak a várossal szemben való egységes képviselőnek problémája nagyon is indokoltá tették, hogy óvatosak legyünk, megfontolatlanul bele ne ugorjunk a kérdésbe. Így lettem saját ideámnak ellensége. Kínos helyzetbe kerültem, amely még bonyolódottabbá lett a bécsi döntés után, amikor most már megújult erővel éledt fel az akció, az alsóvárosi lelkészségben utódomnak, a nagytekin-télyű Kádár Géza generális-direktornak vezetése mellett. Most már nem is csak négy egyházközséget, hanem kilenc önálló egyházközséget akartak alkotni, hogy Kolozsvárt külön egyházmegye lehessen, és külön esperesség legyen. Tetszetős volt a gondolat. Az iskola fenntartás, a tanítói fizetések terhétől megszabadult egyházközség tényleg több erővel rendelkezett a kérdés megoldására. A lelkészek államsegélye biztosítottnak látszott, de öt egyházközségnek sem temploma, sem papi lakása nem lett volna. Előttem képtelenségnek látszott az is, hogy Kolozsvárnak kilenc önálló lelkésze legyen, akiknek számából négynek nagyon szép lakása legyen, az egyházközség által biztosított ötödik fizetési osztálynak megfelelő tisztos javadalma, öt pedig éljen meg lakás nélkül, tisztán a kongruából, a külvárosi gyülekezetnek nagyon keveset jelentő stoláris javadalmából. Nyilvánvaló volt, hogy így a leszorult anyagi helyzetbe került nyomorgó lelkészek, akarva nem akarva, irigyei és ellenségei lesznek jobban ellátott lelkész társaiknak. Ez a helyzet felélesztett volna a gyülekezetben egy legyőzhetetlen és végtelenül káros meghasonlást. Azt is éreztem, hogy be kell várni a világháború befejezését, az azután kialakulandó valóságos és maradandó helyzetet, mert mozgó jégtáblákra lehetetlen építeni. Az egyházközség egytetemes közvéleménye azonban nagy lelkesedéssel dolgozta ki és tette magáévá ezt a tervet. Ez az idő volt az, amikor egészen népszerűtlen ember lettem, mint püspök a volt gyülekezetemben. Helyzetem annál is nehezebb volt, mert indokaimat az akkori politikai hangulatok és viszonyok között fel sem tárhattam. Mégis sikerült megakasztani az egyházkerület döntéséig vitt harccal úgy a dolgot, hogy jól bevált egyházpolitikai metódussal a kerületi közgyűléssel olyan javaslatot fogadtattam el, mely szerint a közgyűlés elvileg magáévá tette a kolozsvári egyházközség és egyházmegye által magáévá tett javaslatot, de a javaslat tanulmányozását és keresztül-vitelét egy bizottság javaslatának előterjesztésétől tette függővé, utasítván a bizottságot, hogy munkálatait a következő közgyűlésre terjessze elő. Ezen a jól bevált mellék-vágányon pihent el a kérdés. Bekövetkezett azután a nagy összeomlás és akkor a már kijózanodott egyházi közvélemény felismerte aggodalmaim jogosultságát, és elégnek találta a négy egyházközség önállósításának megoldását. Ezt a formát a jelenlegi helyzetnek megfelelően, a meg nem osztható és az egységes képviselőnek a kuratórium létesítése által javaslatom szerint keresztül is vitte. Ez a nagy küzdelem ismét adott számomra egy nagy tanulságot. Nem szabad időnap előtt és kellő előkészület, megalapozottság nélkül tetszetős ideákat beledobni a közvéleménybe, mert a koraszülött gyermek megnőhet, és veszedelmes ellenfele lehet a saját apjának.

Az egyházközségi közéletben még csak egy dologról, a legutóbbi idők esemé-nyeiről, a Magyar-utcai lelkészi állás betöltésének ügyében elfoglalt szerepemről emléke-zem meg. Már visszakaptam jelentősen elveszített népszerűségemet a kolozsvári gyüleke-zetben, különösen azáltal, hogy az összeomlás nehéz eseményei között, Istenbe vetett hittel, helyemen maradtam. Kádár Géza elhagyta helyét és Budapesten meghalt. Köztisztelőben állott. Sajnálta mindenki, de helye üres maradt és a lelkészi állás betöltésének kérdése napirendre került. A többi parochiális lelkészi állás betöltésénél

helyzetemmel és akkor meglevő népszerűségemnél fogva döntő szerepet játszottam. Bíró Mózeset jelentékeny részben az én gyülekezetem szavazataival választottuk meg, mert a hidelvei gyülekezet nagy része, különösen a földészek, vagy a közülük származó, nagy rokonsággal rendelkező Horváth Lászlót, vagy Kónya Gyula magyarvalkói lelkészt akarták. A Magyar-utcai parochiális körben a hívek nagy része pályázatot kívánt, vagy egy helyi jelölt meghívásával próbálkozott, Kádár Géza megválasztását csak erős központi támogatással, személyes összeköttetésem érvényesítésével lehetett keresztülvinni. László Dezső meghívásának is erős ellenzéke volt. Végül is a presbitérium úgy mondta ki a meghívást, hogy a jelölő gyűlésen, mint már püspök megjelentem, és amikor a meghívás és pályázat kérdése került vita alá, a többségben levő Magyar-utcai híveim megkérdezték: Akarja-e és javasolja-e a Püspök úr László Dezsőt? Amikor azt feleltem: Akarom és javaslom – akkor azt mondták: Rendben van, nincs is miért szavazzunk!

Ilyen körülmények között történt azután, egyébként anélkül, hogy előre tájékoztattak volna szándékukról, hogy már megjelent nálam három érdemes földész-presbiter és megkérdezte, hogy van-e jelöltem Kádár Géza helyére? Azt feleltem, hogy nincsen. Nem is gondolkoztam a kérdés felett. Egyébként is törvényeink szerint a hívek választanak. Jól van – felelték – de ha a Püspök úrnak nincs jelöltje, nekünk lehet-e jelöltünk? Hogyne. A főhatóság nem fog beleelegyedni a választásba? A püspök úr fog nekünk segíteni? – Miért ne. – Azért mondták, mert az a tapasztalatunk, hogy a főhatóság segítsége nélkül nagyon nehezen lehet megoldani a kérdést. Mondják meg a jelöltet, és én nem fogom akadályozni, sőt – amennyiben hatáskörömben lesz – inkább segíteni fogom törekvéseikben. Megmondták, hogy Valádi György a jelöltjük, aki átvette Kádár Géza munkáját, és feleségével együtt buzgón szolgál a gyülekezetben. Így adott szavamnak tettem eleget, amikor Valádi György megválasztását támogattam. A Magyar-utcai gyülekezet egyhangúlag állott mellette, de szükséges volt, hogy a közös presbitérium is helybenhagyja a döntést. Itt erős ellenzéki akcióval találkoztunk, mert voltak vezető egyházi emberek, akik rokonságukból való jelöltek megválasztását óhajtották volna keresztülvinni. Kínos küzdelem volt, mert a törvény paragrafusai között nehezen lehetett megoldásra jutni. Végül is sikerült, mert a presbitérium szinte teljes egyhangúsággal állott mellém. Meggyőződésem, hogy az adott körülmények között a választás megfelelt a helyzetnek és ma sem bánom, hogy ebben a kérdésben exponáltam magam. Itt is csak az történt, hogy az általam adott támogatással megválasztott parochus lelkészek már nem segítettek, hogy egy másik lelkészársuk hasonló támogatással jusson helyére. Egyébként nem bántam meg, hogy őket támogattam, mert mindenik elismerésre méltó munkásságot fejt ki. Helyesen jártam el az ő esetükben is akkor, amikor minden személyi érdekesség nélkül őket támogattam és velük szemben rokonaimat, barátaimat mellőztem. A hidelvei lelkészi állásnál Dr.Musnai Lászlót, a Magyar-utcai lelkészi állásnál Madaras Endrét, a belvárosi lelkészi állásnál Dr.Mózes Andrást. Nyilvánvaló, hogy a tárgyilagos állásfoglalás kívánta meg részemről ezt a döntést.

Ma már mindezek a kérdések a múlté. Ma a kolozsvári egyházközség a legnagyobb előzékenységet tanúsítja velem szemben. Én is, amíg isten arra módot és alkalmat ad, szívesen igyekszem mindent megtenni a gyülekezet lelki és anyagi érdekeinek hűséges szolgálata érdekében, aminthogy egész kolozsvári lelkészi működésem ideje alatt teljesen önzetlen szándékok, jóakarató törekvések irányítottak.

## A VÁROSI KÖZÉLETBEN

A városi közélet, különösen a politikai közélet munkájában akarva nem akarva már az első években belekapcsolódtam. A város magyarságának politikai vezetői közül sokan ismertek. Barátságos összeköttetésben állottam Grandpierre Emillel, aki akkor nemcsak Kolozsvár, de egész Erdély egyik elismert politikai vezére volt. Grandpierre Emillel még monostori segédlelkész koromban ismerkedtem meg. Törvényszéki bírósági volt és a monostori körben lakott, én kereszteltem meg egyik gyermekét. Sokszor beszélgettünk politikai kérdésekről is. Ő, aki a közélet legkisebb jelenségeire is figyelő ember volt, figyelemmel kísérte besztercei és dési működésemet. Tudta azt is, hogy lapszerkesztő voltam, politikai kérdésekkel foglalkoztam, az első világháború után, már 1920 tavaszán, még mint dési lelkészt személyesen is fölkeresett, és felkért arra, hogy vegyem kezembe a szolnokdobokai magyarság megszervezését. Nem vállalkoztam a feladatra. Sokat beszélgettünk, azonban a szervezés kérdéseiről és ismertettem erre vonatkozó szempontjaimat. A beszélgetés rendjén egy egész szervezeti alapszabály alapelvei bontakoztak ki előttünk. Megbeszéljük, hogy helyi, járási, megyei és központi képviselőkkel hogyan lehetne az egész erdélyi magyarságot egységes szervezet keretében, közös politikai tevékenységben egyesíteni. Grandpierre Emil megkért arra, hogy közös megbeszélésünk anyagát foglaljam írásba és juttassam el hozzá. Ezt a javaslatot el is készítettem és ez a javaslat szolgált kiindulási pontul a Magyar Szövetség, később a Magyar Párt szervezeti szabályzatának elkészítésénél. Ezt azért említem fel, mert ez a körülmény magyarázza, hogy mihelyt Kolozsvárra bekerültem, azonnal felkerestek, hogy itt is vegyek részt a politikai életben, nagy gyülekezetem politikai irányításában. Kitértem a megkeresés elől. Azt feleltem, hogy a kérdést először gyülekezetem vezető tagjaival beszélem meg. Tényleg be is hívtam magamhoz egy pár, főként földész presbitert. Beszélgettünk a dolgról. Arra kértek, hogy semmiféle politikai szerepre ne vállalkozzam, mert nekik szükségük van arra, hogy papjuk személye ne legyen exponált politikai személyiség, hogy érdekükben eredményesen tudjon eljárni. Lényegileg távol tartani igyekeztem magamat a városi – különösen politikai – közélettől. Gyülekezetem vezetői is ezt tanácsolták. Alig egy-két esztendő elteltével azonban mégis belekapcsolódtam a közéleti mozgalmakba is. Kétségtelen, hogy volt ennek személyi oka is. Temperamentumomnál, érdeklődésemnél fogva – amint azt említettem is már – már hetedik gimnazista koromtól kezdve figyelemmel kísértem a közélet jelenségeit, sőt a társadalmi, szociális mozgalmakat is, és teológus koromtól kezdve foglalkoztam társadalom-politikai kérdésekkel. Külföldi tanulmányutam alatt ismertem meg Naumann könyveit, a Hilfe-t, ezzel kapcsolatosan a németországi evangéliumi társadalom-politikai szociális mozgalmakat, anélkül, hogy sokat törődtem volna Naumann „Mitteleuropa” nagynémet ideológiájával. Mély hatást gyakorolt reám törekvéseinek eszmei tartalma. Híve lettem egy keresztyén szellemű politikai aktivitásra kész elgondolásnak, amelynek belső lényege az volt, hogy az evangéliumi szempontok politikai képviselőtéről is gondoskodni kell. Gyakorlati politikai ismereteim gazdagodtak általam, hogy éppen Besztercén működtem, ahol a három főnemzetiség, a magyar, román és a szász együtt élt. Így ismerkedtem meg a nemzetiségi politikák alapvető tendenciáival is. Hozzájárult ehhez az a körülmény is, hogy a besztercei magyarnyelvű hetilap – és pedig politikai hetilap - szerkesztése éppen az első világháború legforróbb évében, 1915-1918-ban került kezembe. Így a vármegyei vezetőség, főispán, alispánnal való közvetlen kapcsolataim a gyakorlati politika konyhájába is betekintést engedett számomra. A szerkesztés munkáját gonddal végeztem és adott helyzetemnél fogva Besztercén módomban állott, hogy a magyar lapok mellett rendszeres napi olvasója tudtam lenni a német nyelvű, de kitűnően szerkesztett „Pester Loyd”-nak, valamint a Berliner Tageblattnak és a Vossische Zeitungnak. Ezeket azért említem fel, hogy érthetővé tegyem, hogy bár tartózkodtam a politikai mozgalmaktól, de érdeklődésem állandóan nyitva volt a politikai kérdésekről való elmélkedés, belső töprengés előtt.

Nem tudtam Kolozsváron sem teljesen elvonatkoztatni magamat a kérdésektől. Egyes közéleti összejöveteleken megjelentem. Nem szólaltam fel, de figyelő szemekkel néztem a dolgokat. Végül is belekapcsolódtam a politikai mozgalmakba is. A Magyar Párt tartotta, kolozsvári lelkészi szolgálatom harmadik évében, évi közgyűlését. Felkértek egy rövid beszéd tartására. Mások is, többek között Kirchknopf Gusztáv, a magyar evangélikusok népszerű lelkésze, aki intranzingens sovén magyar álláspontot képviselt, beszédet tartottak. Felszólalásomban, megelőző hosszas töprengés után, egy reális magyar politika szempontjait igyekeztem kifejteni. Ezen Kolozsvárt tartott első, némileg programot jelölő beszédem gondolatmenete a következő volt: Abból indultam ki, hogy utaltam arra, hogy Deák Ferenc, amikor a magyar nép politikai szerepéről elmélkedett, azt a megállapítást tette, hogy a magyar népnek azon a területen ahol él, az a politikai rendeltetése, hogy a vele együtt élő különböző népek között az igazság elvét képviselje és érvényesítse. Azt mondtam, hogy a magyar nép szép történelmi múltjának századai alatt, úgy ahogy képes volt reá, betölteni igyekezett ezt a hivatását, és országának földjén mégis együtt éltek különböző népek és meg tudták őrizni, ki tudták fejteni saját nemzeti kultúrájukat. Az első világháborút lezáró békehatározmányokban azonban a magyar állam és a magyar nép kedvezőtlen döntést kapott arról, hogy nem képviselte jól az igazságot. A nagyhatalmak döntése éppen Erdélyre nézve úgy döntött, hogy egy jobb igazságot a román állam érvényesítsen itt a mi földünkön. Akár jól esik, ezt a bizalmatlansági vótumot megkaptuk és az ebből következő tényekkel számolni és a kialakult helyzethez alkalmazkodni kötelességünk. Siránkozás, passzivitás, élheteretlenség nem segít. Meg kell találnunk egy reális politikai állásfoglalás szempontjait. Melyek lehetnek ezek? Először is az, hogy az adott tényekhez lojálisan alkalmazkodjunk, sem nyíltan, sem titokban ne dolgozzunk a román állam ellen. Egyet azonban megkívánunk a román államtól: Követeljük, hogy velünk szemben képviselje azt a külön igazságot, amelynek gyakorlására vállalkozott, és amelyre a gyulafehérvári határozatokban elkötelezte magát. Mutassa meg cselekedetekben, hogy magyar népünkkel szemben szabadelvűbb és nagylelkűbb lesz, mint amilyen a románokkal szemben a magyar állam volt. Ilyen becsületes szellemben töltse be a békeszerződések, a kisebbségi egyezményekben vállalt kötelezettségeket. Népünk küldetése ma is az – mondtam – hogy az igazság képviselője legyen! Ha a társadalmi, gazdasági, kulturális és egyházi igényeiket a román állam fenntartás nélküli bizalommal kielégíti – el fogjuk ismerni nyíltan, az egész világ előtt, hogy a román nép és állam méltó volt arra a bizalomnyilvánításra, amelyet a világ fórumaitól, a békedöntést létrehozó nagy nemzetektől kapott. Ha pedig nem így képviseli velünk szemben a román nép és a román állam az igazságot, mi akkor is az igazságot fogjuk képviselni. Leszünk a szenvedő igazság, amely, ha hangosan jajgatni nem fog is tudni, akkor is szemrehányó jelenléte vádolni fogja a lelkiismereteket. Ennek az elvi állásfoglalásnak a gyakorlati politikában pedig az legyen a következménye, hogy hagyjunk fel a passzivitással, ragadjunk meg minden alkalmat, amelyet törvényes úton felhasználhatunk a magyar érdekek védelmére, a magyar existenciák pártfogása tekintetében. A fő az, hogy sohase veszítsük el hitünket, álljunk meg hittal azon a meggyőződésen, amelyet a legnagyobb magyar így fejezett ki: A magyar csak önmagát gyilkolhatja meg, más által meg nem gyilkolható.

Ezen első politikai beszédemet bő kivonatban közölték a lapok, különösen a legnagyobb magyar politikai napilap, a Keleti Újság. A beszéd széleskörű visszhangot keltett. Voltak akik a beszédet nagyon bátornak tartották, voltak akik megalkuvónak mondták. Mindkét felfogásban volt valami igazság. Az akkori erdélyi magyar politikai közvéleményben két irányzat küzdött egymással. A konzervatív és tartózkodóbb Magyar párti irányzat, melynek teoretikusa Grandpierre Emil volt, amely maga köré egyesítette a konzervatív még megmaradt főúri birtokos és egyházi vezetőket. Egy radikálisabb irányzat, amelynek a háttérben némileg szellemi inspirátora volt Benedek Elek, belső teoretikusa főként Paál Árpád, harcos exponense Kós Károly. A két félnek közvetítésére törekedett Sándor József. Már itt jelentkezett a jobb és baloldal. Meg kell említenem

Bernády Györgyöt is, aki ezen első időkben még kívül maradt, de kapcsolatokat igyekezett keresni a román kormánytényezőkkel egy gyakorlati politikai állásfoglalás előfeltételeinek megteremtése céljából. Megállapítható, hogy én egyik irányhoz sem csatlakoztam. Egy magasabb eszmei elvi szempontot igyekeztem érvényesíteni, nyitva hagyva minden vitás napi politikai kérdést, keresve a lehetőséget arra, hogy a két irányzat közös nevezőre hozassák és így teljes magyar erőt egyesíteni lehessen az adott helyzetben lehetséges és a magyarság javára konkrét eredményeket elérni törekvő politikai aktivitásban.

Ennek az első megnyilatkozásnak, bárhogyan is ítéljük felette most, a következménye mégis az lett, hogy a kolozsvári magyarságnak figyelme felém fordult és egyre határozottabban kérte és vette igénybe közreműködésemet.

A kolozsvári magyarság meglehetősen szervezetlen volt akkor. A kolozsvári tagozat elnökéül Reményik Károlyt, egy tekintélyes és jóindulatú nagyiparos építész-vállalkozót választották meg, aki nem volt szónok ember, a szervezés kérdésével is keveset foglalkozott. A gyűléseken legtöbbször reám bízta a beszédek megtartását. Egyházi okokból sem tértem ki ez elől. Azt láttam ugyanis, hogy a város magyarságának többségét alkotó kálvinista magyarság háttérbe szorult, a helyi és országos párt vezetésében klerikális tendenciák érvényesültek, amely helyzet miatt egyházunk városi segélyek és egyéb kérdéseknél nyilvánvaló kárt szenvedett. Híveim vezetőinek felfogása is megváltozott és már maguk kérték, hogy vegyek részt a közéleti mozgalmakban is. Így jutottam oda, hogy váratlanul a megyei és városi pártválasztmány képviselőnek jelölt.

Ennek megértéséhez még azt is el kell mondanom, hogy a központi Magyar Párt egy hetenként megjelenő néplapot, a „Magyar Nép”-et indította meg. Ennek belső munkatársa, majd szerkesztője Gyallay Domokos lett, akit Désről ismertem és már dési lelkész koromban többször beszélgettem vele politikai és irodalompolitikai kérdésekről. Ő több alkalommal cikket kért tőlem a Magyar Nép olvasói számára. Én a kérést mindenkor teljesítettem és olyan szellemű cikkeket írtam, mint amelyek megfeleltek körvonalazott álláspontomnak. Ezek a cikkek feltűnést keltettek. Kalotaszegen ismertté tett az a körülmény, hogy Bánffyhunyadon egy nagy harangszentelési ünnepséget tartottak, amely egyetemes magyar megnyilatkozásnak indult, és amelyen úgy volt, hogy Nagy Károly püspök tarja a beszédet, de ő váratlan betegsége miatt nem jelenhetett meg. Végül kényszerhelyzetben, mást nem találván, maga helyett engem küldött ki a beszéd és ima megtartására. A harangszentelésen Ugron István pártelnök vezetése mellett az egész pártvezetőség megjelent és úgy adódott, hogy akkori beszédeim váratlanul nagy visszhangot keltettek nemcsak Kalotaszeg vidékén – amelynek köréből, az egyes községekből sokan jelentek meg – de egyetemes vonatkozásban is. A politikai lapok részletes beszámolókat hoztak az eredményről.

Képviselő jelölésem így történt: A Maniu kormány kitzúzte a választásokat. Meglehető szabad propaganda indult és azért fontos volt, hogy olyan magyar jelölteket állítsanak, akiknek elevenebb kapcsolata volt a széles népi tömegekkel. Együttes gyűlést tartott a megyei és városi párt. Hivatalos jelöltnek Bethlen Györgyöt ajánlották, akinek már megvolt az egész kétségtelennek látszó udvarhelyi jelölése, de tartaléknak ezt a kerületet is biztosítani kívánták számára. A két választmány nem tudott megegyezni. A megyei választmány helyi, főként Kalotaszeg előtt ismert jelöltet, egy Szentiványi nevű földbirtokost, az unitárius egyház főgondnokát állította előtérbe. Heves vita következett. Nem tudtak megegyezni. Ekkor vetette fel valaki, hogy mindkét fél engedjen álláspontjából és jelöljenek valaki olyant, akinek személyét úgy a városi, mint a megyei választmány alkalmasnak tartja. Ki legyen az? Felvetették az én nevemet. Mindkét fél azonnal hozzájárult, hangoztatva, hogy így valóban egységesen lehet felvenni a küzdelmet. Ekkor folyt az egyházkerületi közgyűlés is és én, mint frissen megválasztott főjegyző, a tanácskozás jegyzőkönyvét vezetem. Utánam küldtek, kérték, hogy azonnal jelenjek meg az értekezleten, mert rögtöni nyilatkozatomra lesz szükség. A jegyzőkönyv vezetését átadtam az aljegyzőnek és megjelentem a közös választmányi gyűlésen.

Előadták a dolgot. Meglepett és készületlenül állottam szemben a döntéssel. Hivatkoztam arra, hogy nem tudok megfelelően románul, passzív szerepre nem kívánok vállalkozni, kértem, hogy tekintsenek el személyemtől. Azt felelték, hogy nem tehetik meg. Fontos szempont, hogy a nép kellő számban szavazzon. Én is hasznos munkát végezhetek a Párt keretein belül, és majd lesznek olyan képviselők, akik tudni fognak románul, azok megteszik majd a szükséges nyilatkozatokat a parlamentben. Nem volt idő sok töprengésre. Elfogadtam a jelölést, függővé téve attól, hogy ha híveim nem emelnek kifogást a jelöltség vállalásával szemben. Megkérdeztem híveimet. Tájékoztattam a parochiális tanácsot arról, hogy gyakran leszek távol gyülekezetemtől. A parochiális tanács határozottan óhajtotta, hogy közérdekből vállaljam a jelölést. Így lettem Kolozsvár és Kolozs megye magyar képviselője. Emlékezetem szerint csak ezen egy alkalommal sikerült magyar képviselőt bejuttatni a parlamentbe Kolozsvár és Kolozs megye részéről. Másodszer azonban már nem vállaltam jelöltséget. Azt tapasztaltam, hogy a képviselőség károsan befolyásolja lelképásztori tevékenységemet, alkalmat ad arra, hogy politikai okokból sekélyes propagandával ellenem hangolják gyülekezetem egyik, vagy másik rétegét. A parlamentnek tényleg passzív tagja maradtam. Fogyatékos nyelvtudásomnál fogva egyszer sem mertem felszólalni. Ennek az is volt az oka, mert attól tartottam, hogy a román parlament akkori gyakorlata szerint, megtörténhetik, hogy beszédem közben valaki feláll, engedélyt kér kérdések feltételére, ezt pedig szokás volt engedélyezni és akkor nem fogok tudni megfelelő feleletet adni neki. Mégis Isten ajándékának tekintetem képviselőségemet, amely az akkori viszonyok között szinte páratlanul hosszú, csaknem négy évig tartott. Képviselőségem szegényes körülményeim között igen nagy anyagi előnyt jelentett számomra. Két gyermekem tifusz folytán súlyos beteg lett, fürdőre kellett küldeni őket és erről a képviselőség által nyert anyagi helyzetemben tudtam gondoskodni. Kegyelmi ajándéknak tekintettük feleségemmel együtt, egészen váratlanul és nem számított megválasztásomat.

Képviselőségem azért is jó volt, mert megismerkedtem a bukaresti viszonyokkal. Kapcsolatba jutottam a minisztériumok állandó főtisztviselőivel. Megismerkedtem a román pártok vezetőivel, olyan tapasztalatokat szereztem, amelyek püspökké választásom után közegyházi szempontból is előnyt jelentettek. Magában a pártéletben nem vettem különösebb részt. Távoltartottam magam minden személyi harctól. Csak néhány, inkább ünnepségszámba menő nagygyűlésen vettem részt, tartottam kizárólag elvi szempontokat előtérbe állító beszédek és előadásokat. Ilyen szellemű volt képviselői programbeszédem is és azok a cikkek is, amelyeket ezen idő alatt a különböző lapokba írtam.

A képviselőjelöltség és propaganda is sok tanulsággal járt számomra. Megtanultam a nép különböző rétegeivel való beszéd és beszélgetés módját, politikai beszédek módszerét is jobban megismertem.

Más a politikai beszéd és beszélgetés módja, mint amelyhez, mint egyházi ember szokva voltam. A politikai beszédnél készen kell lenni az azonnali vitára, válaszra, szembe kell állani sokszor hangos ellentmondásokkal. A politikai beszéd azért elég kockázatos vállalkozás. Nehezen lehet előre felkészült beszédet mondani. Sokszor kell ugyanazt ismételni, már azért is, mert naponta nagyon gyakran kell – igaz, hogy mindig más és más közönség előtt – beszédet tartani. Fiatalember voltam. Birtam a fizikai és szellemi próbát. Kedvesen emlékezem vissza egyik-másik dologra és azért megszakítva emlékezőmnek folyamatos előadását, élményeimből egy párat idézek.

Propaganda utamon központi pártemberek is kísérték és ők egyes szívesen fogadott beszéd részletnek újból és újból való elmondását kérték. Az akkori időkben nagy hatást váltott ki és sokszor el kellett mondanom ezt a két kis anekdotát. Az egyikkel azt világítottam meg, hogy mi Romániában élünk ugyan, román állampolgárok vagyunk, de mégis ragaszkodunk magyarságunkhoz, magyarok vagyunk és magyarok is akarunk maradni. Abban az időben az angol nyelvvel foglalkoztam, és egyik nyelvtankönyvből olvastam és alkalmaztam a következő anekdotát:



Egy skót utazott Franciaországon keresztül. Francia útitársa beszélgetni kezdett vele. Érzem beszédjén – szólott a francia – hogy ön idegen. Milyen nemzetiségű? Skót vagyok. Skót? Akkor ön angol. Nem. Angliában élek, de én skót vagyok. Jó-jó, ha Angliában él, akkor mégis angol. – Na nézze – felelt a skót. Mégsem úgy van. Ha egy macska megkölykezik a sütőkemencében, akkor a kicsi macskáról mégsem mondják, hogy kenyér, hanem azt mondják, hogy kicsi macska. Azért, amiért Angliában szült az édesanyám, rólam sem mondhatják, hogy angol vagyok, mert skót anya szült és skót vagyok. – Nagyon tetszett, azonnal meg is értették a dolgot. Alig volt község, ahol a központiak ne sürgettek volna, hogy mondjam csak el a kicsi macska esetét.

Azt igyekeztem megvilágítani, hogy csak olyan politikai párt lehet tartós, amelynek tagjai szilárd meggyőződéssel ragaszkodnak a párt programjához, mert az érdekek szerint való csoportosulás megszűnik, mielőtt az érdekek nem nyernek kielégítést. Elmondottam, hogy egy misszionárius a vadak között térített és zsoltárokra tanította a vadakat. Ha el tudnak énekelni egy zsoltárt, mindeniket ellátta dohányjal. Egy idő után azt gondolta, hogy maguktól is énekelni fognak. Tartott is összejövetelt, énekeltek, jól énekeltek, de a dohányosztás elmaradt. A második alkalomra kevesebben jöttek el és nem akartak énekelni. Miért nem énekeltek – kérdezte a misszionárius. Ha nincs dohány, nincs halleluja – feleltek a vadak. Nekünk dohány nélkül is énekelni kell a magyar halleluját. – Ez is egy olyan részlet volt, amelyet nagyon sokszor kellett elmondanom.

Volt még egy viharos gyűlés. Hatalmas tömeg gyűlt össze, de már az elnök megnyitó beszédénél egy fiatalember állandóan éles támadó közbekiáltásokkal zavarta a gyűlést. Az elnök elveszítette a türelmét és elkiáltotta magát: Ki kell dobní! Erre sokan pártjára keltek a fiatalembernek. Lárma, nagy zavar, a gyűlés megtartása szinte veszélyeztetve volt. Láttam, hogy a fiatalember hosszabb felszólalásra aligha alkalmas. Szót kértem az elnöktől. Azt mondtam: Atyafiak! Nekem programbeszédet kell tartani. Nekem nagyon jó, ha valaki ellenzéki álláspontját részletesen kifejti, mert akkor én is részletesen válaszolhatok, és a hallgatók eldönthetik, hogy melyik álláspont a helyes. Arra kérem a gyűlést, hogy adjunk tíz percet a fiatalembernek. Halálos csendben hallgassuk meg, amit mond. Ha tíz perc alatt nem tudná elmondani azt, amit akar, adjunk neki még több időt, mert van idő, és azután hallgassanak meg engem is. Teljesítették a kérésemet. Nagy-nagy csend lett a teremben. A fiatalember beszélhetett. A csend, a várakozás már önmagában zavarba hozta. Alig tudott eldadogni pár mondatot, azzal leült. Kérem mondtam – két percet beszélt. Van még nyolc perce. Kíván-e a jogával élni? Pirult, szégyenkezéssel mondtotta, hogy nem kíván. Kívánja-e a gyűlés, hogy foglalkozzam ezzel a beszéddel? Általános hahota volt a válasz és a dolog el volt intézve.

Sokszor nagyon kedvesen nyilatkozott meg a néphumor. Hogy lehet élni maguk felé – kérdezte egyik magyar falusi ember a másikat. A másik felelte: Ésszel még valahogy, de ész nélkül sehogy sem. Egy ilyen együttes utazás alkalmával egyik adomát a másik után mondták el az atyafiak. Ilyen beszélgetés rendjén hallottam a legszellemesebb antialkoholista adomát.

Hetivásárra ment az atyafi. Eladta a tehenet, jó vásárt csinált. Beszélgetni kezdett az eszével. Jó volt a vásár, jól eladtam a tehenet, az asszony is meg lesz elégedve. Bemegyek és megiszom egy fél liter bort. – Mit szólna hozzá? – Az esze azt felelte: Igazad van. Megengedheted magadnak. Az asszonynak sem lesz kifogása ellene. Úgy is történt. Megitta a fél liter bort, nagyon jólesett és akkor már egy kicsit bizakodva szólott az eszéhez: Igyam-e még egy fél litert? – Az esze megcsóválta fejét, de azt felelte: Hát jó. Nem bánom. Ahogy akarod. Azt is megitta. Akkor aztán csak úgy hetykén odaszólt az eszéhez: Még egy fél litert megiszom. Erre csak annyit mondott az esze: Fiam elmegyek hazulról. Lássad mit csinálsz!

Ezekre a kis apróságokra azért gondolok vissza kellemesen, mert ezekben láttam, hogy mennyi élet-eleven vidámsággal, bizakodó öntudattal, a nyomorúságon túltekinteni tudó erővel küzdi harcát népünk az élet nehézségeivel.

Még egy kedves emlékemet politikai szereplésemmel, amelyik hóstáti híveim hűségét mutatja, elmondom.

Képviselőségem alatt az egyik krajcáros napilap gúnyosan támadó cikkeket írt rólam. Felveszem a nagy képviselői fizetést. Nagy szivarokat szívok. Elegáns étkező-hálókocsikban utazom. Pap vagyok, de nem törődöm a szegény néppel és ilyenféle dolgokat. Kellemetlen volt, de az ilyen kajlasággal szemben nem lehet védekezni. Így is, úgy is marad piszok az emberen. A következő évben azonban az történt, hogy ugyanennek a lapnak a szerkesztője eljött hozzám, és lapja részére karácsonyi cikket kért tőlem. Hogy lehet ez – kérdeztem. El kell mondjam a Nagytiszteletű Úrnak – mondotta a szerkesztő – hogy hívei bíztattak, sőt kényszerítettek a lépésre. Először is az történt, hogy négy erős hóstáti ember megjelent a szerkesztőségünkben, és azt mondta szószólójuk, hogy meg ne próbáljuk, hogy a Nagytiszteletű Úr ellen írjunk ilyen csipkelődő cikkeket, mert az ők tudomásukkal vállalta a képviselőjelöltséget és nekik becsületbeli kötelességük, hogy megvédjék. Ha a támadások ismétlődnek, kihordják az egész szerkesztőséget. Megígértük, hogy abbahagyjuk a támadásokat, hiszen azoknak csak politikai hangulatkeltés volt a célja. Tudtuk, hogy a Nagytiszteletű Úr nem szolgáltatott okot reá. De a hóstátiak mégsem vették a lapot. Elhajtották az újságárust. Most találkoztunk hóstáti emberekkel és mondtuk, hogy miért nem veszik a lapot, hiszen látják, hogy abbahagytuk a támadást. Majd ha látjuk, hogy a Nagytiszteletű úr is megbocsátott és karácsonyra cikket ír az uraknak, akkor aztán rendben lesz minden. Megírtam az újságnak a karácsonyi cikket. Az egész dologban csak az érdekes, hogy erről hóstáti híveim sem akkor, sem azután nem említettek nekem egy szót sem.

Azután, hogy képviselő jelöltségre nem vállalkoztam, megválasztottak a kolozsvári párttagozat elnökének. Elvállaltam az elnöki tiszteletet, mert az akkori körülmények között egyházi érdekből is előnyösnek tartottam a politikai irányítás kézben tartását. Különben is úgy reméltem, hogy az erők összefogása által nagyobb feladatok megoldására is képesek lehetünk. Három dolgot kívántam elérni. Szerettem volna egy magyar kultúrházat építeni, mert erre valóban nagy szükség lett volna. Olyan helyi vezetőséget akartam kialakítani, amelyik a városi hatóságoknál pozitív előnyöket tud megszerezni a magyarság számára. Új szellemet akartam belevinni a pártéletbe és pedig olyanformán, hogy az általános politikai propaganda mellett komolyan foglalkozzunk társadalmi rétegeink szociális életviszonyaival, nehézségeivel, és társadalmi együttműködés létrehozása által biztosítsuk a kölcsönös támogatást. Temesvár és más városokhoz hasonlóan a kolozsvári magyarság körében is felmerült egy magyar kultúrháznak a terve. Indokolt lett volna egy ilyen központ felépítése, mert a hatalmas számban élő kolozsvári magyarságnak még régi időkben sem volt az egész magyarságot összefogó helyisége. Egyesületekbe, pártokba, felekezetekbe osztódott szét a magyarság. Minden közületnek volt központi helyisége, de egységes, összefogó centruma a kolozsvári magyarságnak nem volt. Mint pártelnök egy ilyennek létesítését tűztem ki célul. A megoldásra nézve tervet dolgoztam ki. A kolozsvári református egyházközségnek a főterén, a Szent Mihály templommal szemben van nagy jórészt beépítetlen udvarral egy hatalmas kétemeletes háza. A telek egy hátsó utcára nyílik. Úgy képzeltem, hogy a hátsó utcára éppen olyan nagy épületet kellene felemelni, mint a Szent Mihály templommal szemben lévő épület. Két oldalt az udvart is hasonlóan ki lehetne építeni. E hatalmas terv szerint minden magyar kultúrintézményt el lehetett volna helyezni. A földszinten nagy gyűléstermeket, éttermet és kávéházat, az első emeletre a különböző párthelyiségeket, a második emeletből szállodát lehetett volna csinálni. Az udvari épületrészekbe a Hangya és gazdasági Szövetkezetet lehetett volna behelyezni. A megoldásra ugyanazon alapelveket kívántam volna érvényesíteni, amelyet a Leányiskola építésénél kisebb keretek között meg lehetett valósítani. A telekért a visszavásárlási jog, melynek összege e beépített objektumok építési költsége lett volna, az egyházközség részére fenntartott volt. Az egyházközség megállapodás szerint a nagyobb helyiségeket gyűlések tartására igénybe vehette volna, ezenkívül biztosított volt az egyház számára az épületben pár egyesületi helyiség is. Az építési költségek egy

részét az akkor még szépen működő magyar pénzintézetek, másik részét hosszabb bérleti szerződések előleges befizetése mellett üzleti vállalkozások, a harmadik részt helyi és országos gyűjtések útján kellett volna és lehetett volna fedezni. A tervet általában a közvélemény megértéssel és rokonszenvvel fogadta. Érdemleges tárgyalásokat folytattam e célból a hitelbank, a Hangya Szövetkezetek és az Erdélyi Bank igazgatóival, a kolozsvári református egyházközség vezetőségével. Egyik oldalról sem találkoztam elutasító magatartással. A bekövetkező esztendő, a bécsi döntést megelőző világpolitikai feszültségek, belső nyugtalanságok idejére estek és így ennek a nagy tervnek megvalósításáról már nem lehetett szó. A tervet csak azért említem fel, mert megmutatni kívántam, hogy pártelnökségemet komoly kultúrpolitikai tervek megvalósítására kívántam felhasználni.

Több eredményt értem el ama törekvésemben, hogy a helyi párttagozat addigi hangadó vezetői, akik csak szólamos sérelmi politikát folytattak, csendesen dolgozó és a magyarság széles rétegein tényleges eredményekkel segíteni tudó vezetőkkel cseréltessem ki. Az volt ugyanis a helyzet, hogy a Magyar Párttagozat időnként tartott egy-egy többé, vagy kevésbé látogatott gyűlést, ott felhangzottak az általános kisebbségi panaszok, egy-egy választásra felvonultatni igyekeztek a tagokat, de általában a csendes és komoly munka hiányzott. Az én álláspontom az volt, hogy a városi politikában hagyjunk fel az üres sérelmi politikával, kapcsolódjunk bele a város hivatalos vezetőinek munkájába, a számunkra megnyíló helyeket töltsük be kitűnő szakemberekkel, akik tudásukkal valóban segítsenek a város vezetőinek és ott, ahol a meglévő törvényes rendelkezések arra lehetőséget adnak, igyekezzenek a magyarság különböző – főként iparos, kereskedő, szabadfoglalkozást űző rétegeire nézve – kedvező intézkedéseket biztosítani. Fellebbezzenek és akasszanak meg minden olyan intézkedést, amely az életben levő törvényekkel, a törvény előtt való egyenlőség elvével ellentétben áll. Új szellemet és új emberek beállítását kívánta meg ez az állapot.

Egyik álláspont sem találkozott általános rokonszenvvel. Voltak, akik továbbra is fenntartani kívánták a teljes elzárkózást, és reménytelennek ítélték az együttműködés keresését. Másrészt a régi vezetők ragaszkodtak elfoglalt pozícióikhoz. Ez utóbbiaknak könnyű volt a helyzetük, mert a magyarság széles rétegei – mivel semmi konkrét eredményt nem vártak a Párt munkájától – teljes közönnyel viseltettek a Párttal szemben. Amint említettem, csak egy-egy képviselő választás rendjén jelentek meg nagyobb számban a gyűléseken, így a régi vezetők jóformán egészen magukra maradtak, és azt csináltak, amit akartak. Ezt a helyzetet számoltam fel. A legelső alkalommal, amikor az esedékes városi képviselőtestületi választás bekövetkezett, először is közös listára megegyezést kötöttem a Román Nemzeti Párttal és a Szocialistákkal, úgy hogy reménységgel lehetett felvenni a küzdelmet. Eljártam az általam ismert pártválasztmányi tagokat és felhívtam, hogy a jelölő gyűlésekre jöjjenek el. A paktumot sikerült megkötni és annak alapján megtartani a jelölő gyűlést. A jelölő gyűlésen viszont azt javasoltam, hogy a jelölést egészen demokratikus módon, úgy végezzük el, hogy minden egyes helyre javasoljanak jelölteket, és akik a jelöltséget elfogadják, bízzák a döntést a titkos szavazásra. Ez a módszer meglepő eredménnyel járt. A Pártban addig szinte mindenható szerepet játszó régi vezetők neveltségesen kis szavazatot kaptak, míg az általam kijelölt szempontok szerint értékes szakemberek kerültek be a város képviselőtestületébe. Ezek közül különösen Dr. Kovács András ügyvéd, aki egyik városi tb. Ügyészi helyet kapta, Kovács Gyula és Moll Elemér mérnökök valóban hasznos, jelentős anyagi előnyöket is biztosító eredményeket értek el a városi politikában. Így kezdett jelentkezni a Magyar Párt a városi politikában, mint olyan reális politikai tényező, amellyel a város vezetősége számolni volt kénytelen. Gyűléseink egyre látogatottabbak lettek, mivel adózás, középítkezések, a városi intézmények minden polgárt egyformán érdeklődő praktikus feladatait vitattuk meg szakszerű hozzászólások alapján és így kidolgozott javaslatokat vittünk a város vezetősége elé. Helyeket kezdtünk elfoglalni aránylagosan a különböző városi vállalatoknál és ez még anyagi előnyt is jelentett képviselőink számára. Az együtt-

működés sokban enyhítette a román pártokhoz való feszült viszonyunkat. Ha beszélgetni kezdenek, jobban megértik egymást az emberek. Pártelnöki működésemet e helyzetnek megfelelően jellemezte egyik román politikus: Nem vagyunk ellenségei az elnöknek, mivel tudjuk róla, hogy szenvedélyes magyar, aki hevesen védekezik, de nincs gyűlölet benne, és nem támad.

A már körvonalazott szellemben dolgoztam ki egy tervezetet, amelyik általánosságban is arra törekedett, hogy a Magyar Párt részletesen és szakszerűen foglalkozzék az egyes magyar társadalmi rétegek valóságos helyzetével, szükségleteivel és sérelmeivel. Ott, ahol erre mód adódik, biztosítsa ezen érdekek számára a meglévő törvények jogi védelmét és társadalmi rétegeink jobb szervezkedése, az egyetemes magyarság támogatásának bekapcsolása által mozdítsa elő magyar népünk minden tagjának jobb megélhetését. Lényegileg azt jelentette ez itt Kolozsvárt, hogy a szabadfoglalkozásúak, orvosok, ügyvédek, iparosok külön szakosztályi munkát végezzenek. Foglalkozzanak saját kérdéseikkel és ott, ahol szükségesnek látják, vegyék igénybe a Párttagozat és az Országos Központ társadalmi és politikai támogatását. Dolgozni kell! – volt a jelszó – nemcsak siránkozni és jajgatni. A dolgozó ember munka közben elfelejti fájdalmait, és még hasznát is látja munkájának. E szellemben néhány igen látogatott és rendkívül tanulságos gyűlést tartottam. Még más városok is fellelkesedtek e példán. Marosvásárhelyről iparosok utaztak hozzám, kérték el a szervezésre vonatkozó munkálatokat. A dolog híre Magyarországra is eljutott, ott is helyesléssel találkozott a törekvés, mert látták, hogy a Magyar Párt által követett egyoldalú sérelmi politika csak elkedvetleníti, és reménytelenné teszi az erdélyi magyarságot, és a pártszervezet bomlásához vezet. Darányi Kálmán, a későbbi miniszterelnök, aki akkor a miniszterelnökség politikai államtitkára volt, és aki figyelemmel kísérte az erdélyi dolgokat, megüzente, hogy alkalmasszerűen keressem fel, mert személyesen akar velem, kíván tájékozódni az általam kidolgozott program részleteiről. Így ismerkedtem meg személyesen Darányi Kálmánnal. Zárkózott, kevésbeszédű, de igen jóindulatú férfiú volt, aki szeretett volna mindent megtenni az erdélyi magyarság problémáinak békés és kedvező megoldása érdekében. Természetesen ezek a tervek is az általános világpolitikai alakulások rendjén véglegesen lekerültek a napirendről. Tény azonban, hogy gyakorlati politikát akartam érvényesíteni, amely a magyarság gazdasági és kulturális egzisztenciális védelmét kívánta volna, a történelmi helyzet által meghatározott körülmények között, elmozdítani és a különböző jajok és népek között keresni kívánta az egymás érdekeit elismerő együttműködés feltételeit és lehetőségeit. Ennek a munkának az volt az eredménye, hogy a Párt iránt már ezért is egyre nagyobb érdeklődést tanúsított a magyarság, gyűlései mindig zsúfolt termekben, nagy résztvevő közönség jelenlétében folytak le.

Még csak két kis jellemző dolgot említek meg.

Amikor tagozati elnöki működésemet megkezdtem, a meghívottak alig jelentek meg. Az összehívott értekezleteken, gyűléseken eleinte csak négyen-ötven voltunk jelen. A gyűlést a jelenlevők számára tekintet nélkül, mindig percnyi pontossággal megkezdtem. Csodálkozva néztek rám a jelenlevők és mondták: Várni kell, amíg jönnek mások is. Nem lehet – mondtam. Én elfoglalt ember vagyok, tisztán közérdekből vállaltam ezt a tiszteletet. Ha én megjelenek és dolgozom, mások is megjelenhetnek. Egyébként sem büntethetjük azokat, akik pontosak, hogy ok nélkül vesztegessék az idejüket. Hozzá kell szokni a magyarságnak a pontos, önzetlen és lelkiismeretes munkához és e tekintetben nekünk példát kell adnunk. Ha nem tetszik ez a vezetés, leválhatnak, de amíg én leszek az elnök az idővel gazdálkodni fogunk. Egy félév alatt megváltozott a helyzet és gyűléseinket mindig pontosan, kellő számú résztvevővel tudtuk megkezdni.

A Magyar Párt központi vezetőségével nem volt egészen bizalmas és egyetértő viszonyom. A pártelnök, Bethlen György természeténél fogva nagyon zárkózott, kissé bizalmatlan, igen óvatos ember volt. Ha egyes kérdésekben, így pld. A különböző pártokkal kötött egyezség kérdésében, vagy a jelölések kérdésében tanácsát, a központ támogatását kértem, mindig fenntartásos, kitérő, bizonytalan válaszokat adott.

Kérdésekkel vezette be, és kérdésekkel fejezte be a tárgyalást. Végül is azt mondtam barátainknak, hogy Bethlen Györggyel nem lehet megállapodásra jutni, soha sem lehet számítani védelmére és segítségére, bármit is terjeszt eléje az ember, mindig úgy távozik tőle, hogy nem tudhatja, hogy részéről és a központ részéről mire számíthat. Ha sikerül a dolog, akkor azt mondhatja: Jól van, ugye mondtam? Ha nem sikerül, akkor azt mondhatja: Így van, nem megmondtam? Valahogy így volt az országos politikában is. Bethlen György attól sem riadt vissza, hogy meglepetésszerűen, indirekt módon avatkozzék be és próbálja elgáncsolni egyébként általa már tudomásul vett javaslatomat. Erre nézve különösen két jellemző incidenst említek fel.

Egyik képviselőjelölés alkalmával bejelentettem neki és tudomásul vette, hogy Dr. Szász Ferencet fogjuk jelölni. Mégis az történt, hogy a jelölő választmányi gyűlésre, a jelölés megakadályozására, két központi elnökségi tagot küldött ki. A jó szónok Dr. Gabányi Imrét és dr. Ferencz Józsefet, akinek mint szövetkezeti vezetőnek volt széles ismeretsége. Semmit sem tudtam előlegesen a dologról. A tagozati titkár megdöbbenve futott elém és tájékoztatott arról, hogy a központi elnökség, az előzetes megállapodás ellenére, Szász Ferenc helyett Dr. Abrudbányai Ede jelöltségét akarja. Egészen lehetetlen dolog volt, mert Dr. Abrudbányai egy bankbukás következtében, különösen földész híveim előtt volt népszerűtlen. Bementem a gyűlésre, felolvastattam a jelölésre vonatkozó alapszabály rendelkezéseit, amely szerint csak a választmány tagjai jelölhetnek. Felolvastattam a meghívottak és jelenlevők névsorát és miután sem Dr. Gabányi, sem Dr. Ferencz József nem voltak tagjai a választmánynak, meghívva sem voltak, távozásra szólítottam fel őket. Hiába tiltakoztak, arra hivatkozva, hogy ők az elnök megbízásából, mint a központ képviselői vannak jelen. Azt feleltem, hogy én viszont a tagozat elnöke vagyok, és megtartom azt az alapszabályt, amelyet a központi elnökség is kénytelen megtartani, a gyűlést pedig nem kezdjük meg addig, amíg el nem távoznak. A központnak módjában lesz felülbírálni határozatunkat. Az urak távozni voltak kénytelenek. A jelölés zavartalanul megtörtént, határozatunkat a központ is kénytelen volt tudomásul venni.

Mint püspök teljesen visszavonultam a politikától és azután sem vettem soha részt semmiféle pártpolitikai mozgalomban. E tekintetben is volt egy összeütközésem Bethlen Györggyel. Egy választási kartell megkötése alkalmából exponálni óhajtott volna a püspököket is, hogy a Párt a Goga-kormányral kötött kartellra hivatkozással köthesse meg, hogy – bár az elnöknek és vezetőségnek aggodalmai vannak az egyezményrel szemben – kénytelen mégis, az egyházak óhajának engedve, megkötni az egyezményt. Bethlen György elküldötte hozzám Dr. Deák Gyulát, a központi párttitkárt azzal, hogy a gyűlésen Vorbruckner katolikus püspök is megjelenik, és feltétlenül óhajta, hogy én is részt vegyek a gyűlésen. Azt válaszoltam, hogy a katolikus püspök megjelenése engem nem érint, és nem kötelez, a pártelnök óhaját is csak óhajnak tekinthetem, és így nem fogok megjelenni a gyűlésen, a hozott határozatokért semmiféle politikai felelősséget nem vállalok. Vorbruckner püspök tényleg fel is utazott, azzal a szándékkal, hogy a gyűlésen részt vegyen, de előzőleg felkeresett engem, és mikor felfogásom indokairól tájékoztattam, ő is magáévá tette álláspontomat és másnap hazautazott, anélkül, hogy a gyűlésen részt vett volna. Itt említem meg, hogy Volbruckner püspök rendkívül korrekt magatartást tanúsított mindig velem szemben. Később mondotta el Márton Áron püspök, hogy akkor még, mint fiatal kolozsvári helyettes plébános kísérte fel hozzám első látogatása alkalmával Volbruckner püspököt. Maga is tanúja volt ama megállapodásunknak, hogy politikai kérdésekben, egymás előleges tájékoztatása nélkül, soha nem foglalunk állást, nem engedjük politikusok által egymás ellen kijátszani magunkat. Fenntartjuk egymással szemben a szabad állásfoglalás jogát, de ezzel csak egymás előleges tájékoztatása alapján élünk. Megállapíthatom, kegyeletes visszaemlékezéssel, hogy ezt az álláspontot Vorbruckner püspök pár éves püspöksége alatt nemcsak ez alkalommal, de minden alkalommal, kifogástalan korrektséggel gyakorolta és érvényesítette. Utódjával, Márton Áron püspökkel is, hasonló eljárást követtünk – hiszen ő maga emlékeztetett arra, hogy jelen volt a Vorbrucknerrel kötött megállapodásnál.

Mégis azt állapíthatom meg, hogy Márton Áron már kezdettől fogva megengedte magának azt, hogy minden megállapodás keresztülvitelénél éles eszével mindig talált egy-egy keskeny hátsó ajtót, amelyen keresztül úgy rendezte a dolgokat, hogy magatartásának és állásfoglalásának olyan módját tudja megtalálni, amellyel a döntés felelőssége alól, ahogy a szükség kívánta jobbra vagy balra tudjon kitérni. Ezt hamar észrevettem, és azután óvakodtam attól, hogy egészen reá építsem egyházpolitikámat a Márton Áronnal kötött előleges megállapodásokra. Személyes érintkezésünk mindig nagyon meleg és barátságos volt, de hamarosan észrevettem azt is, hogy bár szívesen hangsúlyozta a békés egyetértést, de minden közvetlen munkatársát úgy választja meg, hogy azok a legintranzigensebb római egyházpolitikának és felekezeti türelmetlenségnek voltak exponensei. Később kerülhet esetleg sor reá, de már itt megemlítem, hogy ez a magyarázata annak, hogy a bécsi döntés után, itt Erdélyben, az általa kijelölt Sándor Imre alatt, az első pillanattól kezdve a klerikális magyarországi körök támogatása mellett teljes erővel megindult ellenünk a katolikus hatalmi egyházpolitika és a közérdek nagy kárára a kereszt-kérdés, reverzális-kérdés, levante-mozgalom, szórvány-kérdés, iskola-kérdés intézésében mindenütt egyházunk és híveink nyugtalanítása és háttérbe szorítása. Ezek a szomorú körülmények is nyíltan mutatták, hogy a római szellemű egyházpolitika soha és sehol sem képes őszintén megszabadulni és lemondani egyoldalú hatalmi érdekeinek érvényesítéséről. Ettől a gondolkozásmódtól maga Márton Áron püspök sem tudott, talán jóakarata mellett sem megszabadulni. Azt állapíthatom meg, hogy ilyen katolikus befolyástól a kisebbségi időkben maga a központi pártvezetőség sem volt mentes. Ennek a szellemnek a pártvezetőségben Gyárfás Elemér, Jakabfy Elemér voltak a fő képviselői. Sokszor nagyon ügyesen exponálták az egyébként református pártelnököt is. Még egy jellemző eset.

Már püspök voltam, amikor egy képviselő választás rendjén a központ ki akarta hagyni a jelöltek sorából Sándor Józsefet, aki egyébként tényleg már kiöregedett ember és a központi vezetőségnek is igen gyakran kellemetlenkedő személyiség volt. A helyzet azonban az volt, hogy Sándor József Háromszék egyik kerületének volt képviselője. Odaváló származású, kálvinista ember és a kerület nagy többségét alkotó kálvinista nép előtt is igen népszerű. A központ elejtette Sándor Józsefet és helyére Laár Ferenc papképviseletet jelölte be. Így akarták az egyik kálvinistát a másikkal szemben kijátszani és az ódiomot egyházunkra hárítani. Laár Ferenc éveken át hűséggel dolgozó képviselő volt, de most kivonták saját kerületéből, és Sándor Józseffel szemben akarták kijátszani. Tiltakoztam ez ellen, élére állítottam a dolgot. Személyesen bejelentettem a pártelnöknek, hogy Laár Ferenc jelöléséhez nem járulok hozzá. A központ szuverén, azt jelöl, akit akar – felelte az elnök. Lehetséges – mondtam – viszont saját hatáskörömben én is önállóan döntök, és nem engedem meg Laár Ferencnek a jelölés vállalását. Állásfoglalásomat majd az érdekelt egyházmegyék esperesei előtt, egyházi közvéleményünk előtt indokolni fogom, mert nem engedem meg, hogy két vezető kálvinista embert egymással szemben így játsszon ki a központ. Végül is engedni volt kénytelen a pártközpont. Laár Ferencet is és Sándor Józsefet is régi helyükön jelölték.

A bécsi döntés előtt az úgynevezett frontkorszak következett be, amely idő alatt a magyarság politikai vezetését, e politikát intéző körök határozott kívánságra, Bánffy Miklós vette át és irányította sok tárgyilagossággal és ügyességgel. Munkájában az egyházi érdekek védelme céljából, Márton Áron, Dr. Varga Béla unitárius püspökkel együtt, velük teljes egyetértésben, én is részt vettem. Bánffyval szemben is megőriztem állásponantomat, és bár vele közvetlen és meleg barátsággal mindent megbeszélünk, mégis vele szemben is megőriztem önállóságomat, távortartottam a lelkészeket is a pártpolitikai élesebb mozgalmaktól. Hangsúlyoztam vele szemben is, hogy az egyház csak bizonyos határig, és pedig a saját érdekei és alapelvei által meghatározott határig mehet el a politikai tevékenységekben. Egyetlen alkalommal jelentkezett ez a felfogásbeli különbség közöttünk. Egy alkalommal magához kéretett és azt óhajtotta, hogy Kalotaszeg egyes templomaiban a szószékről hirdessenek ki a papok bizonyos választásokkal kapcsolatos

intézkedéseket. Nem lehet – mondtam. Ez már túllépi a mi határainkat. Határ ide, határ oda – felelte Bánffy – ezt ki kell hirdetni. Velem nem lehet így beszélni – feleletem Bánffynak. Ha ezt a hangot ütjük meg, akkor én már itt sem vagyok. Ezzel a dolog véglegesen el volt intézve. Többet hasonló szóváltás és ellentét fel sem merült közöttünk. A kihirdetés pedig természetesen elmaradt, szó se esett tovább a kérdésről.

A bécsi döntés után gát nélkül jelentkezett a magyarság közötti személyes és politikai ellentét, amely főként Bethlen és Bánffy személye körül robbant ki. Ki vegye át a magyarság politikai vezetését és reprezentálását? A régi Magyar Pártiak követelték Bethlen előtérbe állítását, viszont Bánffyt találta az adott helyzetben az élen a politikai nagy fordulat. Bánffy teleki Pál miniszterelnök tudtával és hozzájárulásával töltötte be ezt a szerepet. Becsületesen igyekezett teljesíteni feladatát, igazán nem szolgált rá az erőszakos leváltásra. Ezekben az izgalmas napokban egy kora reggeli órában először Bánffy, azután Bethlen jött hozzám és kért arra, hogy foglaljak állást ebben a kérdésben, mert – mint Bethlen mondotta – másképpen országos botrány fog kitörni, és a Magyar Párt tagjai erőszakkal fogják birtokba venni a Front helyiségeit, kitenni onnan Bánffyt és embereit. Azt feleltem mindkettőjüknek, hogy tanácsot tudok adni, de jobbra vagy balra állást foglalni nem tudok. Mindkettőjüket kérem, nagy felelősségükre való hivatkozással, hogy a botrányt kerüljék el. Azt javasoltam, hogy Bothmer konzul közvetítésével hívják fel Teleki Pál miniszterelnököt, és a döntést bízzák reá, bármelyikre is esne kettőjük közül a választás. Elfogadták. Teleki Pál azonban ismételten hosszú, de a döntést mégis megkerülő, kitérő választ adott. Ebben a helyzetben Bánffynak és Bethlennek személyesen kellett döntenie. Órákon fordult a helyzet. Abban a nagyon ingerült és ideges atmoszférában Bánffynak azt mondtam, hogy miután ő az idősebb, a szenvedély mentesebb, különben is Teleki Pál kérésére vállalkozott szerepére, s Teleki Pál most kitér a döntés elől, ő hozzon áldozatot, és ő mondjon le. Bánffy azt válaszolta, hogy lényegileg egyetért javaslatommal, de csak olyan megfogalmazásban jelentheti be, amely reá nézve nem jelent megalázást, ilyen nyilatkozat megfogalmazására azonban idő kell. Várni azonban nem lehetett. A cél az volt, hogy a nyilatkozat még aznap tisztázza a helyzetet, és így eleje vehessék az esetleges tüntetéseknek. Én azonban megfogalmaztam Bánffy lemondó nyilatkozatát. A fogalmazás úgy sikerült, hogy azt Bánffy is rögtön elfogadta. Így oldódott meg ez a kényes, nagyon feszült, de szomorúan jellemző magyar kérdés. Megemlékezéseim e részében csak a helyi városi politikában való közreműködésemet és e közreműködésben irányító szempontjaimat kívántam főbb vonásaiban ismertetni.

Befejezésül azt állapítom meg, hogy tényleges politikával sohasem kívántam foglalkozni. Egész lelkesí működésem alatt olyan volt a helyzetem, hogy azért mégis mindenütt bekapcsolódtam a politikába is. Nehéz elvi kérdés, hogy vajon melyik a helyesebb út? Az akkori viszonyok szerint mégis az volt a helyzet, hogy egy teljesen passzív magatartás egyházunk és híveink károsodása nélkül aligha lett volna keresztülvihető. Ez volt az oka annak, hogy amikor egyházunk érdekeit megvédeni kívántam, szükségszerűen bekapcsolódtam a politikába is. Magatartásomban azonban, az adott lehetőségek szerint, mindenkor etikai és közérdekű célok szolgálatát igyekeztem szem előtt tartani. Ez a körülmény hozta magával azt, – és ennek terhét hordozni kellett – hogy miután sem a bal, sem a jobb oldalhoz nem tartoztam, voltaképpen egyik fél sem volt egészen megelégedve magatartásommal.

## A HÓSTÁT NÉPE

Befejezve Magyar-utcai lelkipásztori szolgálattal kapcsolatos emlékezéseimet, egy pár vonással jellemezni próbálom a kéttornyú templom gyülekezetének karakterét megszabó Hóstát földművelő népét. A Hóstát népe kétségtelenül idetelepült hajdú ivadék. Bocskai seregében harcoltak és úgy települtek Kolozsvár földjére. Később Báthori, Rákóczi alatt kiváltságokat kaptak, sajátosan megszervezett egyházi és társadalmi közösségekben éltek és a történelmi változások rendjén is megőrizték különállásukat. A mi egyházunk nevelőmunkája által fejlesztették ki egy olyan népi karaktert, amelynek alkotó vonásait minél jobban megismeri az ember, annál inkább megszereti őket. Lelkileg egészen az egyházban élnek, azt vallják magukénak, a saját buzgóságuk által épített kéttornyú templomot és parochiát különösen magukénak tekintik, abban vezető, sőt döntő szerepet igényelnek, bár a város fejlődése rendjén e gyülekezethez most más foglalkozású és más vidékről származó hívek lényegileg velük szemben többségben vannak. Erősek és öntudatosak, és azért az egyházi életben mindez ideig elsősorban számolni kell velük. Nem nagyon gazdagok, nem is különösen adakozók, egyházukat mégis szeretik, egyházukhoz hűségeselek. Egyéni viselkedésükben szeretetre méltóak és így meg is érdemlik, hogy szeressük és megbecsüljük őket. Lelkészi szolgálatom egész ideje alatt úgy voltam, hogy kezdettől fogva szerettem őket, és tényleg igyekeztem a kedvükbe járni. Sokszor gyönyörködtem bennük, mert azt láttam, hogy minden gyarlóságuk mellett szép példáját szolgáltatják annak, hogy a népi élet alakításában érvényesülő kálvinista egyházunk milyen karaktert tud és tudott a történelem folyamán kialakítani egy néptörődék életében. Ennek a nép karakternek egy pár vonását emelem ki néhány emlékezésemben megmaradt, jellegzetes epizódra utalva.

Tamási áron írta volt csipkelődve egyik cikkében, a képviselőségem körüli időben, az egyik kolozsvári lapban, hogy képességemnél fogva magasabb ambícióim is lehetnének, mint az, hogy Hóstát népe között kívánok népszerűséget szerezni. A magát demokratának valló, divatos író bizonyos lenézéssel állapította meg a nép rokonszenvének értékét. Én azonban azt mondom, hogy a lelkipásztornak igenis törekedni kell arra, hogy jó értelemben vett népszerűsége legyen hívei között. Tudnia kell, hogy nem a nép van érette, hanem ő van a népért. Fialat theológus koromban megragadta figyelmemet a jó nevű debreceni lelkésznek, Jánosy Zoltánnak egy mondata: Nem azért szeretem a népet, mert megérdemli, hanem dolgozom azért, hogy megérdemeljem. A lelkipásztornak ezt a jobb népet kell maga előtt látnia és szeretnie és örvendeznie kell annak, ha ennek az eszményített népnek jellemvonásait népe mindennapi életében felismerheti, és dolgoznia kell azért, hogy ezek a szebb jellemvonások egyre teljesebben érvényesüljenek. Én láttam ilyen vonásokat a Hóstát népének karakterében, és ezért szerettem ezt a népet. Igyekeztem dolgozni azért, hogy ezek a jellemvonások továbbra is, egyre teljesebb erővel jelentkezzenek életében. Megállapítottam, hogy különösen a XVII. és XVIII. század papjai valóban nagyon szép munkát végezhettek gyülekezetük körében és ez a hű pásztori munka formálta ki a Hóstát egyházi karakterét úgy, hogy a modern idők kísértései között is még mindig hatékonyan érvényesülnek. A következőkben lelkipásztori tapasztalataim egyik-másik emlékére utalva, e jellemvonásokra mutatok rá.

Először is van valami derűs, kedves közvetlenség és szeretetreméltóság papjával szemben a Hóstát népében. Tiszteli papját, de a tisztelet mellett vele szemben valami fölényes jóindulatot érez, amellyel önkéntelenül azt fejezi ki, hogy az a tisztelet, amelyet megad, önkéntes ajándék és elvárja, hogy arra papja érdemes is legyen. Ezt így fejezte ki nekem egy hóstáti ember: Mi megbecsüljük a papot, de elvárjuk tőle, hogy ő is becsülje meg magát is, minket is. Mikor megválasztottak, a beiktatás után beszélgettem velük. Többek között azt mondták, hogy hát mi most megválasztottuk a Nagytiszteletű urat, saját emberünk lett, halálig nem is engedjük ki körünkből. Úgy illik, hogy amilyen tisztességgel beiktatják a papot, még nagyobb tisztességgel temessék el. Nem jó és egyiknek sem szolgál tisztességére, ha a gyülekezet és papja nem tartják meg úgy, mint a



házastársak egymás között a holtomiglan holtáiglan-t. Tréfásan feleltem nekik: Rendben van, én nem pályázom el maguktól, de ha véletlenül püspöknek találnak megválasztani, hát akkor itt hagyom magukat. Na hát ebbe beleegyezőnk – mondták kacagva. Ezt a közvetlenséget igyekeztem azután is megőrizni hóstáti híveimmel való érintkezésben. Nem szabad velük felülről, váll veregetve beszélni, mert a nagyképű tekintélyeskedés tényleg nem tetszik nekik. A közvetlen, barátságos beszédet azonban mindig megértik, különösen kedves, hogy azért mégsem lesznek tiszteletlenek és triviálisok. Természetesen a kellő határt a papnak is szem előtt kell tartania.

Öntudatos kálvinisták. Két esetet mondok el jellemzésül.

Az első világháború utáni kisebbségi időkben, katolikus körökből kiindulól, mozgalom indult meg, hogy a különböző templomok előtt felállítsák az úgynevezett mindenki karácsonyfáját. A mozgalomnak megnyerték a Dalos Szövetség vezetését is, amelynek élén akkor Tárca Bertalan, református kollégiumi ének- és zenetanár állott. Ő hívta fel a különböző dalárdákat arra, hogy a kijelölt karácsonyfánál énekeljenek. Tárca nem vette észre a háttérben levő katolikus mozgó tendenciát. Nem vette észre, hogy a karácsonyfák kizárólag a katolikus templomok elé voltak kijelölve. Én semmit sem tudtam a dologról. Karácsony hetének közepén azonban az én gyülekezetem földműves-énekkarainak elnökei megjelentek nálam és bejelentették, hogy ünnep szombatján délután énekelni akarnak a templomban. Miért? – kérdeztem. Eddig nem volt szokásban. Másnap, első napján úgyis énekelnek. Hát az igaz – mondták – de kijelöltek, hogy a pápista templom előtt énekeljünk. Először is azt gondoljuk, hogy a karácsonyfa nem az utcára való. Karácsony estéjén üljön mindenki otthon, gyermekei között. Nem a fa a fontos, hanem az, hogy készüljön mindenki az áldott ünnepre. Átaltuk azonban ezt adni válaszul, hanem azt mondtuk, hogy nem vállalkozhatunk az énekre, mert nekünk a saját templomunkban van a helyünk, ott fogunk énekelni. Így is történt.

A másik eset. A bécsi döntés után nagy propagandát csináltak, hogy Kolozsvárról is minél többen utazzanak fel Szent István napjára. Kihirdették a Hóstátban is, hogy vonatokról és elszállásolásokról gondoskodnak. A mi híveink közül is sokan jelentkeztek és fel is utaztak Budapestre. Úgy adódott, hogy én is éppen Budapesten voltam. Szent István napján, amikor kijöttem a Kálvin téri templomból, híveim vettek körül. Hogyan, maguk itt vannak? – Itt, felutaztunk Szent István napjára. Aztán nem mentek, hogy lássák a körmenetet? – Az nem a mi dolgunk – felelték. Ők csak kerüljék a cifra menetben a saját templomukat, nekünk itt van a helyünk saját templomunkban. Ha hívtak feljöttünk, de mi Budapestet, s nem a körmenetet kívántuk látni.

Lelkük mélyén bensőséges hit van. Tudják, hogy Isten segítsége ad sikert minden vállalkozásukra. A Magyar-utcai énekkar részt kíván venni az egyik kerületi dalosversenyen. Az indulás előtti napokban megjelent nálam a dalárda elnöke. Szép vállalkozásba fogtunk Nagytiszteletű úr. Részt akarunk venni a szamosújvári dalosversenyen. Nem nagy dolog, de becsületbeli dolog számunkra. Nem szeretnénk szégyent vallani. Arra kérjük, hogy vasárnap reggel jöjjön le hozzánk és imádkozzék velünk, hogy segítsen meg a jó Isten. Imádság után aztán elénekeljük a „Te benned bíztunk”-at. Jól van – feleltem – hány órakor indulnak? Hát bizony reggel 5 órakor. Megígértem és pontosan ott voltam fél ötkor. Sohasem felejttem el azt a kedves áhítatot, amelyet ez alkalommal tartottunk.

Nagyon komolyan veszik az úrvacsora vételt. Ha a családból valaki az úrasztalához készül, azt külön figyelemben részesítik. Óvakodnak attól, hogy bosszúságot szerezzenek neki, ahogy ők mondják: megbotránkoztassék. Az apa szerint vejeivel és fiaival együtt készül az Úr asztalához. Inkább az a baj, hogy esztendőnként, ilyen komoly készüléssel, csak egy-két alkalommal jelennek meg az úrasztalánál, mert ha nem tartották meg így a nagyhetet, akkor könnyelműségnek ítélik az úrvacsorában való részvételt. Sokszor meglepően finom lelki problémáik vannak ezzel kapcsolatosan. Volt a gyülekezetben egy buzgó öreg földműves asszony. Minden vasárnap megjelent a templomban, de éveken át nem vett úrvacsorát. Egyszer egyik rokona eljött hozzám és elmondotta, hogy kellene

beszéljek az öregasszonnyal, nyugtassam meg, hogy már megjelenhetik az úrasztalánál. Meglátogattam az öregasszonyt. Akkor tudtam meg, hogy ez volt a lelki problémája: Évekkel azelőtt a menyé meggyilkolta a fiát. Megrendítő eset volt. Az asszonyt elítélték, börtönbe került. Az öregasszony azonban úgy érezte, hogy nem tud az úrasztala előtt megjelenni, mivel lelkében nem tud megbocsátani gyilkos menyének. Mennyi finomság van ennek az egyszerű földműves asszonynak lelki töprengésében. Felolvastam neki Pál apostol intelmeit, a rómaiakhoz írott levél 12: 17-20. verseit. Így igyekeztünk tisztázni a kérdést, közös imádságunk után így jelent meg ez a megtisztulás után komolyan esengő lélek az úrasztalánál.

Lobbanékonyak, hirtelen haragvók a hóstáti magyarok. Hatalmi szóval nem lehet diktátoroskodni felettük, de hamar kiengesztelődnek, a közvetlen emberi beszédet és álláspontot rögtön méltányolják.

Egy alkalommal izzó haraggal állított be hozzám az egyik atyafi. Az történt, hogy az iskolában a tanító súlyosan megverte gyermekét. Az ütések foltjai is meglátszottak a gyermek testén. Ide jöttem – szólt, még mindig indulattól remegve – hogy büntesse meg a Nagytiszteletű úr ezt a tanítót, mert ha én intézem el a dolgot, akkor abból nagy baj lesz. Leültem, kikérdeztem az esetet. Felolvastam előtte a szabályzatot és elmondottam, hogy a tanító ellen bevezetem a fegyelmi eljárást. El fogja venni méltó büntetését. Aztán beszélgetni kezdtünk. Utaltam arra, hogy bizony sokszor elveszti önuralmát a tanító és előfordulnak az életben ilyen szomorú incidensek, amelyek méltán keserítik el a szülőket. De hát ilyen az élet! Elbeszéltem, hogy éppen abban az időben együtt utaztunk Makkai püspökkel, és gyermekkori emlékeinket újítottuk fel. Enyed körül utaztunk. A püspök öreg számtantanáráról, Bartha Zsigmondról, akit különben növendékei Zsiga bácsinak hívtak, beszélgetett. Elmondta, hogy az öreg tanár milyen szelíd, csendes, békés ember volt és hogy őt mégis egyszer – bár egészen ártatlan volt – milyen súlyosan megverte. Úgy történt a dolog, hogy bement az öreg tanár a tanterembe és kiszólított egy fiút, felíratott a táblára egy példát, megoldás végett. A gyermek nem tudta megoldani a feladatot. A tanár előtt nagyon egyszerűnek látszott a feladat, méregbe jött és kiszólított most már egy másik, valamivel jobban tanuló gyermeket. De ez sem boldogult a feladattal. Végül kiszólította Makkait. Makkai szépen eleitől végig, folyamatosan megoldotta a feladatot. Az öreg tanár még mindig tartó haragjának hatása alatt ott állott mögötte, meglepődéssel nézte a feladat szépen folyó megoldását. A végén felkiáltott: Úgy, te marha! – és olyan hatalmas pofont adott neki, hogy odaesett a táblának. Abban a pillanatban, anélkül hogy tudatában lett volna, hogy mit csinál, azzal a pofonnal oldotta fel az öreg tanár haragját. Így van sokszor – mondtam – a tanár is, de a szülő is, hogy néha olyankor adja a pofont, amikor igazán nem jó helyre esik. A hóstáti ember jót kacagott az eseten. Még beszélgettünk egy darabig, és akkor azt mondotta: Hát hagyja el a Nagytiszteletű Úr. Emberrel esik a dolog. Kibékítem az asszonyt is, a gyermeket is. A tanító úrnak pedig ne szóljon semmit. Legfennebb csak azt mondja meg, hogy kerülje a verekedést, mert abból baj is lehet.

Két részre szakadt az azelőtt egységes énekkar. A terem használata és egyéb dolgok miatt is állandó volt a súrlódás közöttük. Engem hívtak meg döntő bírónak. Parancsoljam meg, hogy melyik nap, melyik énekkar használja a termet? Nem vállalkoztam a döntésre. Egyezzenek meg maguk között. Miért nem dönt a Nagytiszteletű Úr? A Nagytiszteletű Úr a papunk, ki döntsön, ha nem a Nagytiszteletű Úr? Hát az igaz, hogy papjuk vagyok – mondtam – de sajnos nem parancsolok maguknak. Ha megpróbálnám, nagyon csúful járnék. Mit csináljak, ha döntök, és aztán nem fogadják meg? Ha nem tudnak megegyezni, forduljanak a presbitériumhoz. A presbitérium dönt, de a maguké lesz a szégyen, ha ilyen kicsi kérdést sem tudnak elrendezni. Eltávoztak, elintézték a dolgot, sőt határozatba foglalták, hogy vitás kérdéseiket nem hozzák többet elé, mert belátják, hogy nem kívánhatják tőlem, hogy akármelyik félnek ellenkezését magamra zúdítsam.

A temetéseket mindig késve szokták kezdeni. A papok türelmetlenkedtek, nem sok eredményt értek el. Én másképp kezeltem a kérdést. Az első időkben, amikor

megérkeztem a temetésre, rendszerint azt mondták: Várni kell kérem. Nem baj – feleltem – más elfoglaltságom nincsen. Az baj lenne, ha még más temetésem is lenne, és onnan késnék, de így várok. A család szolgálja vagyok, és akkor kezdem, amikor valamelyik családtag jelenti, hogy kezdem a szertartást. Néhány alkalommal türelmesen vártam. Ekkor már az énekkarok vezetői sürgették a kezdést. Nem lehet – mondtam. Akkor kezdjük, amikor a család kívánja. Magától megoldódott a dolog. Úgy rendezték azután, hogy utána egy negyed órával később jöttek, mint amely időpontra a temetés kezdete jelezve volt, hogy – mint mondták – ne kelljen ok nélkül állani a Nagytiszteletű Úrnak az udvaron.

Szokásaikat, amelyeket jónak tartottak, változatlanul fenntartották. Régi, még racionális időkben, szokás volt a halotti búcsúztatás. Később a hivatalos egyház ezt az elfajult szokást szertartásában mellőzte. A Hóstát azonban ragaszkodik mai napig hozzá. Őrzi, a valamelyik lelkész által számukra megírt, különböző alkalmakhoz találó búcsúztatókat és a pap által elvégzett szertartás után ott maradnak a sír körül és meghallgatják az ősi búcsúztató elmondását.

Házasságkötésnél szintén őrzik a régi szokásokat. Az esketés napját követő reggelen az egész násznép meg szokott jelenni a templomban és részt vesz az istentiszteleten. Sokszor mondtam úgynevezett intelligens embereknek, hogy mégis csak tiszteletre méltó dolog, hogy egy násznép másnap reggel tisztán, rendesen, fegyelmezetten meg tud jelenni Isten színe előtt a templomban. Nem sok másféle lakodalom részéről lehetne ezt megállapítani.

Sok hóstáti lakodalmon, mulatságon vettem részt, de mondhatom, hogy mindenikben valósággal liturgiális rend szerint történt minden és soha nem tapasztaltam rendetlenséget. Természetesen nem angyalokról van szó. Közöttük is fordultak elő rendetlenségek, de náluk a rendezőket jellegzetesen rendfenntartónak hívják és azok tényleg, ha kell erővel is, biztosítják a rendet. Az izgága embert rövidesen kívül teszik az ajtón. Lakodalmaikon a papot szívesen látják, de úgy szeretik, hogy asztalbontás után a pap távozzék. Rendszerint a pap családja részére kóstolót küldenek, és a papot haza is kísérik.

Egyébként a paptól megkívánják, hogy saját maga vigyázzon papi tekintélyére.

Képviselőségem alatt volt egy segédlelkészem, aki az énekkar által rendezett mulatságokon helyettem megjelent. Vállalkozott arra, hogy a műsor egyes számait konferálja. Ilyenkor a közönség mulattatására adomákat mondott. Műsor és vacsora után is ott maradt és részt vett a táncban. Felkeresett a templomgondnok és kért, hogy szóljak a segédlelkésznek, figyelmeztessem, hogy miképp viselkedjék. Elmondta az esetet.

- Egyéb baj is történt? – kérdeztem. Nem talált sokat inni a Tiszteletes úr?
- Nem – felelte a gondnok. Etekintetben semmi kifogás nincs ellene.
- Mi a baj akkor?
- Az, hogy nem szeretjük, hogy a papunk, aki nekünk úrvacsorát oszt, vicceket mondjon, kacagtassa az embereket. Ez nem az ő dolga. Aztán valahogy a táncoló pap is idegen tőlünk. Mi lesz akkor, ha elkér egy leányt s összeszólalkozik vele valamelyik legény? Szeretjük, ha köztünk van a Tiszteletes úr, de úgy és addig, ahogy és ameddig illik hozzája.

A Hitelszövetkezetnek elnöke voltam. Szövetkezeti gyűlés után, az akkori idők szokása szerint, a szövetkezet tagjai el – elmentek egyik közeli kocsmába egy pohár borra. Sokszor mondták nekem: Hívnök a Nagytiszteletű urat is, de mégsem tesszük, mert a Nagytiszteletű úrhoz nem illik az ilyen kis kocsmában való poharazgatás.

Pénz dolgokban rendkívül megbízhatók. Nem nagyon adakozók, de az előírt és vállalt kötelezettségüknek pontosan eleget tesznek. Nem szeretik, ha a papjuk anyagiás, de az előírt díjakat általában pontosan megfizetik, szégyennek tartják kérni annak elengedését. Amikor a konverziós törvény volt, a szövetkezetben – maguk között nem hajtották végre a törvényt. Azt mondták, hogy abban a szövetkezetben a betétek nagy része hóstáti családok keservesen megspórolt pénzéből került ki. Ők a törvényt nem

helyeslik. Azt tartják, a becsületes ember megfizeti az adósságát. A szövetkezetükben nincs konverzió. Akinek tetszik, igénybe veheti a konverziós kedvezményt, de aztán soha kölcsönt onnan nem kaphat. Aki ma kölcsönkérő, holnap betétes is lehet, hogy esne neki, ha így megcsúfolnák a betétjét.

A kölcsönkérőket nem is annyira az anyagi fedezet, mint a kölcsönkérő körülményei és megbízhatósága szerint bírálták el és különösen életkezdő fiatal házásoknak, ha egyébként tudták róluk, hogy szorgalmas és megbízható emberek, házépítésre, földszerzésre, állatvásárlásra, csaknem minden fedezet nélkül, jóreménység fejében, szép összegeket szavaztak meg. Ritkán csalódtak. Többször megtörtént viszont az is, hogy bő fedezettel rendelkező aláírással kértek valaki számára kölcsönt. Visszautasították. Miért? – kérdezte az ügyvezető. Ez kérem – mondták – jómódú ember, de ha egy liter bort megiszik, aláír egy milliós váltót is, anélkül, hogy meggondolná mit csinál. Ne okozunk bajt a családjának.

Erős osztályöntudatuk van. Viseletükhöz, társadalmi szokásaikhoz szívósan ragaszkodnak. Nem elegyednek. Még lelkeszi működésem kezdő éveiben jött hozzám egy konfirmáló ifjú és panaszkodott az édesanyjára.

- Nem törődik velem az édesanyám. Hiszen láthatta a Nagytiszteletű úr, hogy még a konfirmációra sem állított ki tisztességesen, úgy, ahogy egy hóstáti gyereket szokás.
- Hogy-hogy? – kérdeztem.
- Hát úgy állított ki, mint valami székely gyermeket. Bőrnadrágot vett nekem, bricseszt, vászonkabátot.

Ekkor tudtam meg, hogy rendje van az egyébként szép, de költséges hóstáti öltözködésnek. Amikor a hóstáti fiú konfirmál, akkor csizmától a kalapjáig megkapja az első fekete posztó ruhát, a megfelelő változó fehérműt, amely kiállítására előre készülnek a szülők. A második rend ruhát házasságkötéskor kapja. Drága és kímélni kell a ruhát, de csak az a szülő érdemel – szerintük – becsületet, amelyik erről az ősi rend szerint gondoskodik. Kímélik a ruhát. A napi munkánál kötényt viselnek a férfiak is. Rendes hóstáti férfi, vagy nő, ha bejön a városba, csak rendesen felöltözve cselekszi azt. Az asszonyok és leányok is az ősi rend szerint öltözködnek, és ugyancsak kímélik a ruhájukat. A piacon tisztán jelennek meg, otthon azonban a munkára átöltöznek. Gyönyörű munkát végzett az, aki őket ehhez a tisztasághoz hozzászoktatta.

Kitűnő gazdák, rendkívül szorgalmas munkások. Aki közöttük nem dolgozik, azt valósággal hülyének tekintik. Csúfolják, és nem tűrik maguk között. Az elizákosodott embert is szánakozva, megvetéssel illetik. Lelkeszi működésem alatt igazi hóstáti családban alig volt törvénytelen gyermek. A gyermekeket szeretik és kényeztetik. A gyermek nem teher, de áldás, jó segítség.